

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

ПРИКАРПАТСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

збірник наукових праць

науково-практичне юридичне видання

Випуск 2 (49)

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

У збірнику висвітлюються результати наукових досліджень проблем сучасної правової науки, зокрема актуальних питань теорії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права, процесуальних та комплексних галузей права, правозастосовної практики, правової освіти, а також інші аспекти правової політики держави.

Для наукових та науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів, здобувачів, практичних працівників, студентів, курсантів та всіх зацікавлених осіб.

Головний редактор:

Цуркан-Сайфуліна Юлія Василівна – д-р юрид. наук, професор

Заступник головного редактора:

Сафончик Оксана Іванівна – д-р юрид. наук, доцент

Відповідальний секретар:

Ковальчук Сергій Олександрович – д-р юрид. наук, доцент

Редакційна колегія:

Некіт Катерина Георгіївна – канд. юрид. наук, доцент

Гавриш Наталя Степанівна – д-р юрид. наук, доцент

Латковський Павло Павлович – канд. юрид. наук, доцент

Глиняна Катерина Михайлівна – канд. юрид. наук, доцент

Мазуренко Світлана Вікторівна – канд. юрид. наук

Dr. Michael Geistlinger – професор (Австрія)

Bernd Wieser – д-р юрид. наук, професор (Австрія)

Emre Sencer – д-р, професор (США)

Відповідальний за випуск:

О.П. Головка

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 22.03.2023 р. (протокол № 6)

*Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)
Офіційний сайт видання: www.jv.uoiua.od.ua*

Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник» зареєстровано Державною реєстраційною службою України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 18118-6918Р від 16.08.2011 р.), внесено до переліку наукових фахових видань України (категорія "Б") з юридичних наук відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 р. № 409

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.1>

В. А. Довганич

orcid.org/0000-0002-3933-9007

кандидат юридичних наук, полковник ДБР,

старший оперуповноважений в особливо важливих справах Третього оперативного відділу
(з дислокацією у м. Івано-Франківську та м. Тернополі)

Територіального управління Державного бюро розслідування розташованого у м. Львові

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ У ПРАВОСВІДОМОСТІ
ТА ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА РЕТРОСПЕКТИВА

Вступ. Правова ідеологія виступає основним атрибутом державності і забезпечує регулювання суспільних відносин. Важливо, що на кожному етапі національного державотворення саме правова ідеологія дозволяє забезпечити правову традицію і набір морально-правових цінностей, які важливі для кожного народу. У випадку українців, такі цінності є державоутворюючими і до них належать поняття свободи, моралі, гідності. Показово, що реалізуються ці цінності на всіх рівнях – починаючи від повсякденного культурно-релігійного і закінчуючи державницьким. Події останніх років і особливо повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 р. продемонстрували, що агресор має на меті ліквідувати й історично сформовану систему правових цінностей, а ліберальна модель правової ідеології, яка стала для нашої держави традиційною і цілковито дублює ліберальні західні моделі, вважається для них загрозливою. Все це переконує, що питання правової ідеології і способів її реалізації у правосвідомості та правовій культурі населення є важливим з наукової і суспільної точки зору. Більше того, доцільно здійснити історико-правову ретроспективу відображення окремих типів правової ідеології у правосвідомості українців і встановити на підставі цього тенденції й закономірності які сприяють домінування в наш час саме ліберального типу ідеології.

Важливо, що серед українських правників інтерес до правової ідеології тільки зростає, що підтверджується рядом досліджень. З поміж останніх, особливо цінними є наукові доробки таких українських та іноземних вчених, як А. Боніки, К. Вайншала, Д. Голдіна, Р. Калюжного, Н. Козака, А. Озмана, А. Луцького, М. Недюхи та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення закономірностей відображення окремих

типів правової ідеології в правосвідомості та правовій культурі українців впродовж XIX–XX ст.

Хронологічні рамки дослідження обґрунтовуються насамперед тим, що це був час проникнення у правосвідомість консервативного, ліберального, соціалістичного, радянського і навіть релігійного типу правової ідеології.

Результати дослідження. Основними ідеологічними течіями, що сформувалися історично та еволюціонували одночасно із суспільними і правовими відносинами та отримали свою реалізацію в наш час є лібералізм, консерватизм та соціалізм [4, с. 176]. Вони мають різноманітний зміст, часто взаємодіють між собою та співіснують. Особливо процес взаємодії прослідковувався у XIX ст., коли прогресивна правова думка тільки формувалася, а вказані ідеологічні течії набували характерних ознак. У XX ст. появився тоталітарний тип правової ідеології, який реалізовувався у фашизмі, націонал-соціалізмі та більшовизмі. Ці правові ідеології стали державними й навіть намагалися довести свою перевагу над іншими. Власне більшовицька ідеологія реалізувалася на території України повноцінно впродовж кількох десятиліть. Навіть після відновлення незалежності в 1991 р. в правосвідомості українців мала місце пострадянська ідеологія, яка відображалася в тому числі й в праві, правовій культурі пересічних громадян.

Розкриваючи етимологію змісту правової ідеології слід вказати, що вона є своєрідним стержнем усіх процесів державотворення, визначає їх ефективність. Показово, що такий підхід властивий більшості іноземних вчених, насамперед європейських та американських. Це пов'язано з тим, що для них ідеологія не асоціюється з радянським тоталітаризмом, а є виключно позитивним явищем, що мобілізує виробничі сили суспільства і забезпечує стабільність право-

вої системи та держави. Правову ідеологію визначають ключовою в процесі організації системи судочинства [9, р. 336]. Правова ідеологія має вагомий вплив на правосвідомість та дії самих правників [7, р. 104]. Усі особливості впливу правової ідеології на сьогодення, можна досягнути вивчивши історичні особливості цих процесів. Це доводять турецькі науковці, вказуючи на вагомий вплив ідеології реформ 1920-х рр. на правову систему Туреччини ХХІ ст. [8, р. 72]. Власне й досвід України підтверджує, що правова ідеологія ХІХ ст. в час відсутності національної держави і формування основних концепцій державотворення, відіграє важливу роль в умовах сьогодення.

Впродовж ХІХ–ХХ ст. можна виділити кілька етапів реалізації правової ідеології в правосвідомості та правовій культурі українців. Ці етапи як правило дублювали основні періоди національного державотворення. При цьому, утвердження окремих ідеологічних норм супроводжувалося суб'єктивними та об'єктивними факторами розвитку українських земель досліджуваного періоду, зокрема:

- відсутність національної держави й розвиток державно-правової думки спрямованої на її відродження;

- інкорпорація українських земель іноземними державами (у ХІХ – на початку ХХ ст. це Австро-Угорщини і Російська імперія, у ХХ ст. це СРСР, Польща, Чехословаччина, Румунія);

- тенденційність поширення ідеологічних концепцій в конкретних суспільно-політичних умовах.

Так, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. українські громадсько-політичні діячі лише починали приміряти ліберальні ідеї до українських реалій, ліберальна думка, як така, вже складала низку розвинених концептуальних модифікацій, теоретичних шкіл та практикуючих ліберальну ідеологію партій [6, с. 204]. Складністю реалізації ліберальної ідеології в українській правовій дійсності було те, що вона завжди підпорядковувалася соціальної та національній ідеям [6, с. 204].

На нашу думку, можна виокремити чотири етапи становлення ліберальної правової ідеології у ХІХ – на початку ХХ ст. і окремих етапів утвердження цієї ідеології, як державницької у ХХІ ст. в Україні. Так, перший етап розвитку лібералізму тривав з кінця ХVІІІ ст. до 1840-х рр. і його можна трактувати, як свідомий. Характерною рисою цього етапу було утвердження ліберальних ідей під впливом реформ імперії Габсбургів, які орієнтувалися на загальноєвропейські ідеали соціальної і правової рівності. Цей етап був властивим винятково для західноукраїнських земель. Для Наддніпрянщини,

яка була інкорпорована Російською імперією, лібералізм не міг розвиватися.

Другий етап тривав у 1840–1860-х рр. і його можна кваліфікувати, як організаційний. Для даного періоду було властивим формування перших політичних організацій і їх програм, які відповідали ідеалам лібералізму з яскраво вираженим консервативним характером.

Третій етап – 1860–1880-ті рр. – ідеологічний. Для того часу було властивим утвердження та розуміння змісту ліберальних правових вчень і відповідного сприйняття ідеології, як складової концепції державотворення. В цей час виникають політичні партії, програми яких виключно ліберального характеру. Також для цього періоду характерним було поєднання консервативних, соціал-демократичних і навіть комуністичних ідеологій, які в рамках концепції національної державності не виходили за межі ліберального шляху утвердження.

Четвертий етап тривав протягом 1890 р. – перших десятиліть ХХ ст., його можна кваліфікувати, як правовий. У той час відбувається відмова від віри в абсолютизм і відстоювання культурницьких гасел і орієнтування виключно на політичні і правові проблеми, а сам лібералізм набуває ліберально-демократичних ознак.

Характерною рисою українського лібералізму ХІХ – початку ХХ ст. була абсолютна довіра до імперської влади. Показово, що ця ситуація була властивою як і для західноукраїнських земель де функціонувала відносно ліберальна правова система Австро-Угорщини, так і для Наддніпрянщини, де російський імперіалізм не передбачав жодних ліберальних ідей. Основними ідеологами лібералізму цього часу можна вважати народоців у Галичині та народників у Наддніпрянщині. На початку ХХ ст. вони сформували власні партії, які не тільки розвинули ідеї лібералізму, а й намагалися реалізувати їх практично. Яскравим прикладом в цьому плані можуть слугувати державно-правові погляди М. Грушевського та його ідея автономії України.

Стосовно утвердження ліберального типу правової ідеології України після 1991 р. то більшість авторитетних вчених, які досліджували цю проблему, зокрема Р. Калюжний та М. Недюха вказують на важливість цього типу саме в контексті розвитку громадянського суспільства. Одночасно, Р. Калюжний констатує, що у ХХІ ст. ідеологія лібералізму розвивається паралельно з ідеологією глобалізму, яка «є економоцентричною, керується цінностями вільного ринку, яким поступаються цінності правові, екологічні, культурні, політичні тощо» [1, с. 34]. Одночасно, дослідник звертає увагу на необхідності формування національної правової ідеології «яка в змістовному та функціональному аспектах підпорядкована

принципу верховенства права, гарантує і захищає права і свободи людини і громадянина, забезпечує ефективність законодавства, сприяє формуванню цілісної національної правової системи, захищає національні інтереси, гарантує оптимальне функціонування правової держави і громадянського суспільства...» [1, с. 34–35]. При цьому, така потреба фактично суперечить ст. 15 Конституції України, яка декларує плюралізм ідеологій. На нашу думку, норм про плюралізм правових ідеологій в умовах незалежності є недоречною або такою, що перешкоджала розвитку України, як держави. Перші десятиліття після 1991 р. супроводжували пошуком різних ідеологій, протиборством політичних сил, що мало винятково деструктивний характер, а багатовекторність зовнішньої політики, яка також диктувалася ідеологічною складовою, спричинилася в тому числі й до збройної агресії з боку росії. Власне повномасштабне вторгнення продемонструвало, що для українського суспільства є найбільш прийнятним саме ліберальний тип правової ідеології, який властивий західним демократіям. В цьому контексті важливим є висловлювання М. Недюхи, що в умовах сьогодення необхідно розробити «проблематику правової ідеології як засіб нормативно-правового регулювання та інноваційно-технологічного забезпечення стратегічно орієнтованих і тактично здійснюваних заходів щодо утвердження та розвитку української державності, зміцнення її міжнародного авторитету, політико-правового позиціонування в європейському та світовому просторі» [5, с. 94].

Одночасно, плюралізм правових ідеологій, який закладений в Конституції є історично обумовлений, адже паралельно з ліберальним типом, впродовж XIX–XX ст. серед українців були популярними консервативний, соціалістичний та інші типи ідеологій. При цьому, одні з них поширювалися в природній спосіб, як реакція на суспільно-політичні процеси, а окремі ідеології – насаджувалися.

Однією із таких ідеологій, яка зберігає окрему популярність й в XXI ст. є консервативна. Консервативна правова ідеологія українців ґрунтувалася на засадах національного історичного легітимізму, визнанні пріоритету державних інтересів над суспільними. Важливо, що в Галичині та Наддніпрянщині XIX – початку XX ст. існували певні відмінності в змісті консервативної ідеології. Якщо галицький консерватизм (християнський-консерватизм) напряму відображав потреби та інтереси українського селянства, то в Наддніпрянщині – ця течія була властивою насамперед для вищих прошарків суспільства і реалізовувалася практично в умовах Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

Консерватизм галицької інтелігенції був відкритим для сприйняття нових ідей і вирізнявся національним спрямуванням [2, с. 11]. Правова ідеологія християнсько-консервативного напрямку у Галичині тісно перепліталася з соціально-політичною доктриною Української греко-католицької церкви. Теоретико-філософське осмислення права базувалося на означенні таких базових категорій як «справедливість», «право власності», «свобода», «обов'язок». Їх трактування християнсько-консервативним напрямом багато в чому відповідає сучасним уявленням та практичному застосуванню цих понять українським законодавством. Це свідчить про значний внесок християнсько-консервативної правової ідеології у розвиток правової свідомості населення Галичини і відповідно правової ідеології як її складової.

Кінець XIX ст. став періодом організаційного оформлення засадничих положень консервативної правової ідеології. Програми консервативних партій Галичини сформовані в рамках загальноєвропейських ідей і значною мірою запозичали їх положення. Їх головною особливістю було прагнення поєднання ідеї «органічної праці», традиційних для консерватизму постулатів і цінностей з національною ідеєю.

Характерною рисою консервативної правової ідеології Наддніпрянщини було відновлення традиційної для українців гетьманської форми правління, а також апелювання до національних і етнічних ідеологем. Основним ідеологом національного консерватизму виступав В. Липинський. Однак соціальна база на яку опирався консерватизм (хоч активно оперував земельними питаннями) була вузькою, як наслідок, цей напрям правової ідеології не став популярним.

В умовах відновлення незалежності в 1991 р. консервативної ідеології дотримувалося вузьке коло української інтелігенції, яке орієнтувалося винятково на інтелектуальне середовище й не претендувало на провід в політичному русі. Ми цілком поділяємо думку Р. Лехнюка, що в умовах сьогодення ідеологія консерватизму перебуває в стані глибокого ідейного і організаційного занепаду, бо за час незалежності «жодна політична сила чи громадянський рух насправді навіть не намагались оперти свою діяльність на ґрунті консервативної ідеї» [3] і все через відсутність розуміння змісту консерватизму як ідеології.

Іншим типом правової ідеології, який активно розвивався у XIX–XX ст. і був популярним в умовах незалежності – є соціалістичний. Поява соціалістичної правової ідеології була цілком закономірним процесом, обумовленим розвитком продуктивних сил та модернізаційними процесами у економічній сфері, що зрештою стало

причиною появи нових соціальних груп з їхніми власними політичними інтересами та вимогами. Цей тип ідеології ґрунтувався на ідеї ліквідації капіталізму і перетворення суспільства в інтересах трудящих класів, ідеалом є суспільний устрій заснований на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

У межах соціалізму напряду почали виникати різні за методологічною основою і за тематикою вчення про державу і право. Найпоширеніші з них були марксизм і соціал-демократія. Їх відрізняло різне розуміння справедливого розподілу виробленого спільною працею продукту (соціалізм – по праці, комунізм – за потребами), а також місця і ролі держави і права в житті індивіда і суспільства.

Особлива заслуга у зародженні соціал-демократичного руху в Україні належала М. Драгоманову, І. Франку та М. Павлику. Перше покоління українських соціалістів було представлене університетською молоддю, яка перебувала під сильним впливом марксистської теорії. У національному питанні українські й зокрема галицькі соціалісти виходили з тези про рівність народів та стверджувалося їх право на вільний розвиток. Показово, що серед соціалістів основною була ідея федералізації і автономії.

В умовах незалежності соціалістична ідеологія реалізувалася, як основа політичних програм ряду партій, але у ХХІ ст. не набула популярності.

У контексті аналізу розвитку правової ідеології в Україні доцільно проаналізувати вплив тоталітарних ідеологій, зокрема комуністичної. Будучи антиподом націонал-соціалістичної та фашистської ідеології, комунізм виконував аналогічні цим тоталітарним ідеологіям функції та завдання, а в окремих випадках перевершував їх. Власне в радянській державі не вдалося впровадити чисту комуністичну ідеологію. Мало місце поєднання комуністичних та соціалістичних ідей, які насамперед виступали інструментом терору проти населення.

Вважаємо, що в умовах становлення національної правової системи, цілковитої відмови від радянських правових рудиментів, саме правова ідеологія повинна стати своєрідним стрижнем довкола якого повинна формуватися правова культура, відбуватися становлення і утвердження громадянського суспільства, тощо.

Висновки. Таким чином, правова ідеологія відіграє важливу роль у становленні правової системи держави. Впродовж конкретного історичного періоду – ХІХ–ХХ ст. в Україні популярними були три типи правової ідеології – лібе-

ральний, соціалістичний та консервативний. Їх поширення обумовлювалося як правовими системами країн до яких входили українські землі так і закономірними процесами еволюції суспільно-політичних відносин. У кожному з трьох випадків можна стверджувати про існування національного підходу до розуміння змісту ліберальної, консервативної та соціалістичної ідеологій. Так, мало місце поширення християнського консерватизму та соціал-демократії. Тобто, традиційним для української державно-правової думки було існування ліберального типу правової ідеології або привнесення її окремих елементів в інші типи.

Література

1. Калюжний Р. А. Проблеми і перспективи розвитку національної правової ідеології в умовах глобалізації. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 4. С. 31–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2014_4_7.
2. Козак Н. А. Український консерватизм: історія і сучасність: автореф. дис... канд. політ. Наук : 23.00.01. Львів, 2001. 20 с.
3. Лехнюк Р. Навіщо Україні консерватизм. URL: <https://zbruc.eu/node/86869>
4. Луцький А. І. Формування та розвиток правової ідеології в Україні : [монографія]. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 312 с.
5. Недюха М. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін. *Політичний менеджмент*. 2013. № 59. С. 86–94. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/neduha_pravova.pdf
6. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол.: О. Дергачов. К. : Політична думка, 1996. 440 с.
7. Bonica A., Chilton A., Goldin J., Rozema K., Sen M. The Political Ideologies of Law Clerks. *American Law and Economics Review*, Volume 19, Issue 1, Spring 2017, P. 96–128. URL: <https://doi.org/10.1093/aler/ahw012>
8. Cizman A. Law, Ideology and Modernization in Turkey: Kemalist Legal Reforms in Perspective. *Social & Legal Studies*. 2010. 19(1), P. 67–84. URL: <https://doi.org/10.1177/0964663909346196>
9. Weinshall K., Sommer U., Ritov Y. Ideological influences on governance and regulation: The comparative case of supreme courts. *Regulation & Governance*. Volume12, Issue 3. P. 334–352. URL: <https://doi.org/10.1111/rego.12145>

Анотація

Довганич В. А. Особливості реалізації правової ідеології у правосвідомості та правовій культурі: історико-правова ретроспектива. – Стаття.

У статті проаналізовано особливості відображення окремих типів правової ідеології у правосвідомості та правовій культурі українців впродовж ХІХ–ХХ ст. Виокремлено ключові етапи впродовж яких рівень сприйняття конкретного типу правової ідеології співвідносився з рівнем розвитку правової культури населення, а зміст цієї ідеології визначав правосвідомість громадян. Встановлено, що впродовж ХІХ–ХХ ст. було кілька етапів реалізації правової ідеології в

правосвідомості та правовій культурі українців, час яких співпадав з основними періодами національного державотворення. Характерною рисою українського лібералізму XIX – початку XX ст. була абсолютна довіра до імперської влади. Показово, що ця ситуація була властивою як і для західноукраїнських земель де функціонувала відносно ліберальна правова система Австро-Угорщини, так і для Наддніпрянщини, де російський імперіалізм не передбачав жодних ліберальних ідей. Консервативна правова ідеологія українців ґрунтувалася на засадах національного історичного легітимізму, визнанні пріоритету державних інтересів над суспільними. Важливо, що в Галичині та Наддніпрянщині XIX – початку XX ст. існували певні відмінності в змісті консервативної ідеології. Якщо галицький консерватизм (християнський-консерватизм) напряду відображав потреби та інтереси українського селянства, то в Наддніпрянщині – ця течія була властивою насамперед для вищих прошарків суспільства і реалізовувалася практично в умовах Української Держави гетьмана П.Скоропадського. Поява соціалістичної правової ідеології була цілком закономірним процесом, обумовленим розвитком продуктивних сил та модернізаційними процесами у економічній сфері, що зрештою стало причиною появи нових соціальних груп з їхніми власними політичними інтересами та вимогами. Обґрунтовано, що в умовах становлення національної правової системи, цілковитої відмови від радянських правових рудиментів, саме правова ідеологія повинна стати своєрідним стрижнем довкола якого повинна формуватися правова культура, відбуватися становлення і утвердження громадянського суспільства, тощо.

Ключові слова: правова ідеологія, ідеологія, правосвідомість, правова культура, правова традиція, історико-правовий досвід.

Summary

Dovhanych V. A. Peculiarities of the implementation of legal ideology in legal consciousness and legal culture: a historical and legal retrospective. – Article.

The article analyzes the peculiarities of the reflection of certain types of legal ideology in the legal consciousness and legal culture of Ukrainians

during the 19th-20th centuries. The key stages during which the level of perception of a specific type of legal ideology was correlated with the level of development of the legal culture of the population, and the content of this ideology determined the legal awareness of citizens, were singled out. It was established that during the 19th and 20th centuries. there were several stages of the implementation of legal ideology in the legal consciousness and legal culture of Ukrainians, the time of which coincided with the main periods of national state formation. A characteristic feature of Ukrainian liberalism of the 19th and early 20th centuries. there was absolute trust in the imperial power. It is significant that this situation was typical both for the Western Ukrainian lands, where the relatively liberal legal system of Austria-Hungary operated, and for Transnistria, where Russian imperialism did not foresee any liberal ideas. The conservative legal ideology of Ukrainians was based on the principles of national historical legitimism, recognition of the priority of state interests over public interests. It is important that in Galicia and Naddniprovyanshchyna in the 19th and early 20th centuries. there were certain differences in the content of conservative ideology. If Galician conservatism (Christian conservatism) directly reflected the needs and interests of the Ukrainian peasantry, then in the Transnistrian region, this current was characteristic primarily of the higher strata of society and was implemented practically under the conditions of the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadskyi. The emergence of socialist legal ideology was a completely natural process caused by the development of productive forces and modernization processes in the economic sphere, which ultimately led to the emergence of new social groups with their own political interests and demands. It is substantiated that in the conditions of the formation of the national legal system, the complete rejection of Soviet legal vestiges, it is the legal ideology that should become a kind of core around which the legal culture should be formed, the formation and establishment of civil society, etc.

Key words: legal ideology, ideology, legal awareness, legal culture, legal tradition, historical and legal experience.

УДК 342.5.071
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.2>

А. А. Настюк
orcid.org/0000-0002-2014-1084
кандидат юридичних наук,

*доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Академії праці, соціальних відносин і туризму*

ПРИЧИНИ ЗАХОПЛЕННЯ ВЛАДИ ОЛЕГОМ ТА УСУНЕННЯ ВІД УПРАВЛІННЯ РЮРИКІВ В ПІВНІЧНІЙ РУСІ

Постановка наукової проблеми. На сьогодні спільнотою вважається, що саме княжий рід Рюриків стояв біля витоків створення Київської Русі. Київська Русь утворилася шляхом об'єднання Північної Русі (Славії) та Південної Русі (Куявії). Але на момент проголошення Києва матір'ю всіх міст Русі Рюрик, Трувор, Сільнеус, Аскольд та Дір були мертві і ніякого відношення до створення Київської Русі не мали. Саме Олег відіграв значну роль в процесі створення імперії Київської Русі. Для більш поглибленого вивчення специфіки процесу державного будівництва необхідно розкрити умови боротьби за владу між Північчю та Півднем. Прихід Олега – це збіг випадкових обставин чи хитра далекоглядна стратегія майбутнього узурпатора? Із-за мінімальних літописних свідчень нам мало що відомо як про Рюрика, так і про його братів. Також слід розкрити питання чому Аскольд із Діром вступили з ними в боротьбу.

Стан дослідження. Діяльність Олега, Рюрика та Аскольда досліджували наступні видатні вчені як М.М. Карамзін, М.О. Дяконов, Д.І. Іловайський, Грушевський, Б.О. Рибаків, П.П. Толочко, Л.В. Леонтович, А.Є. Шевченко, С.В. Кудін, О.О. Шевченко та інші. На сьогодні вчений світ розділився на тих хто вважає Олега видуманою історичною легендою та реальним державним діячем. Досі йде полеміка щодо походження Аскольда та Діра і визначення їхнього статусу. Значний внесок у розкриття даного періоду вніс М.Ю. Браїчевський, досліджуючи постать Аскольда та Діра. Патріарший літопис додав важливі події досліджуваного нами періоду, яких не було в інших літописних джерелах. В.М. Татищев у своїй роботі оперував джерельними даними які, на жаль, не дійшли до нашого часу.

Мета статті. Дослідити яку політику проводив Рюрик і чому його сина було відсторонено від управління. Розкрити обставини приходу до влади Олега та особливості політичної боротьби за владу на Півночі. Визначити ефективність Олега та Рюрика як державних діячів.

Виклад основного матеріалу. Псковський другий літопис вказує, що від варяг прийшло п'ять князів: перший Аскольд, другий Дір, тре-

тій Рюрик, четвертий Сінеус, п'ятий Трувор, шостий Олег, сьомий Ігор, восьмий Святослав, дев'ятий Ярополк, десятий Олег, одинадцятий Володимир [1, с. 2].

Літописець розділив перерахованих князів на дві групи. До першої групи відносяться Аскольд, Дір, Рюрик, Сінеус, Трувор. До другої групи відносяться інших шість князів. Що об'єднує перших п'ять князів? За даними літопису вони прийшли від варягів. Всі вони були князями та правили в один період і при них Русь була не єдина. Вони ділилися на два роди і ворогували між собою. Аскольд з Діром князували на півдні, а Рюрик з братами на півночі.

Наступна група – це їхні спадкоємці. В цій групі виділяється саме Олег. На відміну від інших він не є нащадок померлих князів, які по своїй смерті мали своїх спадкоємців. Ігор є сином Рюрика. Святослав є сином Ігоря, Ярополк, Олег та Володимир є дітьми Святослава [2, с. 17, 28, 35].

Доволі цікавим є те, що Аскольд та Дір стоять попереду Рюрика з його братами. Ми припускаємо, що літописець ставив князів по старшинству. Отже Аскольд був старший за Діра, який вважався старшим за Рюрика. На це вказує розташування синів Святослава. Ярополк вважався старшим за свого брата Олега, а Володимир був самим молодшим братом.

Олег не відноситься ні до першої, ані до другої групи, якщо за основу брати кровне споріднення. Він не був братом ні Аскольду, ані Рюрику. Тому не дивно, що Олег не потрапив до першого покоління князів. Але він не був і їхнім нащадком. Як Олег потрапив в даний список? Він був унікальним правителем. Олег не мав права на владу ні по запрошенню племен, ні по праву крові, але став правити і саме при його правлінні була утворена в майбутньому Київська Русь.

Проаналізуємо, які історичні події сприяли приходу до влади Олега. На шляху до влади Олега було п'ять князів, які об'єднувались в дві групи. Північну на чолі з Рюриком і Південну на чолі з Аскольдом. [3, с. 11–12]. Ці дві сили боролись за владу в регіоні. Ми вважаємо, що була третя сила, лідером якої виступив Олег.

Ми можемо розділити діяльність Олега в захопленні влади на півночі на два етапи. Перший

етап – це до смерті Рюрика. Другий етап взяття під контроль влади після смерті Рюрика.

Північна група контролювалась трьома братами, очолював групу Рюрик. Рюрик розділив сфери впливу між братами. Рюрик сів в Ладозі, Сінеус зайняв Білоозеро на заході, Трувор став князувати в Ізборську на сході. За даними Софійського першого літопису Рюрик сів князувати в Новгороді. Його брати Сінеус в Білоозері, а Трувор в Ізборську [4, с. 2]. Дана група розділилась на три підгрупи, де кожному брату відводилась своя сфера впливу. Координував діяльність старший брат.

У 864 році в Болгарії вбивають сина Аскольда. Смерть його сина позитивно вплинула на захоплення влади в майбутньому Олегом в Києві. Втрата Аскольдом свого спадкоємця ослабила його позиції в Києві.

Цього року Рюрик вбиває Вадима Хороброго, який представляв йому опозицію в Новгороді. Пізніше залишки опозиції утекли до Києва [5, с. 9]. Розгром опозиції і втеча її залишків до Києва у 867 році ослаблює остаточно внутрішню опозицію і посилює владу Рюрика. Ці дії Рюрика дали можливість ослабити місцеву опозицію і ослабити авторитет Рюрика в очах місцевих за вбивство своєї еліти. Слід розуміти, що Рюрик чужий для льменських словен, а ось Вадим Хоробрий був місцевим і опирався на свій рід та його союзників. Це мало надавати йому сильний вплив на політику регіону. Інтереси Рюрика та Вадима Хороброго розійшлися і вплив останнього представляв небезпеку для княжої влади Рюрика, що і призвело до радикального вирішення конфлікту. Коли Олег отримав владу на півночі, то сильна опозиція могла згадати, що вона запрошували на князування Рюрика, Сінеуса та Трувора, а не Олега і могла виступити проти нього [6, с. 7]. Жорстокі дії Рюрика по відношенні до новгородців могли вплинути на те, що вони не надали підтримки Ігорю із-за поганої слави його батька. Тому, коли Олег прийшов до влади, новгородська опозиція не мала ні сили, ні бажання допомогти Ігорю укріпитись на батьківському столі. Цим ми можемо пояснити чому в літописних джерелах немає згадки про повстання місцевої еліти проти Олега.

Причиною виступу Вадима Хороброго було незадоволення політикою Рюрика по відношенню до них [5, с. 9]. Ймовірно, Рюрик намагався максимально сконцентрувати владу у своїх руках і своїми діями став обмежувати вплив місцевих бояр.

Наступним чинником, який сприяв приходу Олега до влади на півночі було пов'язане з братами Рюрика. У 865 році сили впливу на півночі кардинально змінились. В цей рік померли Сінеус і Трувор. Смерть двох братів Рюрика пов-

ністю міняє розстановку сил впливу. Вся сила влади концентрується в руках Рюрика. Рюрик розсилає своїх людей по наступним містам: Полоцьк, Ростов, Білоозеро, Ізборск, Смоленськ, Муром. Відбуваються колосальні кадрові зміни на півночі [5, с. 9], [7, с. 12].

З цих даних, ми можемо прийти до висновку, що у зазначених вище містах були люди його братів і їх сфера впливу була розподілена наступним чином: Трувор контролював Ізборськ, Полоцьк, Смоленськ. Сінеус, в свою чергу, контролював Білоозеро, Ростов, Муром [7, с. 12]. Північна Русь була розділена на три сфери впливу між братами. Це розташування сил вказує, що у Рюрика при розподілі сил не були сильні позиції по контролю торговельного маршруту, який проходив по території Північної Русі із варягів у греки, так як він не контролював Смоленська. Місто виступало важливим вузлом у зазначеному торговельному шляху. Крім того, Смоленськ виступав важливим логістичним пунктом у війні з Півднем, так як місто давало доступ до Дніпра.

Рюрик після смерті братів направляє своїх людей, щоб вони замінили людей його мертвих братів. З цього можна зробити висновки, що люди Трувора та Сінеуса служили саме їм, а не Рюрику, тому їх і замінили, так як вони не користувались повним довір'ям зі сторони князя. Слід розуміти, що братів Рюрика літописець іменував князями. Запрошували не тільки одного Рюрика, а й і його братів. Звісно Рюрик як старший брат і, відповідно, голова роду був головним, але його брати мали своїх людей, які зберігали вірність не всьому роду, а конкретно своїм сюзеренам.

Рюрик не просто об'єднав три підгрупи впливу. Він усунув від керування дві групи, які були людьми його братів. Цей крок призвів до нового розподілу впливу на Півночі. Боярські сили, які стояли за Трувером і Сінеусом були відсторонені від влади і замінені вірними Рюрику людьми, що, у свою чергу, посилює його позиції. А так як біля нього був Олег, то і його позиції сильно зміцнилися. Адже він залишився фаворитом при дворі Рюрика, а фаворити інших двох князів зійшли з політичної арені.

Відсторонення боярства, яке стояло за Трувором і Сінеусом від управління шести ключових міст, мало вдарити по їхнім прибуткам, так як вони втрачали пріоритетну можливість збагачуватись там, контролюючи збирання данини та інші цінні потоки. Але Олегу не тільки було вигідне їх послаблення, але й те, що вони залишилися без покровителя. Адже Рюрик не залишив їх на колишніх місцях. Після цих подій, бояри мали негативно ставитись до Рюрика і його нащадків, так як князь усунув їх від управління ключовими центрами. Олег міг опертись на цих

людей, коли б йому потрібно було захопити владу, так як вони бажали б за їх підтримку повернути своє втрачене становище. Слід розуміти, що дані бояри були вірні не Рюрику, а його братам. Після їх смерті вони мали б шукати собі нового покровителя, так як Рюрик не довіряв їм і намагався в першу чергу надати преференції своїм людям, хай і за рахунок людей його померлих братів.

З'ясуємо, що послужило смертю братів. Літописець не пояснює нам причини їх смерті, а ставить нас перед фактом, що вони вмерли, не залишивши нащадків. Проаналізуємо події, що відбувалися на Півночі в цей час. Цього року Аскольд розпочинає війну і розоряє Полоцькі землі [5, с. 9]. Можливо саме оборона Полоцька змусила братів зібратись разом і відбити напад Києва. У Рюрика народжується син.

Брати Рюрика могли загинути у війні з Аскольдом, яка відбулась цього року. Але аналіз викладки щодо послідовності цих подій ставить під сумнів нашу версію, оскільки смерть братів літописець назвав раніше, ніж розорення земель полочан Аскольдом. Це наводить на думку, що можливо брати померли до походу Аскольда на полочан. Слід зазначити, що основний удар припав не на землі, які були в сфері впливу Рюрика, а на землі його брата Трувора [5, с. 9], [7, с. 12]. Слід зазначити, що в майбутньому, коли Олег здійснив похід на Київ, то перше місто яке він захопив був Смоленськ [8, с. 43]. Смоленськ - це одне із міст в яке після смерті братів Рюрик послав свою людину. Аскольд відбив Смоленськ у Рюрика.

Ми вважаємо, що Аскольд непричасний до вбивств братів Рюрика. Ймовірно він був спровокований вбивством його сина в Болгарії [5, с. 9]. Напад Аскольда був спровокований смертю братів Рюрика і зміною управлінських еліт в даному регіоні. Після смерті Трувора, його брат Рюрик направив свою людину в Смоленськ, щоб відсторонити ставленика мертвого брата. У Смоленську була людина Рюрика. Коли Олег відправився в похід на Аскольда, перше місто, яке вдалося йому зайняти був Смоленськ. Так як Олег контролював землі Рюрика, то виходячи з цього Смоленськ він не контролював, оскільки місто ще раніше вийшло з під влади Рюрика. Коли Рюрик міг втратити Смоленськ? Ми вважаємо, що це могло статися під час походу Аскольда на Полоцькі землі. Перед тим як почати вторгнення в землі полочан Аскольд захопив Смоленськ звідки і здійснив набіг на останніх. За Патріаршим літописом похід міг бути у 865 році [5, с. 9]. Якщо Полоцькі землі Аскольд покинув, то в Смоленську він зміг закріпитись. Василій Татіщев повідомляв про похід Аскольда на кривичів, який відбувся у 867 році. Аскольд ходив походом

на кривичів та переміг їх [7, с. 13]. Згідно цим даних, Смоленськ міг бути захоплений Аскольдом не у 865 році, а у 867 році. Ці події пояснюють, чому Олегу довелося підкоряти Смоленськ, адже він був під контролем Аскольда.

Смерті братів і зміна еліт в Полоцьку і Смоленську створили сприятливі умови для походу Аскольда на Полоцьк і це дало можливість захопити Смоленськ.

Смерть сина Аскольда не обов'язково могла бути головною причиною нападу Аскольда. Аскольд пробував взяти під контроль шлях із варягів в греки. Він хотів отримати шлях в Балтійське море, який проходив через землі Рюрика.

Підозра щодо невіпадкової смерті братів викликає той факт, що саме в рік їх смерті у Рюрика народився спадкоємець [5, с. 9]

Розглянемо, чи представляли загрозу дядьки для малолітнього Ігоря? Проаналізуємо системи передачі влади в Київській Русі. Суть першої системи - це боротьба за владу. Ця система діяла наступним чином: по смерті батька його діти боролись за владу. Хто перемагав, той і князував. Ті, хто програвали, знищувались, ув'язнювались або були змушені тікати або підкоритись. Наведемо наступні історичні приклади. Діти Святослава вступили в боротьбу за владу, де переміг Володимир Святославович [9, с. 231]. Його ж діти діяли аналогічно і в цій боротьбі в кінцевому результаті переміг Ярослав Володимирович [10, с. 259–265].

Відповідно до правил діяльності першої системи, дядьки представляли суттєву загрозу для влади та життя Ігоря Святославовича. Прикладом даної політики ми можемо взяти закордонний досвід франків при становленні їхньої державності. Після смерті Хлодоміра сина Хлодвіга, його сини Хільдебер та Хлотарь убили своїх племінників. На ранніх етапах становлення варварських держав вбивство своїх родичів мало місце в історичній дійсності. На Русі з 882 року по 1015 рік ні один князь, який прийшов до влади в Києві за 133 роки не мав племінника або про них немає жодної інформації, що наводить на думку про те, що якщо вони і були, то їх не стало [11, с. 8–56]. Така виражена тенденція вказує скоріш не на збіг випадкових обставин, а на чітку державну політику, яку проводили князі, опираючись на звичаєве право. У князів в досліджуваній нами період не було двоюрідних братів.

Наступна система включала в себе передачу влади по принципу старшинства в роду. За цією системою влада успадковувалася старшим по віку родичем, який, як правило, був братом батька. Брат мав бути старшим із тих, хто ще був живий.

По смерті Ярослава влада перейшла до наступного по старшинству роду – це старшому сину

Ізяславу, хоча були нащадки від старших родичів, але вони були старшими в сім'ї але не в роду. [12, с. 151–152]. Коли помер Святослав Ярославович, влада перейшла до його вигнаного ним же старшого брата Ізяслава Ярославовича [11, с. 85]. Коли помер Ізяслав Ярославович, то вона перейшла не до його старшого сина, а до його брата Всеволода [11, с. 87]. Після смерті останнього сина Ярослава Всеволода влада перейшла до племінника, Святополка Ізяславовича [13, с. 6]. За цією системою князівський стіл успадковувався між братами по старшинству, а коли всі брати помирали, то князем ставав старший син старшого брата.

Син покійного князя не міг зайняти батьківський стіл і відправлявся в другорядне князівство, а столицю займав його дядько.

При діяльності системи лествіничної передачі влади по старшинству в роду, племінники не можуть перескочити верхні «сходинки», тобто своїх дядьків. В нашому випадку, змодельовавши ситуацію, дотримуючись правил даної системи мали б відбутись наступні події. Після смерті Рюрика влада мала перейти не до його сина Ігоря, а до братів. Спочатку правити мав Сінеус, а по його смерті Трувер. Ігор згідно цієї системи, владу після смерті свого батька не отримувал. Він міг успадкувати владу тільки після смерті своїх дядьків. Ігор був третім претендентом на княжий стіл після смерті батька.

Але чи дядьки або їх діти чітко дотримувались правил цієї системи? Тріумвірат Ізяслава, Святослава та Всеволода випустили свого дядька Судислава Володимировича, якого ув'язнив їх батько Ярослав, але владу йому не віддали [10, с. 274]. Святослав Ярославович вигнав свого старшого брата Ізяслава Ярославовича з Києва [14, с. 62]. Володимир Всеволодович зайняв київський стіл, хоча батько його двоюрідного брата Давида Святославовича був старшим, ніж батько Володимира [13, с. 23]. Влада після смерті Володимира Всеволодовича перейшла до його сина, а не до старшого в роду [4, с. 30]. У 1127 році Всеволод Ольгович вигнав свого дядька Ярослава Святославовича з Чернігова [10, с. 375].

За цією системою Ігор не міг отримати владу одразу після смерті батька. Він був би змушений віддати владу спочатку одному дядьку, а коли той помер би – то іншому. І тільки після їх смерті він міг отримати владу. Але як показують приклади з вище вказаного, була ймовірність, що владу йому б не дали. За цією системою Ігор не отримувал владу після батька і була ймовірність, що міг не отримати її взагалі.

Третя система зводиться до передачі влади від батька до сина. Перша така передача відбулась по смерті Ігоря. Коли помер князь Ігор владу успадкував Святослав [15, с. 446]. Але на початку

зародження і розвитку Русі ця система діяла, на нашу думку, по причині відсутності у претендента братів або дядьків, які могли зіставити йому конкуренцію. Коли конкуренти були, тоді по смерті князя починалась боротьба між родичами. Дана система і не склалася, коли стало багато претендентів. Коли помер Ярослав Володимирович, то влада не перейшла до його внука Ростислава, батько якого був старшим серед його синів, як це було прийнято в Англії та Франції. Наприклад коли помер англійський король Едуард III, то владу прийняв його внук Річард II, так як його батько вже помер, а дядьки не мали права успадкувати поки в старшого сина були нащадки чоловічого роду. Загострення міжкнязівської боротьби призвело до спроби ввести дану систему. Тільки при смерті Володимира Мономаха відбувся трансфер влади від батька до сина при наявності старших родичів без міжкнязівської боротьби [13, с. 26]. Суть її зводилась до передачі влади напряму своєму старшому синові в обхід всіх інших старших родичів. Саме в цей час відбулась спроба змінити систему спадкування в Київській Русі і наблизити її до стандартів західних країн. Володимиру вдалося передати управління Київською Руссю своєму синові Мстиславу [7, с. 230]. Мстислав Володимирович не зміг продовжити правонаступницьку політику свого батька і зламав зазначену систему, так як по його смерті влада була передана не його сину, а брату Ярополку II [7, с. 243].

Як ми бачимо третя система передачі влади взагалі не змогла суттєво закріпитися в даний історичний період.

Із перерахованих систем друга та третя навряд чи влаштувала Рюрика, так як вона була ризикованою і давала можливість отримання влади не його сином, а братами. Саме ця загроза для сина, на нашу думку, і застала Рюрика діяти та знищити два центра управління, які очолювали його брати.

Смерть братів Рюрика не випадково співала з народженням сина [5, с. 9]. Звісно брати могли загинути, як від рук Аскольда, так і вмерти від хвороби, але, можливо, саме народження сина змусило Рюрика позбавитись від своїх братів, щоб забезпечити сина від дядьків у майбутньому.

Смерть братів повністю змінила ієрархію в роду. Із-за цих обставин ні Сінеус, ані Трувор не могли стати на шляху Ігоря до влади. А так як дядьки померли бездітними, то і нащадків у них не було. А це, в свою чергу, свідчить про те, що боярам мертвих братів не було навколо кого об'єднуватись із-за відсутності претендентів. Смерть братів Рюрика призвела до того, що Ігор стає після батька старшим в роду і ніхто на законних підставах не може забрати у нього владу після смерті батька. Єдиний, хто стояв на

шляху отримання влади Ігорем над північною Руссю був батько.

Фактично саме ці події наблизили Олега до влади. Ми маємо розуміти, що Сільнеус і Тувор були згідно літопису князями [1, с. 2]. Після смерті Рюрика вони могли убити Ігоря і відсторонити від влади Олега, як не їхню людину. Рюрик саме так зробив з людьми своїх мертвих братів. Навіть якщо дядьки не вбили Ігоря, то вони б оточили його своїми людьми і Олег знову позбувся би впливу. Дядьки самі б хотіли контролювати племінника і амбіційний Олег був їм не потрібний. Серед боярства піднявся б авторитет фаворитів братів, а люди Рюрика їм мусили уступити і втратити свій вплив.

Звісно бояри Рюрика могли згуртуватися навколо князя і протистояти дядькам. Але ворожнеча з двома дорослими і впливовими князями призвела б до суттєвих втрат і Аскольд міг легко підкорити ослаблений Північ.

Олег, теж як і Рюрик був зацікавлений в знищенні Сільнеуса і Тувора, щоб ті не створили йому конкуренції пізніше. Якщо Рюрик вирішив вбити своїх братів, то Олег як його довірена людина мала б брати участь в їхній ліквідації. Те, що брати не залишили нащадків, теж дало можливість позбутись майбутніх проблем.

У 879 році Рюрик помирає і Ігор в чотирнадцять років мав стати князем і ось тут починаються цікаві події. Рюрик перед смертю передає княгиню Олегу, призначаючи його опікуном свого сина. Літописець змальовує Ігоря малолітньою дитиною, яку на руки передали Олегові [5, с. 9,15].

Чому Рюрик дав на руки свого чотирнадцятирічного сина Олегові? Літопис пояснює це тим, що Ігор ще був дитиною [16, с. 12–13]. Але за Ніконовським літописом Ігорю виповнилося 14 років. В 14 років за Римським правом хлопець міг одружуватися. Ці події ставлять перед нами питання, чому Рюрик передав князювання Олегу, а не своєму синові.

Чи можливо Рюрик не передавав влади Олегові, а останній сам її взяв після того як вбив князя? Рюрик бачив наступні загрози для його сина.

Першою загрозою для влади Рюрика виступала місцева опозиція. Відбулося загострення протистояння, де опозиція зазнала поразки, а її лідер Вадим Хоробрий був убитий. Залишки опозиції втекли до Києва [5, с. 9].

Другою загрозою були брати Рюрика та їх можливі майбутні нащадки. Ця загроза була вирішена із смертю останніх. Смерть братів призвела до зупинення процесу децентралізації влади в роду Рюрика і концентрації влади в роду Рюрика в одних руках [5, с. 9].

Третьою загрозою виступали Аскольд, його син та брат Дір, як конкуруюча за владу в регі-

оні сила. Як зазначалось вище, Аскольд розорив Полоцькі землі та захопив Смоленськ, які були підконтрольні брату Рюрика та після його смерті перейшли до Рюрика, який посадив там своїх людей [5, с. 9]. Так як після смерті Вадима Хороброго його люди утекли до Києва, це дає можливість висунути гіпотезу про підтримку Аскольдом опозиції. Не слід забувати що при запрошенні на князювання, крім Рюрика було ще декілька варіантів. Один із варіантів - це запрошення князя з полян [5, с. 8–9]. З цього можна зробити висновок, що в Ільменських словен була прополяньська партія, яка пропонувала на княжий стіл Київського князя Аскольда. Тому не дивно, що після розгрому опозиції її залишки утекли до Києва.

Чи міг бачити Рюрик в Олегові загрозу як для своєї влади, так і для його сина. Олег не був княжого роду. По праву крові він не міг претендувати на владу на Півночі. Олега не запрошували племена на князювання як Рюрика, Сільнеуса і Тувора [17, с. 105–106]. Олег не був представником місцевої еліти, тому не міг за родовим принципом опертись на місцевих. Важливим фактором є те, що немає літописної інформації про те, що Олег мав своїх дітей і нічого невідомо про його жінку. Ймовірно він не мав репродуктивних можливостей. При дворі люди, які не мали репродуктивних функцій могли бути євнухами, що прислужували дружині князя. Літописець повідомляє нам про випадок подружньої зради дружини Київського князя Мстислава Великого [7, с. 242–243]. Донос на княгиню здійснив її євнух. Можливо Олег і був євнухом з оточення жінки Рюрика.

Олег не мав викликати у Рюрика загрозу своєї влади, так як він не був княжої крові, не був запрошений на князювання, не був представником місцевих еліт і не міг мати своїх дітей. Саме те, що Рюрик не бачив загрози в Олегові і дало можливість останньому захопити владу.

Рюрик мав передати владу своєму чотирнадцятилітньому синові, але Олег забрав владу у Ігоря, зробивши його маріонеткою. Можливо Рюрик занадто довіряв Олегу і не міг припустити, що останній узурпує владу у його сина. Але саме знищення місцевої опозиції та смерть Сільнеуса, Тувора, а пізніше Рюрика дало можливість Олегу взяти під свій контроль Ігоря і отримати владу на Півночі [18, с. 6–8].

Що могло допомогти Олегу об'єднати навколо себе опозицію і захопити владу? Знищення і вигнання лідерів новгородської опозиції могло викликати незадоволення серед місцевих. Підозра у смерті братів Рюрика мала виставити його як братовбивцю, що теж не добавило б йому популярності. Люди Тувора і Сільнеуса відсторонені від управління теж мали б недолюбувати Рюрика, а смерть їхніх князів мала б

викликати бажання помститись. Рюрика мала недолюблювати як місцева еліта, так і люди, які прийшли з його братами. Олег, отримавши владу на Півночі, не допускав до князування Ігоря, що можна сприймати як зраду Рюрику. Фактично Рюрик ослабив як внутрішню (тих, хто був вірним його братам), так і зовнішню (місцеві еліти) опозицію. Створив підстави для їх ненависті до його роду. Олег максимально скористався цим становищем та знищив Рюрика.

Чи був Рюрик успішним правителем? Яка головна мета мала бути у Рюрика як князя? Ми гадаємо, що цілі Рюрика мало відрізнялись від цілей Олега. Це збереження та укріплення своєї влади, захист територій племен які його запросили, об'єднання під своєю рукою Півночі та Півдня та взяття під свій повний контроль торговельний шлях із варягів в греки. Чи наблизило правління Рюрика цю мету? Рюрик зазнав розорення Полоцької землі та втратив частину землі кривичів із Смоленськом [5, с. 9, 15]. Смоленськ – це ключове місто в торговельному маршруті між Балтійкою та Чорним морем. Крім того Смоленськ – це чудовий плацдарм щодо походу на Київ. Але Рюрик не просто втратив цей важливий плацдарм, він дав можливість Півдню отримати плацдарм на Північ. Ці події мали виставити Рюрика як неефективного правителя, який бореться тільки за свою внутрішню владу і не відстоює зовнішні ключові торговельні інтереси Півночі. В усіх двох конфліктах між Аскольдом та Рюриком останній зайняв позицію обороняючої сторони і повністю втратив ініціативу, що і привело до втрати Смоленська.

Висновок. Прихід на Північ Русі Рюрика та його братів призвів до появи трьох центрів влади, які вони очолили. Рюрик зосередив діяльність на внутрішньому укріпленні своєї влади шляхом придушення будь-яких проявів непокорі і створення єдиного центру управління. Цією діяльністю князь знаходив собі все нових ворогів і допускав ще більше помилок в своїй політиці, що підірвало авторитет самого князя. Боротьба Рюрика з опозицією та смерть його братів і відсторонення їх людей від влади сприяло посиленню влади не тільки Рюрика, але й Олега. Смерть братів Рюрика у той же самий рік, коли у нього родився син, наводить нас на думку про причинно-наслідковий зв'язок між народженням Ігоря і смертю всіх його дядьків. Швидка заміна людей в підконтрольних покійними братами містах на людей вірних саме Рюрику є ще одним аргументом невідповідності смерті Трувора і Сільнеуса. Разом з тим, провали Рюрика у війні з Києвом тільки підігривали атмосферу невдоволення діями князя. Після того, як криза досягла піку, Олег убив Рюрика і взяв під контроль Ігоря, ставши при ньому справжнім прави-

телем. Олег допомагав Рюрику розчищати шлях до влади Ігореві, керуючись виключно своїми інтересами. Рюрик не прорахував, що його дії сприяли приходу до влади узурпатора. Ситуація стала схожа з Японією, де імператор є лише символом, а реальна влада концентрується в руках військового вождя – Сьогуна.

На хвилі війни з Києвом Олег проголосив зміну тактики і перехід від оборони до наступу та перенесення війни на ворожу територію. Повернення втраченої території та отримання нових позитивно було сприйняте на Півночі, що додало підтримки владі Олега. Йому вдалося об'єднати північні племена, обіцяючи перемогу у війні. Але час мав грати проти нього. Інші бояри могли пізніше об'єднатись і перехопити контроль над Ігорем, вивівши з під опіки Олега. Так як сам Олег не мав ніяких прав на владу, то втрата контролю над Ігорем могла зірвати весь його амбіційний план по захопленню влади як на Півночі, так і на Півдні. Слід зазначити, що Ігор в цей час не був немовлям і йому не був потрібний опікун. Олегові швидко був необхідний успіх, щоб закріпити свій авторитет і не дати його ворогам час згуртуватися проти нього. А також слід було перенести резиденцію в таке місце, де авторитет батька Ігоря і місцевої аристократії, що запросила Рюрика і стояла за його спиною, був обмежений. Слід розуміти, що племена присягали на вірність не Олегу, а Рюрику. І вони хотіли бачити своїм князем Ігоря, а не самозваного Олега. Тому він руками Рюрика розчистив шлях до влади Ігоря, щоб взяти його під свій контроль і перетворити в маріонетку. Захоплення Олегом влади на Півночі, не маючи ніякого права на неї та бажання взяти під свій контроль Південь характеризує Олега як доволі амбітну, харизматичну і підступну людину, яка вміла мислити глобально, продумувати складні плани реалізації своїх цілей і, що саме головне, досягати успіху.

Література

1. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. 275 с.
2. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. 177 с.
3. Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии. Санктпетербургъ: Печатная В. Головина, 1871. 616 с.
4. Полное Собрание Русскихъ Летописей. летопись. Ермолинская летопись. С-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1910. Т. 23. 239 с.
5. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. 256 с.
6. Полное Собрание Русскихъ Летописей. летопись. Симеоновская летопись. С-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1913. Т. 18. 316 с.

7. Татищев В.Н. История Российская с самых древних временъ. Москва: Напечатано при Императорскомъ Московскомъ Унивеситете, 1773. Т. 2. 732 с.

8. Брайчевський М.Ю. Літопис Аскольда. К: Український центр духовної культури. 2001. 132 с.

9. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Становлення та розвиток влади в Київській Русі в IX–XII ст. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 468 с.

10. Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.

11. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Тронцкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. 267 с.

12. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборникъ именуемый Тверской летописью. Санктпетербург: Типография Леонида Демиса, 1863. Т. 15. 504 с.

13. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летопись по воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. 347 с.

14. Грушевський М.Ю. Історія України-Руси. Нью-Йорк: «Книгоспілка». 1954. Т. 2. 633 с.

15. Грушевський М.Ю. Історія України-Руси. Нью-Йорк: «Книгоспілка». 1954. Т. 1. 648 с.

16. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Софийская первая летопись. Л: Издательство РАН, 1925. Т. 5. 240 с.

17. Брайчевський М.Ю. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. Київ: Видавництво імені Олени Теліги. 2004. 1536 с.

18. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографская летопись. Петроградъ: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. 272 с.

Анотація

Настюк А. А. Причины та цілі захоплення влади Олегом та усунення від управління Рюриків в Північній Русі. – Стаття.

У своїй статті, використовуючи літописні джерела, ми розкриваємо аспекти політичної боротьби на півночі Русі. У дослідженні ми здійснюємо аналіз всіх сил та умов, що спонукали їх до конфлікту за владу.

Ми дослідили причини конфлікту Рюрика з Вадимом Хоробрим та до яких наслідків це призвело і як цим у майбутньому скористався Олег.

В роботі поставлено ряд питань щодо подій, які сприяли посиленню позицій Олега після смерті братів Рюрика; яка діяла система розподілу сфер впливу між братами; наскільки смерть Трувора і Сільнеуса була пов'язана з появою у Рюрика спадкоємця Ігоря; Рюрик помер своєю смертю чи був убитий і якщо убитий, то ким. Ми проаналізували можливі системи спадкування влади, щоб дати відповідь на питання – чи могли дядьки загрожувати життю та владі Ігоря після смерті його батька Рюрика. Для цього було розглянуто політичну ситуацію, яка склалась в регіоні на час смерті братів.

У нашому дослідженні брати Рюрика виступили не просто як близькі родичі князя, а як два автономних центра управління за якими стояло своє боярство, інтереси якого і захищали брати.

Аналізуючи літописні дані здійснено оцінку ефективності діяльності Рюрика в протистоянні з Аскольдом у взятті під контроль торгівельного шляху із варягів в греки. Наскільки провали в своїй діяльності могли ослабити авторитет князя?

У дослідженні було поставлено під сумнів ненадійність смерті Рюрика і фальсифікацію його

заповіту щодо передачі влади Олегові як вихователю малолітнього сина Ігоря. Також важливим елементом нашої роботи було з'ясування справжнього віку Ігоря після смерті батька. Була здійснена спроба дати відповідь на питання: чому Олегові був потрібний Ігор і чому він його не вбив, а залишив при собі та визнав княжий статус Ігоря?

У результаті нашого дослідження ми прийшли до висновку, що вбивство Вадима Хороброго та частини його людей сприяло посиленню позицій Олега, оскільки зазначені події ослабили місцеву опозицію та в майбутньому не перешкодили Олегу прийти до влади. Конфлікт Вадима Хороброго з Рюриком створив негативний імідж як йому, так і його сину Ігорю. Ми припускаємо, що смерть Трувора і Сільнеуса була не випадковою і за нею стояв князь Рюрик. Причиною було об'єднання трьох центрів влади в один єдиний через ліквідацію братів та заміну їх керівництва в контрольованих ними регіонах на довірених людей Рюрика. Народження у Рюрика сина і послужило початком активізації його дій проти братів. Усунення братів Рюрика наблизило Олега до захоплення влади, так як Рюрик залишився останньою перепоною на шляху Олега до влади. Рюрик фактично вів до влади не сина, а Олега, який і став правити у Північній Русі, витіснивши Ігоря на другорядну роль.

Олег скористався невдоволенням еліт щодо війни Рюрика з Аскольдом. Причиною невдоволення була пасивність Рюрика, який повністю віддав ініціативу в руки супротивника. Рюрик вів виключно оборонні війни, реагуючи тільки на напади супротивника. Його дії призвели до розорення полоцької та кривичької землі і втратою ключового логістичного центру Смоленська. Провальна політика Рюрика у війні та його неможливість взяти під контроль торгівельний шлях із варягів в греки підірвали до нього і його сина довір'я. Смерть князя ймовірно була організована Олегом, а заповіт був сфальсифікований. Наше дослідження показало, що Ігорю було більше років чим вважалося і він міг успадкувати владу від батька без опікунства.

Провальна внутрішня і зовнішня політика Рюрика привела Олега до влади. Олег об'єднав усіх єдиною ціллю підкорення Північчю Півдня Русі через знищення київської династії і посадження на княжий стіл Ігоря. Статус опікуна Ігоря Олегу був потрібний для надання правової обґрунтованості легітимності його влади в обхід княжого спадкового права.

Ключові слова: Княжа влада, Північна Русь, Південна Русь, княжа політика, братовбивство, узурпатор, княже спадкове право.

Summary

Nastyuk A. A. Reasons and Goals of Oleg's Seizure of Power and Ruriks' Removal in Northern Rus'. – Article.

In this article, using chronicle sources, we reveal aspects of the political struggle in Northern Rus'. We analyze all the forces and conditions that led them to the conflict.

We observe the causes of Rurik's conflict with Vadym the Bold, the consequences of this conflict, and how Oleg took advantage of it.

The paper poses a number of questions about the events that contributed to the strengthening of Oleg's position after the death of Rurik's brothers; what was the distribution of influence between the brothers; to what extent the death of Sineus and Truvor was connected with the Rurik's heir Igor appearance; did

Rurik die by his own death or was he killed and if killed, by whom. We have analyzed possible systems of power inheritance to answer the question whether the uncles could have threatened Igor's life and power after the death of his father Rurik. To do this, we considered the political situation in the region at the time of the brothers' deaths.

In our study, Rurik's brothers acted not just as close relatives of the knyaz, but as two autonomous power centers, behind which stood their own boyars, whose interests the brothers defended.

Analyzing the chronicle, we assessed the effectiveness of Rurik's activity confronting Askold in taking control of the trade route from the Varangians to the Greeks. To what extent could failures have weakened the knyaz's authority?

The study questioned the non-violent death of Rurik and the falsification of his will to transfer power to Oleg as the tutor of his young son Igor. Another important element of our work was to find out Igor's real age after father's death. We made an attempt to answer the question: why did Oleg need Igor and why did he not kill him, but kept him and recognized Igor's status?

As a result of our research, we concluded that the murder of Vadym the Bold and some of his men contributed to the strengthening of Oleg's position, as these events weakened the local opposition and did not prevent Oleg from coming to power. Vadym the Bold's conflict with Rurik created a negative image of both him and his son Igor. We assume that the deaths of Sineus and Truvor were not accidental and that Knyaz Rurik was behind them. The reason was the unification of the three power centers into a single one through

the elimination of brothers and replacement of their leadership in the regions with Rurik's trusted men. The birth of Rurik's son was the beginning of his intensified actions against his brothers. The assassination of Rurik's brothers brought Oleg closer to seizing power, as Rurik remained the last obstacle on Oleg's path to power. Rurik actually led to power not his son, but Oleg, who began to rule in Northern Rus', pushing Igor to a secondary role.

Oleg took advantage of the elites' discontent with Rurik's and Askold's war. The reason for the dissatisfaction was Rurik's passivity, who completely gave the initiative to the enemy. Rurik waged exclusively defensive wars, responding only to enemy attacks. His actions led to the devastation of the Polotsk and Kryvichs' lands and the loss of the key logistics center – Smolensk. Rurik's failed war policy and his inability to take control of the trade route from the Varangians to the Greeks undermined the trust in him and his son. The knyaz's death was probably organized by Oleg, and his will was falsified. Our research has shown that Igor was older than it was believed and could have inherited power from his father without regency.

Rurik's failed domestic and foreign policy brought Oleg to power. Oleg united everyone with the common goal of conquering the South of Rus' by the North through the destruction of the Kyiv dynasty and Igor's placement on the throne. Oleg needed the status of Igor's tutor to provide legal justification for the legitimacy of his power bypassing the hereditary law.

Key words: Knyaz's power, Northern Rus', Southern Rus', knyaz's policy, fratricide, usurper, knyaz's hereditary law.

УДК 340.1
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.3>

Н. М. Раданович
orcid.org/0000-0003-0126-6188
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

ЗАГАЛЬНОДОЗВІЛЬНИЙ ТИП ЮРИДИЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ: СУБ'ЄКТНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Ідея свободи для України є на сьогодні вкрай актуальною через зовнішню агресію РФ. Реалізація цієї ідеї великою мірою залежить і від надійних юридичних механізмів, з-поміж яких інструментарій загальнодозвільного типу юридичного регулювання. Таке регулювання відображають відомою формулою: «Дозволено те, що не заборонено законом», яка визначає відповідний обсяг юридичної дозволеності для суб'єктів права. Закономірно виникають питання, на кого поширюватиметься загальнодозвільний тип юридичного регулювання, хто виступає адресатом загального дозволу (як основи цього типу регулювання), а відтак – хто визнається носієм «загальнодозвільної» правосуб'єктності?

Традиційно в теоретичній юриспруденції загальнодозвільний тип юридичного регулювання (далі – ЗДТЮР) характеризують під кутом зору регламентації *поведінки особи*, що цілком справедливо з огляду на втілення ідеалу вільної людської особистості, проголошеного міжнародними праволюдними актами ХХ століття. Так, автори сучасних підручників з теорії права відзначають, що загальнодозволене (загальнодозволене) регулювання «надає особі право обрати будь-яку поведінку, крім тієї, щодо якої нормою права встановлено заборону» [1, с. 145; 2, с. 99]. З іншого боку – держава відповідальна перед людиною, а забезпечення прав і свобод людини є основним обов'язком держави. Насьогодні це питання для України дуже актуальне з огляду на її участь в євроінтеграційних процесах, а тому його ґрунтовне дослідження, як-наприклад, Водяніковим О. Ю. щодо відповідальності держав-членів ЄС перед приватними особами за невиконання зобов'язань за правом ЄС, має важливе практичне значення [3].

Такі доктринальні позиції цілком співзвучні із конституційним визнанням цінності людської особистості (стаття 3), її правом на вільний розвиток (стаття 23). Відповідно у цьому аспекті – дослідження ЗДТЮР має свою надійну методологічну основу.

Проте аналіз окремих приписів Конституції України, якими безпосередньо формалізовано ЗДТЮР, як видається, дозволяє припустити

ширший суб'єктний склад конструкції загального дозволу. Йдеться насамперед про декларування принципів політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, як засад суспільного життя (частина перша статті 15 Конституції України). Будучи гарантованою Розділом I Конституції України «Загальні засади», така багатоманітність презюмує різних носіїв (адресатів) загального дозволу, а не лише людину і громадянина. З'ясуємо це.

Політична багатоманітність реалізується завдяки свободі політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (частина 4 статті 15 Конституції України). Оскільки на конституційному рівні така свобода виокремлена, як важливий прояв політичного плюралізму, зупинимось на її аналізі більш детально. Вона теж гарантується Розділом I Конституції України, а відтак – проектує різних адресатів загального дозволу, відображуваного цією свободою.

Аналізуючи юридичні позиції Конституційного Суду України (далі – КСУ) в заданому контексті, спостерігаємо інтерпретацію такої свободи щодо: окремих громадян [4]; політичних партій [5]; інших громадських об'єднань, як інститутів громадянського суспільства, що складають природний фундамент конституційної демократії у забезпеченні політичного розвитку українського суспільства та держави, сприяють самореалізації громадян, надають їм можливість самостійно або разом з іншими реалізувати і захищати свої права, свободи та інтереси, гарантовані Конституцією України, брати участь у вирішенні суспільно важливих справ на місцевому чи загальнодержавному рівнях [6].

При цьому КСУ відзначає різні форми функціонування об'єднань громадян, як-от: *політичні партії, громадські організації, громадські чи професійні спілки, інші об'єднання*, створені з метою забезпечення участі громадян у суспільно-політичному та соціально-економічному житті суспільства і держави, зокрема *в антикорупційній сфері*: «Конституційно гарантована свобода політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України, охоплює не тільки свободу участі громадян у політичному

житті, а й поширюється на іншу їх громадську активність, у тому числі в антикорупційній сфері» [6]. На думку КСУ, залучення інститутів громадянського суспільства, їх представників до виконання певних функцій держави або місцевого самоврядування самостійно або у співпраці з суб'єктами владних повноважень сприяє ефективному діалогу між публічною владою та громадянським суспільством [6].

Як можна помітити, перерахунок можливих форм об'єднань громадян здійснюється завдяки «відкритому переліку» (техніко-юридичному прийому, що характеризує ЗДТЮР), чим санкціонується їх *загальнодозвільна правосуб'єктність*.

Така суб'єктність характеризується на основі юридичного інструментарію ЗДТЮР – юридичних заборон, як базових «ідентифікаторів», «маркерів» ЗДЮТР, а також юридичних дозволів і зобов'язувань, які своєю чергою, теж впливають на обсяг загального дозволу. Дослідження *загальнодозвільної правосуб'єктності* на прикладі політичної партії, як одного із основних суб'єктів реалізації свободи політичної діяльності в Україні, дозволяє простежити наступне. Така правосуб'єктність:

визначається відповідним конституційним правом громадян на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (стаття 36 Конституції України), тобто *юридичним дозволом конституційного рівня фіксації* (закріпленості));

характеризується низкою прав – *законодавчих дозволів*, які конкретизують конституційний дозвіл, сприяючи гарантуванню свободи політичної діяльності (іншими словами сприяють втіленню загального дозволу, «підсилюють» його), з-поміж яких: «1) *вільно провадити* свою діяльність у межах, передбачених Конституцією України, цим Законом та іншими законами України; ...4) підтримувати міжнародні зв'язки з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міжурядовими організаціями, засновувати (вступати між собою у) міжнародні спілки...; 5) ідейно, організаційно та матеріально підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян, подавати допомогу у їх створенні», «*свобода опозиційної діяльності*» (стаття 12 Закону України «Про політичні партії в Україні» [7] (далі – Закон); «право на кошти та інше майно для здійснення своїх статутних завдань, матеріальну та фінансову підтримку... у формі: 1) внесків на підтримку партій; 2) державного фінансування статутної діяльності політичних партій...» (стаття 14 Закону);

низкою законодавчих зобов'язувань (активних обов'язків), які, конкретизуючи свободу політичної діяльності (тобто загальний дозвіл), виступають її своєрідними обмежувачами і стосуються: членства у партії (стаття 6 Закону); установчих документів (статті 7, 8 Закону); створення та реєстрації політичної партії (статті 10, 11 Закону) [7; 8]; фінансування, зокрема державного (стаття 17⁻³ Закону);

широким спектром законодавчих заборон (пасивних обов'язків), як основних обмежувачів загального дозволу, а саме, щодо:

утворення і діяльності партій, наприклад, їх заборони, якщо програмні цілі або дії спрямовані на:... 9) пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки; 9⁻¹) пропаганду російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну; 10) виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії проти України, у тому числі шляхом представлення збройної агресії Російської Федерації та/або Республіки Білорусь проти України як внутрішнього конфлікту, громадянського конфлікту, громадянської війни, заперечення тимчасової окупації частини території України; 11) глорифікацію, виправдання дій та/або бездіяльності осіб, які здійснювали або здійснюють збройну агресію проти України... » (стаття 5 Закону) з урахуванням заборон, передбачених Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій» [9];

символіки (стаття 9 Закону, у тому числі, з урахуванням заборон, запроваджених Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [10] та Законом України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» [11]);

фінансування, зокрема обмеження у здійсненні внесків на підтримку політичних партій (стаття 15 Закону); зупинення державного фінансування статутної діяльності політичної партії (стаття 17⁻⁷ з урахуванням заборон, введених Законом України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» [12].

З іншого боку, законодавцем запроваджена також і низка *юридичних заборон, зобов'язувань та дозволів, які адресовані органам публічної влади, (суб'єктам владних повноважень) і виступають:*

гарантіями загальнодозвільної правосуб'єктності політичної партії, йдеться про заборони органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам виокремлювати у своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї, а також сприяти політичним партіям, якщо інше не передбачено законом, у провадженні їх діяльності, втручатися у створення і внутрішню діяльність політичних партій та їх структурних утворень, за винятком випадків, передбачених законом (Стаття 4 Закону); гарантування державою політичним партіям права на кошти та інше майно для здійснення своїх статутних завдань (стаття 14 Закону);

опосередкованими обмежувачами (підставними) загального дозволу для політичної партії: «У разі заборони судом політичної партії майно, кошти та інші активи політичної партії, її обласних, міських, районних організацій, первинних осередків та інших структурних утворень переходять у власність держави, про що зазначається у рішенні суду. Перехід такого майна, коштів та інших активів у власність держави забезпечує центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, інших громадських формувань, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» (стаття 21 Закону); «у разі невиконання політичною партією вимоги частини сьомої статті 11 цього Закону, виявлення протягом трьох років з дня реєстрації політичної партії недостовірних відомостей у поданих на реєстрацію документах, невисування політичною партією своїх кандидатів по виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років орган, який зареєстрував політичну партію, має звернутися до суду з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва» (стаття 24 Закону).

Характеристику загальнодозвільної правосуб'єктності політичної партії також доповнює і юрисдикційна практика. При цьому відбувається конкретизація у напрямку утвердження і розширення загального дозволу, зокрема з огляду на те, що КСУ є гарантом збереження змісту і обсягу існуючих прав та свобод і, сутнісно, його діяльність з цього приводу стає захистом ЗДТЮР, тобто максимального збереження свободи в умовах існуючого правопорядку. Так, наприклад, КСУ вказав на:

неабсолютність (обмеженість) конституційного права громадян на свободу утворення полі-

тичних партій: «частина друга статті 64 Конституції України не відносить право на свободу утворення політичних партій до переліку тих свобод, які ніким і в жодний спосіб не можуть бути обмежені. Це свідчить, що Конституція України допускає *додаткове унормування законом загальних засад* утворення і діяльності політичних партій за умови дотримання загальнодемократичних принципів»[5]. При цьому КСУ застеріг, що «всякі обмеження права на свободу об'єднання, зокрема *покладання на громадян додаткових обов'язків у зв'язку з реалізацією цього конституційного права*, повинні встановлюватися законом (доступним, передбачним і сформульованим з достатньою точністю), переслідувати одну або кілька легітимних цілей, а також повинні бути потрібними у демократичному суспільстві, тобто обумовленими нагальною суспільною потребою, відповідати принципу пропорційності»[6];

зобов'язування, як обмежувачі загального дозволу для політичної партії: «Вимога щодо збору підписів громадян на підтримку створення політичної партії не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей та представництва її в більшості областей України поширюється на всі об'єднання громадян, які бажають отримати статус політичної партії, і має бути однаковою для всіх», необхідність «підтримки створення політичної партії підписами не менше десяти тисяч громадян України є запорукою втілення конституційних засад діяльності однієї з форм громадського об'єднання та гарантією забезпечення саме загальнодержавного статусу політичної сили і створення рівних потенційних можливостей для всіх політичних партій»[5];

заборони, як обмежувачі загального дозволу для політичних партій: «Заборона фінансування політичних партій із джерел, викладених у статті 15 Закону, Конституційний Суд України визнає допустимим обмеженням. Встановлені статтею 15 Закону обмеження, відповідно до яких не допускається фінансування політичних партій органами державної влади та місцевого самоврядування (крім випадків, зазначених законом), державними та комунальними підприємствами, анонімними особами та іншими суб'єктами, насамперед закладають рівні передумови для діяльності всіх політичних партій, мають забезпечити захист прав і свобод інших людей, які не є членами цих політичних об'єднань» [5]. Підставність такої заборони оцінюється КСУ крізь призму рівності політичних партій між собою, що передбачено законом про політичні партії (ч. 1 статті 4 Закону): «обмеження у фінансуванні політичної діяльності іноземними державами, їх громадянами, підприємствами,

установами, організаціями, введене пунктом 3 статті 15 Закону саме в інтересах національної безпеки, повністю відповідає зазначеним конституційним положенням та нормам міжнародно-правових актів і узгоджується з принципом справедливості та розмірності, визнаного критерієм ідеології справедливості у демократичній державі (Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 року № 2-рп/2005 (справа про податкову заставу)» [5].

Саме в контексті дослідження прав політичної партії КСУ сформулював поняття «обмеження прав і свобод», вказавши на його відмінність від поняття «фіксації меж»: «поняття *«обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина»* в контексті частини першої статті 64 Конституції України слід розуміти як не передбачене конституційними нормами звуження обсягу прав і свобод, встановлення додаткових норм, якими нівелюється свобода об'єднання у політичні партії в порядку, визначеному відповідним законом, і які фактично перешкоджають створенню об'єднань громадян. Тому необхідно відрізнити поняття «обмеження основоположних прав і свобод» від прийнятого у законотворчій практиці поняття «фіксація меж самої сутності прав і свобод» шляхом застосування юридичних способів (прийомів), визнаючи таку практику допустимою, якщо додаткове унормування процесу створення політичних партій спеціальним законодавством ставить за мету не звужити обсяг прав і свобод, а уточнити зміст та регламентацію процедурних питань і окреслити загальні межі основоположних прав» [5].

Наведене вказує на захист КСУ загального дозволу на ділянці суспільних відносин, пов'язаних із правовим статусом політичних партій.

Загальнодозвільна правосуб'єктність політичної партії та інших об'єднань громадян характеризується також відповідною *джерельністю обмежувачів загального дозволу*: «питання правового статусу політичних партій, інших об'єднань громадян, як основні положення, мають визначатися виключно законами України, що й реалізовано, зокрема, в Законі України «Про об'єднання громадян». Відповідно до статей 9 та 14 цього Закону політичні партії в Україні утворюються тільки із всеукраїнським статусом і підлягають обов'язковій реєстрації Міністерством юстиції України» [13].

Досліджуючи окреслені питання, не можна оминати увагою сформовані в юриспруденції підходи (моделі) обмежувальної діяльності держави [14], зокрема концепцію «войовничої демократії» або «демократії, здатної захистити себе», сутність якої полягає в правовому обмеженні демократичних свобод з метою ізоляції демократичних режимів від загрози їх повалення. Як

вважають вчені, важливо відзначити роль концепції «войовничої демократії» для збереження Українського демократичного режиму, зокрема в ситуації виведення з політичної системи партій, які посягають на конституційні цінності і встановлені межі політичної діяльності. Мова йде насамперед, про оцінку комуністичної ідеології [15]. Вказана концепція неодноразово використовувалася Верховним Судом в Україні та КСУ [16].

Окрім того, з'ясування природи правосуб'єктності політичної партії дозволяє наблизитися до найголовнішого дослідницького завдання – виявлення обумовленості ЗДТЮР. Мова йде про *взаємозв'язки різних прав*, які спостерігаються, наприклад, в процесі функціонування політичної партії, зокрема, це: *співвідношення прав політичної партії, прав народних депутатів, виборчих прав громадян та прав народу України*: «виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку від партії після встановлення результатів виборів народних депутатів України за ініціативою цієї партії та на її розсуд спотворює результати народного волевиявлення, яке здійснюється через вибори народних депутатів України, та призводить до необґрунтованих і непропорційних обмежень виборчого права громадян України. Це ставить результати такого волевиявлення в залежність від рішення відповідного вищого керівного органу партії – з'їзду, зборів або конференції. Обмеження виборчого права полягає і в тому, що статус кандидата у народні депутати України, підтверджений виборцями шляхом голосування на виборах народних депутатів України, може бути скасований рішенням партії після проведення таких виборів та встановлення їх результатів»; «вибори народних депутатів України можуть вважатися вільними та демократичними, тобто такими, що проводяться на демократичних засадах та з дотриманням демократичних процедур, лише за умов свободи вираження поглядів, вільного обігу інформації, свободи політичної діяльності, багатопартійності й політичної, ідеологічної та соціально-культурної багатоманітності. Дотримання зазначених умов має передувати голосуванню на виборах народних депутатів України як усталена політична практика, заснована на політичній конкуренції та рівності суб'єктів виборчого процесу й позбавлена загрози переслідування, тиску або інших неправомірних дій щодо таких суб'єктів. Виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку від партії суперечить принципу вільних виборів, оскільки може призвести до перегляду результатів вільного та демократичного вибору громадян України після встановлення результатів виборів народних депутатів України» [17].

Задеклароване під кутом зору ЗДТЮР співвідношення прав також виявляє і фундаментальнішу проблематику – балансу різних інтересів, різних конституційних цінностей. Не випадково здобутки сучасної вітчизняної юридичної науки і практики спрямовані на утвердження більшого кола прав, з огляду на їх носіїв (суб'єктів). Вже самі формулювання напрямків досліджень спонукають замислитися над широким спектром «загальнодозвільної правосуб'єктності», як-от, «права народу» (Колодій О.А. [18]), «право нації на самовизначення як особлива форма опосередкування свободи» (Дашковська О.Р. [19]), «характеристика процесу виходу територіальної громади з об'єднання територіальних громад» (Мішук І.В. [20]); «права людства» (Іванків І.Б. [21]).

Цікавими з цього приводу є також міркування суддів КСУ, викладені в окремих думках до Рішення КСУ у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум»: «Народ, як суверен, не обмежений Конституцією України та законами України, що є актуальним виключно для органів державної влади (статті 6,19 Конституції України). Основним Законом України встановлені обмеження виключно щодо органів державної влади – законодавчої, виконавчої та судової. І тому застосовувати до народу, до прав і свобод людини і громадянина принцип «дозволено лише те, що передбачено Конституцією і законами» є неправильним та не відповідає змісту частини другої статті 6, статті 19 Конституції України» [22].

Також у розрізі задекларованої проблематики методологічно важливими є позиції, викладені в сучасній юридичній навчальній літературі щодо можливостей ЗДТЮР місцевого самоврядування, а саме: «компетенція органів місцевого самоврядування має визначатися на основі *«негативного» принципу*: органи місцевого самоврядування повинні мати право вирішувати будь-яке питання, яке не вилучене зі сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручене жодному іншому органу. Протилежним за змістом є принцип *«позитивного»* визначення компетенції, за якого орган має право вирішувати тільки ті питання, які прямо закріплені за ним законом». При цьому вчені зазначають, що «положення частини 2 статті 19 Конституції України, за яким органи місцевого самоврядування та їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі й у межах повноважень та в спосіб, що передбачено Конституцією та законами України, є прикладом *«позитивного»* визначення компетенції місцевого самоврядування». На їх думку, «у цій частині положення Європейської Хартії про місце самоврядування та Конституції України є суперечливими» [23, с. 418–419].

Дотримуючись заданої дослідженням логіки, можна також аналізувати загальнодозвільну правосуб'єктність під кутом зору економічної та ідеологічної багатоманітності, виявити її специфіку щодо молодіжних, профспілкових, релігійних, благодійних організацій тощо [24].

Висновки. Наведене дозволяє обґрунтувати: 1) поширення «загальнодозвільної правосуб'єктності» на політичні партії, інші громадські об'єднання, як інститути громадянського суспільства (молодіжні, профспілкові, релігійні, благодійні організації), народ, територіальні громади тощо;

2) специфіку такої правосуб'єктності, яка визначається:

а) низкою юридичних заборон, зобов'язувань, дозволів, що виконують різні функції для формування і забезпечення максимального обсягу свободи, відображуваної загальним дозволом;

б) співвідношеннями різних прав, як-от, прав громадян на об'єднання, прав політичних партій, прав народних депутатів та прав народу як єдиного джерела влади в Україні, що свідчить про багаторівневе, комплексне обумовлення загальнодозвільного типу юридичного регулювання.

Література

1. Загальна теорія права: підручник / [О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін.]; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2021. 568 с.
2. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
3. Водянніков О. Ю. Відповідальність держав-членів ЄС перед приватними особами за невиконання зобов'язань за правом ЄС. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Вип. 75. Ч. 3. С. 162–170.
4. Рішення Конституційного Суду України від 19 жовтня 2009 року №26- рп/2009. Справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/586>
5. Рішення Конституційного Суду України від 12 червня 2007 року №2-рп/2007. Справа про утворення політичних партій в Україні. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/549>
6. Рішення Конституційного Суду України від 6 червня 2019 року №3-р/2019. Справа про конституційність положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України «Про запобігання корупції», пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб». URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2019>
7. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 23, ст. 118.
8. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року №9- рп/2007. Справа про

утворення та реєстрацію партійних організацій. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/556>

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій: Закон України від 3 травня 2022 року № 2243-IX// URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20#n40>

10. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 26, ст. 219.

11. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну: Закон України від 22 травня 2022 року № 2265-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#n56>

12. Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів): Закон України від 23 вересня 2021 року № 1780-IX. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2021, № 51, ст. 421.

13. Рішення Конституційного Суду України від 3 березня 1998 року №2-рп/1998. Справа про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/381>

14. Бернацький Б.В. Формування української моделі заборони політичних партій у світлі міжнародних стандартів і практик. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2019. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/72985567-db81-4710-ad8e-09f8b6932c6c>

15. Барабаш Ю., Берченко Г. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії). *Право України*. 2023. № 1. С. 54–75

16. Гришук О. В. Конституційні цінності та принципи в рішеннях Конституційного Суду України: особливості в умовах воєнного стану та загрози національній безпеці. Вісник Конституційного Суду України. 2022. № 6. С. 96–106. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/gryshchuk_o.v._konstytuciyni_cinnosti_ta_pryncypu_v_rishennyah_ksu_2022.pdf

17. Рішення Конституційного Суду України від 21 грудня 2017 року №3-р/2017. Справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2032>

18. Колодій О.А. Конституційно-правовий статус Українського народу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» (081 – Право). – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/19553/5/dysert_kolodii_oa.pdf

19. Дашковська О.Р. Право нації на самовизначення як особлива форма опосередкування свободи *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2016 Серія ПРАВО. Випуск 41. Том 1. С. 11–14. URL: <http://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33691/1/ПРАВО%20НАЦІЇ%20НА%20САМОВИЗНАЧЕННЯ.pdf>

20. Мішук І.В. Характеристика процесу виходу територіальної громади з об'єднання територіальних громад. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 1 (48), 2023 С. 8–11. URL: http://piv.nuoua.od.ua/v1_2023/2.pdf

21. Іванків І. Б. Права людства: Монографія. Київ: Баїре, 2020. 158 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/2/1/483674.pdf>

22. Окрема думка судді Конституційного Суду України Гульятая М.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум». URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/hultai_4-p_2018.pdf

23. Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри./ Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Баїре, 2021. 528 с.

24. Раданович Н.М. Суб'єктна сфера загальнодозвільного типу юридичного регулювання. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ХХVIII звітної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2022 р.)*: у 2-ох ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2022. 249 с. С. 33–36.

Анотація

Раданович Н. М. Загальнодозвільний тип юридичного регулювання в Україні: суб'єктна характеристика. – Стаття.

У статті задекларовано дослідження загальнодозвільного типу юридичного регулювання під кутом зору особливостей його сфери. Встановлено, що така сфера характеризується за суб'єктною ознакою, тобто колом суб'єктів, поведінка яких може регулюватися на основі принципу: «Дозволено те, що прямо не заборонено законом».

Відповідно наведено усталені доктринальні позиції, згідно з якими загальний дозвіл, як основа відповідного регулювання, поширюється на поведінку особи, що є підставним і справедливим з огляду на втілення ідеалу вільної людської особистості, проголошеного міжнародними праволюдними актами ХХ століття.

Також обґрунтовано можливості розширення суб'єктного складу загальнодозвільного типу юридичного регулювання насамперед на основі аналізу окремих приписів Конституції України, якими безпосередньо формалізовано це регулювання. Встановлено, що конституційне декларування принципів політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, як засад суспільного життя в Україні, проектує широкий спектр «загальнодозвільної правосуб'єктності». Будучи гарантованою Розділом I Конституції України «Загальні засади» (частинною 1 статті 15), така багатоманітність презюмує різних адресатів загального дозволу, а не лише людину і громадянина. Відповідно запропоновано зарахувати до носіїв «загальнодозвільної правосуб'єктності» політичні партії, інші громадські об'єднання, як інститути громадянського суспільства (молодіжні, профспілкові, релігійні, благодійні організації), народ, територіальні громади тощо.

Оскільки на конституційному рівні окремо задекларована свобода політичної діяльності, як важливий прояв політичного плюралізму, охарактеризовано специфіку «загальнодозвільної правосуб'єктності»

на прикладі політичних партій в Україні. Така правосуб'єктність визначається: а) низкою юридичних заборон, зобов'язувань, дозволів, що виконують різні функції для формування і забезпечення максимального обсягу свободи, відображеної загальним дозволом; б) співвідношеннями різних прав, як-от, прав громадян на об'єднання і прав політичних партій; прав політичних партій і прав народних депутатів, прав народу як єдиного джерела влади в Україні, що дозволяє простежити багаторівневі зв'язки, а відтак – і фундаментальне для всього дослідження питання – обумовленості загальнодозвільного типу юридичного регулювання.

Ключові слова: свобода, сфера юридичного регулювання, правосуб'єктність, носії (адресати) загального дозволу, Конституційний Суд України

Summary

Radanovych N. M. Generally permissive type of legal regulation in Ukraine: subject characteristics. – Article.

The article deals with the study of the generally permissive type of legal regulation from the standpoint of the area's specific features. It is established that this area is represented by subject characteristics, that is, a number of subjects whose behavior can be regulated based on the principle: "Everything is permitted that is not expressly prohibited by law".

Accordingly, established doctrinal positions are reviewed, according to which general permit, as the basis of relevant regulation, extends to the behavior of a person that is considered reasonable and fair from the standpoint of the embodiment of the ideal of a free human personality, proclaimed by international human rights acts in the 20th century.

The possibility of expanding the subject content of the general permissive type of legal regulation is also

substantiated, primarily based on the analysis of several provisions of the Constitution of Ukraine, which directly formalize this regulation. It has been established that the declaration of constitutional principles of political, economic and ideological pluralism, as the basic provisions of civic life in Ukraine, defines a wide number of types of "generally permissive legal personalities". Since it is guaranteed by Section I of the Constitution of Ukraine "General Principles" (Part 1. Article 15), such multifaceted nature of this type of legal regulation provides for assuming different addressees of the general permit besides an individual and a citizen. Accordingly, it is proposed to include political parties, other public associations, such as civil society institutions (youth, trade union, religious, charitable organizations), people, territorial communities, etc., in the bearers of "generally permissive legal personalities".

Since the freedom of political activity is separately declared at the constitutional level as an important manifestation of political pluralism, the specific feature of "generally permissive legal personalities" have been characterized with an example of political parties in Ukraine. Such legal personalities are determined by: a) a number of legal prohibitions, obligations, permits that perform different functions necessary to develop and ensure maximum freedom as provided by the general permissive type of regulation; b) relations between different rights, such as the rights of citizens to form associations and the rights of political parties; the rights of political parties and the rights of people's deputies, the rights of the people as the only source of power in Ukraine, which makes it possible to trace multi-level relations, and therefore – the fundamental issue for the entire study: stipulation of a generally permissive type of legal regulation.

Key words: freedom, sphere of legal regulation, legal personality, bearers (addressees) of the general permit, Constitutional Court of Ukraine.

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 346.1

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.4>**А. О. Вербовий***orcid.org/0009-0006-9700-210X**студент IV курсу**Навчально-наукового інституту права**Державного податкового університету С. В. Дяченка**orcid.org/0000-0002-0104-2769**адвокат, кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри цивільного права та процесу**Державного податкового університету***ПРОБЛЕМИ ФІНАНСУВАННЯ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ.
СУДОВА ПРАКТИКА**

Постановка проблеми. Фінансування примусового виконання судових рішень являється одним із найважливіших аспектів для забезпечення існування інституту примусового виконання. Для вчинення виконавчих дій виконавець зазнає значних затрат на повідомлення сторін про відкриття провадження, залучення експертів, перекладачів, суб'єкт оціночної діяльності та інших осіб залучення яких необхідно для своєчасного забезпечення виконання виконавчого провадження. На нашу думку, врегулювання існуючих проблемних питань фінансування примусового виконання судових рішень сприятиме покращенню та розвитку інституту примусового виконання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В процесі написання статті було проаналізовано законодавство у сфері забезпечення виконавчого провадження, праці О. Снідевича, Г. Стадніка, С.В. Дяченка, та інших науковців, а також судову практику з питань примусового виконання судових рішень та рішень інших органів.

Метою статті є дослідження на основі теоретичної, законодавчої та практичної бази проблем фінансування примусового виконання судових рішень, виокремлення певних невирішених проблем та формулювання пропозицій із їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Держава гарантує громадянам, іноземцям, особам без громадянства право на судовий захист. Ніхто не може бути обмежений у праві звертатися по судових захист. Конституція України у статті 55 закріплює, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом, а також кожному гарантується право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних

органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [1].

Деякі-науковці роблять акцент що незважаючи на розвиток національного законодавства не слід упускати на другий план ратифіковані міжнародні акти в яких Україна виступає як країна учасниця. Вони притримуються думки, що у своїй діяльності судді мають керуватися Європейською Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод та протоколами до неї [2].

Окрім Конституції, також ст. 6 Європейської конвенції з прав людини гарантується право на: «справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [3].

Право на судовий захист реалізується за допомогою таких засад як: рівність усіх учасників судового процесу; публічність; змагальність сторін; гласність; забезпечення права на захист, обов'язковість судових рішень та інші. Найбільш вагомим з усіх засад забезпечення судочинства деякі науковці визнають саме принцип Верховенства права. Вони вважають, що принцип верховенства права нині є найважливішим аспектом побудови правової держави, адже саме принцип верховенства права наповнює реальним змістом закріплене у Конституції України положення, яке визнає Україну правовою державою. Закріплення даного принципу в конституції є найбільш неоцінним надбанням демократичної держави [4]. Принцип верховенства права полягає в об'єднанні вимог: підпорядкування державних інституцій потребам захисту прав людини і пріоритетність цих прав перед іншими. Цей

принцип обов'язково має виступати імперативним засобом захисту прав і свобод людини і громадянина. Науковці також вважають, що ключовими принципами статті 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод є верховенство права та належне здійснення правосуддя, які також є основоположними елементами права на справедливий суд [5].

За винятком Конституції, принцип верховенства права закріплюється у всіх законах, таких як Цивільно [6], Кримінально [7] і Господарсько процесуальних кодексах України. До прикладу, у ч. 3 статті 2 та ч. 1 ст. 11 ГПКУ зазначена, як одна із засад господарського судочинства це принцип верховенства права, а також, що суд при розгляді справи керується принципом верховенства права [8]. Подібні тенденції можна прослідкувати також в інших згаданих кодексах. Науковці також звертають увагу на важливість ухвалення Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд», положеннями якого було розширено повноваження Верховного Суду України, який має право перегляду судових рішень із метою забезпечення єдності судової практики та відповідності міжнародним стандартам цивільного правосуддя, що забезпечить дотримання принципу верховенства права [9].

Після реалізації свого права на захист суб'єкти на користь яких було прийнято рішення можуть для забезпечення виконання рішення звернутися до органів державної виконавчої служби для примусового виконання судових рішень у випадку якщо інша сторона не виконує його добровільно.

У Постанові ВС у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 18 січня 2019 р. у справі № 826/19730/16 зазначено, що невиконання боржником у встановлений строк рішення суду в добровільному порядку є підставою для примусового виконання такого рішення, що, в свою чергу, тягне за собою застосування специфічних санкцій майнового характеру, а саме – стягнення з боржника виконавчого збору та інших витрат виконавчого провадження [10].

Примусове виконання судових рішень як заключна стадія судового провадження та способів задоволення вимог стягувача на підставі виконавчого документа закріплюється Законом України «Про виконавче провадження». Зокрема, ч. 1, 2, 8 статті 3 закону, закріплює такі види виконавчих документів як: «виконавчі листи та накази, що видаються судами у передбачених законом випадках на підставі судових рішень, рішень третейського суду, рішень міжнародного комерційного арбітражу, рішень іноземних судів та на інших підставах, визначених законом або міжнародним договором України; постанови судів у цивільних, адміністративних та господарських справах, справах про адміні-

стративні правопорушення, кримінальних провадженнях в передбачених законом випадках, ухвали, рішення Європейського суду з прав людини з урахуванням особливостей передбачених законами» [11].

З відкриттям провадження про примусове виконання судового рішення постає питання про фінансове забезпечення виконавця, на якого покладено обов'язок задовольнити вимоги стягувача відповідно до виконавчого документа та в межах передбачених законами. Законом України «Про виконавче провадження» (ст. 42) до коштів, якими забезпечується виконання провадження віднесено: 1) виконавчого збору, стягнутого з боржника в порядку, встановленому статтею 27 цього Закону, або основної винагороди приватного виконавця; 2) авансового внеску стягувача; 3) стягнутих з боржника коштів на витрати виконавчого провадження [11].

Главою VI «Фінансування виконавчого провадження» наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень» в ч.1 визначено, що фінансування виконавчого провадження здійснюється за рахунок коштів виконавчого провадження, визначених статтею 42 Закону України «Про виконавче провадження», порядок використання коштів під час виконавчого провадження здійснюються відповідно до Порядку використання коштів виконавчого провадження, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2004 року № 554 [12]. Охарактеризуємо коротко кожен із груп коштів які забезпечують виконання провадження:

До першої групи віднесено Законом України «Про виконавче провадження» ст. 27 виконавчий збір – стягується за примусове виконання рішень та стягується державним виконавцем у розмірі 10 відсотків суми, що підлягає примусовому стягненню, поверненню, або вартості майна боржника, що підлягає передачі стягувачу за виконавчим документом, заборгованості із сплати аліментів [11].

До другої групи відносять авансовий внесок стягувача. Уже з назви вбачається їх призначення - авансувати ще не понесені у виконавчому провадженні витрати. Саме ці кошти призначаються для початкового фінансування всіх витрат виконавчого провадження. Стягувач сплачує авансовий внесок уже під час звернення із заявою про примусове виконання рішення, додаючи до заяви квитанцію. Якщо сплачених коштів авансового внеску не досить для покриття витрат виконавчого провадження, у окремих випадках стягувачем здійснюється додаткове авансування цих витрат.

Олександр Снідевич у своїй статті «Авансовий внесок стягувача у механізмі фінансування вико-

навчого провадження» висловив думку, що попереднє авансування витрат стягувачем виглядає правильним, однак держава має попідкуватися про розумний розмір та співрозмірність внеску із витратами необхідними для забезпечення виконавчого провадження. Авансування витрат повинно здійснюватися лише у випадку виникнення такої потреби або мають покривати лише первинні витрати для проведення виконавчих дій. Він також звернув увагу на те, що чинна натеper диференціація ставок авансового внеску залежно від виду боржника є необґрунтованою, має бути скасована та доцільно реалізована шляхом внесення змін до Закону України «Про виконавче провадження» [13].

До третьої групи відносять стягнуті з боржника кошти на витрати виконавчого провадження. Вони стягуються у розмірі фактичних витрат які були понесені виконавцем під час здійснення виконавчих дій. Підставою для їх стягнення є постанова виконавця яка виноситься на стадії розподілу коштів стягнутих з боржника.

Витрати виконавчого провадження складаються з мінімальних та додаткових витрат виконавчого провадження. Виконавець виносить постанову про розмір мінімальних витрат виконавчого провадження одночасно з постановою про відкриття виконавчого провадження та надсилає її сторонам виконавчого провадження не пізніше наступного робочого дня після її винесення. Наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень» затверджено, що до витрати виконавчого провадження складають плата за користування автоматизованою системою виконавчого провадження та витрати, витрати пов'язаних із винесенням постанов. До постанов витрати яких відшкодовується Інструкцією № 512/5 віднесено: відкриття виконавчого провадження; стягнення виконавчого збору (крім випадків, коли виконавчий збір не стягується); стягнення основної винагороди приватного виконавця (крім випадків, коли основна винагорода не стягується); стягнення витрат виконавчого провадження; закінчення виконавчого провадження (повернення виконавчого документа стягувачу) [12].

Щодо витрат, які пов'язані із винесенням постанов, включають також витрати на виготовлення постанов та листів до них та пересилання постанов (послуги маркувальної машини).

Стаднік Г. у своїй праці «Правова природа виконавчого збору: фінансово-правові аспекти» до витрат на організацію та проведення виконавчих дій, відносить наступні витрати: 1) перевезення, зберігання і реалізацію майна боржника; 2) оплату праці експертів, перекладачів та інших осіб, залучених у встановленому порядку до про-

вадження виконавчих дій; 3) поштові перекази стягувачу стягнених аліментних сум; 4) розшук боржника, його майна або розшук дитини; 5) оголошення в засобах масової інформації; 6) інші необхідні витрати для забезпечення належної організації виконання рішень органами державної виконавчої служби [14].

Проблеми фінансування примусового виконання судових рішень можуть виникати в різних аспектах. Одна із проблем виникає у випадках, коли зобов'язана сторона не має достатніх фінансових ресурсів для виконання рішення суду. Це може призвести до того, що виконання рішення буде відкладено або зупинено. У більшості випадків, виконавець під час відкриття виконавчого провадження виносить постанови про: опис та арешт майна (коштів) боржника; розшук майна боржника; арешт майна боржника у межах суми звернення стягнення, з урахуванням основної винагороди приватного виконавця, мінімальних витрат виконавчого провадження. Вони також слугують як один із способів забезпечення виконання зобов'язання боржником, а також свого роду стимулюють боржника до найшвидшого задоволення вимог стягувача та закриття виконавчого провадження. У випадках, коли боржник не може задовільнити вимоги стягувача, виконавці можуть вжити заходів у виді, є продажу майна зобов'язаної сторони, яке може бути реалізоване на аукціоні. Далеко не завжди майно боржника вистачає для задоволення вимог стягувача, зобов'язана сторона може звернутися до суду з проханням про розстрочку або зниження розміру зобов'язання, що також може стати причиною затримки виконання рішення. На нашу думку потрібно створити механізм за допомогою якого держава буде допомагати даній категорії боржників виконувати зобов'язання визначених виконавчими документами крім визнання боржника банкрутом за положеннями Кодексу України з процедур банкрутства [15].

Для визначення інших проблем фінансування провадження про примусове виконання судових рішень, автори поставили перед собою завдання дослідити судову практику.

Було розглянуто категорію справ, в яких боржником було задоволено вимоги стягувача до початку виконавчого провадження. В судах виникають різні точки зору, щодо відшкодуванні витрат на вчинення виконавчих дій.

Львівським окружним адміністративним судом розглядалася справа № 380/13433/22 щодо примусового виконання судових рішень і рішень інших органів. Позивач (Департамент патрульної поліції - далі ДПП) звернувся до суду з позовом до Відділу примусового виконання рішень Управління забезпечення примусового виконання рішень у місті Києві та Київській області Цен-

трального міжрегіонального управління Міністерства юстиції про визнання протиправними бездіяльності, спонукання вчинити дії, скасування рішень. Вимоги полягали в закритті виконавчого провадження та скасуванні виконавчого збору, штрафів накладених на позивача за прострочення сплати виконавчого збору, через бездіяльність виконавця, обґрунтовуючись тим, що рішення було фактично виконане до відкриття виконавчого провадження і відповідно до ч. 9 ст. 27 ЗУ «Про виконавче провадження» виконавчий збір не стягується у разі закінчення виконавчого провадження на підставі пункту 9 частини першої статті 39 цього Закону, якщо рішення було виконано до винесення постанови про відкриття виконавчого провадження. Виконавцю були надані усі матеріали справи про задоволення вимог стягувача до початку виконавчого провадження. Суд задовільнив адміністративний позов частково та дійшов висновку, що зобов'язання державного виконавця закінчити виконавче провадження ВП №69247906 на підставі пункту 9 частини першої статті 39 Закону №1404-VIII є належним та ефективним способом захисту прав позивача. Щодо витрат виконавчого провадження, то боржнику доведеться їх сплатити, оскільки за встановлених судом фактичних обставин справи закон не звільняє його від сплати цього виду витрат виконавчого провадження [16].

Аналізуючи дану справу, можемо зробити висновок, що у випадку добросовісного виконання рішення при відкритті виконавчого провадження, боржник може звільнитися від справи виконавчого збору, але при цьому, боржник зобов'язується оплатити всі витрати, які було понесено виконавчим провадженням. Аналогічної думки дійшов Чернігівський окружний адміністративний суд зазначивши у своєму рішенні по справі №620/8300/22, що витрати виконавчого провадження – це фактично понесені державним виконавцем витрати під час організації та проведення виконавчих дій (витрати на пересилку поштової кореспонденції; друк документів, тощо). Такі витрати компенсуються за рахунок боржника, незалежно від того чи виконано рішення боржником у добровільному порядку [17].

На противагу, думці Чернігівського окружного адміністративного суду, Черкаський окружний адміністративний суд у справі № 580/5037/22 за наявності обставин передбачених ч. 9 ст. 27 Закону № 1404-VIII, за яких виконавчий збір не стягується у разі закінчення виконавчого провадження на підставі пункту 9 частини першої статті 39 - фактичного виконання в повному обсязі рішення згідно з виконавчим документом зазначив, що: «За таких обставин, винесення постанови про стягнення виконавчого збору одночасно з від-

криттям виконавчого провадження не порушує прав позивача, оскільки необхідність його стягнення вирішується державним виконавцем в процесі виконання чи після закінчення виконавчого провадження. Добровільне виконання судового рішення є підставою для звільнення боржника від покладення на нього за результатами виконання витрат виконавчого провадження та виконавчого збору» [18]. Аналізуючи вище викладене, можемо сказати, що існує проблема, яка проявляється у відсутності зобов'язання відшкодувати витрат понесених виконавцем у випадку, якщо зобов'язання було виконано добровільно до початку відкриття виконавчого провадження. Суди по різному трактують норму ч. 9 ст. 27 ЗУ «Про виконавче провадження» тим самим у аналогічній категорії справ різні суди можуть звільняти лише від сплати виконавчого збору, що передбачено законом, та зобов'язують відшкодувати витрати понесені виконавцем під час здійснення виконавчого провадження, а інші звільняють від боржника від сплати виконавчого збору та витрат виконавчого провадження. Тому дане питання потребує врегулювання шляхом нормативного закріплення зобов'язання боржника відшкодувати витрати понесені виконавцем під час здійснення виконавчих дій незалежно від того чи мало місце добросовісне виконання зобов'язання.

Не меншої уваги потребує проблема самостійного визначення виконавцем суми виконавчого збору. Хоч дане питання регламентується законодавством, проте право визначення, якого виду збір буде стягнутий майнового чи немайнового в більшості випадків належить виконавцю, це може привести до зловживання. В ЗУ «Про виконавчий збір» у ч. 2 ст. 27 зазначено, що: «державним виконавцем у розмірі 10 відсотків суми, що фактично стягнута, повернута, або вартості майна боржника, переданого стягувачу за виконавчим документом» та у п. 3 ст. 27 «За примусове виконання рішення немайнового характеру виконавчий збір стягується в розмірі двох мінімальних розмірів заробітної плати з боржника - фізичної особи і в розмірі чотирьох мінімальних розмірів заробітної плати з боржника - юридичної особи» [11].

Порушення порядку визначення виконавчого збору розглянемо на справі Черкаського окружного адміністративного суду від 21 лютого 2023 року у справі № 580/775/23. Позивач в цій справі зазначає, що відповідачем (виконавцем) невірно застосовано приписи Закону України «Про виконавче провадження» при стягненні виконавчого збору, оскільки виконавчий збір, який підлягає стягненню за примусове виконання рішення щодо стягнення судового збору складає 10 відсотків суми, що фактично стягнута, повернута (210,20 грн.), а не в розмірі 4-х міні-

мальних розмірів заробітної плати. З урахуванням викладеного позивач вважає протиправною та такою, що підлягає скасуванню оскаржувану постанову [19]. В результаті судового розгляду, суд визнав, що справа має майновий характер, а відтак виконавчий збір, який підлягає стягненню за примусове виконання рішення складає 10 відсотків суми, що фактично стягнута, повернута, або вартості майна боржника.

Врегулювати дану проблеми можливо шляхом нормативного закріплення та зобов'язання судів під час видання рішень самостійно визначати належність у спору майнового чи немайнового характеру, тим самим роблячи неможливим можливість виконавця зловживати визначенням сум виконавчого збору.

Висновки. Підсумовуючи вище викладений матеріал, хочемо зазначити, що держава шляхом законодавчого закріплення гарантує громадянам, іноземцям та особам без громадянства право на рівний судовий захист. Судовий захист забезпечується значною кількістю принципів, головним із яких визначають Верховенство права. Судочинство здійснюється із використанням національного та міжнародного законодавства. В результаті судового розгляду в сторін з'являються права та обов'язки по виконання судового рішення, а у випадку недотримання добровільного виконання, інша сторона має право звернутися до компетентних органів для відкриття виконавчого провадження та примусового виконання судового рішення.

Фінансування виконавчого провадження є важливим аспектом для забезпечення існування та ефективного здійснення виконавцями своїх зобов'язань, вчинення виконавчих дій на користь стягувача, а також за необхідності залучення інших осіб для забезпечення виконання виконавчого провадження.

На даному етапі розвитку законодавства, законодавець передбачив шляхи забезпечення виконавчого провадження які виражаються у: виконавчому зборі; авансовому внеску; стягнутих з боржника коштів на відшкодування витрат виконавчого провадження.

З найбільш проблемних аспектів які виникають при фінансуванні примусового виконання судових рішень можна виділити 2 основні проблеми: по-перше, це відсутність коштів та майна з якого можна стягнути стягнення відповідно до виконавчих документів, що призводить до затягнення виконавчого провадження; по-друге, це відсутність законодавчого закріплення зобов'язання відшкодувати витрати виконавчого провадження при добровільному виконанні зобов'язання до відкриття виконавчого провадження.

З метою врегулювання вказаних питань пропонуємо: 1) створити механізм який сприяв би

виконанню зобов'язань боржникам, матеріальне забезпечення яких не може задовольнити вимоги стягувача; 2) законодавчо закріпити зобов'язання боржника відшкодувати витрати понесені виконавцем під час здійснення виконавчого провадження незалежно добросовісності виконання зобов'язання; 3) з метою врегулювання проблеми зловживання виконавцем самостійного визначення належності спору до матеріального або нематеріального, рекомендуємо нормативно закріпити та зобов'язати суди, видавати рішення із зазначенням: «задовільнити майнові або немайнові вимоги» для уникнення непорозумінь на стадії виконавчого провадження.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. №254к/96-ВР. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 21.03.2023).
2. Дяченко С.В., Довга М.О. Особливості юрисдикції господарських судів. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» 2022. №1. С. 87–93. URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/4370/APP-1_2022.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=87.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Закон України від 1 січня 1990р. №995_004. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 21.03.2023).
4. Дяченко С.В., Сидорчук В.О. Верховенство права: науковий погляд, нормативне закріплення, судова практика. Юридичний бюлетень 2018. №6. С. 71–77. URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2018/6_2018/13.pdf
5. Дяченко С.В., Пушкарьова Т.М. Принцип права на справедливий суд: елементи розгляду та практика Європейського суду з прав людини щодо України. Журнал східноєвропейського права. 2019. №70. С. 90–96. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3607996>
6. Цивільно процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 22.03.2023).
7. Кримінально процесуальний кодекс України: Закон України від 18 квітня 2010 р. №4651-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 22.03.2023).
8. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991р. № 1798-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 21.03.2023).
9. Дяченко С.В., Марчак А.Т. Єдині підходи до стандартів цивільного процесу в Європі та в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. №1. С. 96-99. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/21>.
10. Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 18 січня 2019 р. у справі № 826/19730/16. Протокол UA. Юридичний інтернет ресурс. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_18_01_2019_roku_u_sprav_826_19730_16/.

11. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 р. №1404-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення 18.03.2023).

12. Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень: Закон України від 2 квітня 2012 р. №512/5 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12#Text> (дата звернення 18.03.2023).

13. Снідевич О. Авансовий внесок стягувача у механізмі фінансування виконавчого провадження. Підприємство, господарство і право. 2019. № 3. С. 69–73. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2019/3/14.pdf>

14. Стаднік Г. Правова природа виконавчого збору: фінансово-правові аспекти. Право України. 2009. №11. С. 156–164. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28739/20-Stadnik.pdf>

15. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 р. №2597-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення 22.03.2023).

16. Рішення Львівського окружного адміністративного суду від 16 січня 2023 року у справі №380/13433/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108407902> (дата звернення 18.03.2023).

17. Рішення Чернігівського окружного адміністративного суду від 21 грудня 2022 року у справі №620/8300/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107977887> (дата звернення 18.03.2023).

18. Рішення Черкаського окружного адміністративного суду від 23 грудня 2022 року у справі №580/5037/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108112863> (дата звернення 18.03.2023).

19. Рішення Черкаського окружного адміністративного суду від 21 лютого 2023 року у справі №580/775/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109112721> (дата звернення 21.03.2023).

Анотація

Вербовий А. О., Дяченко С. В. Проблеми фінансування примусового виконання судових рішень. Судова практика. – Стаття.

У статті визначено та проаналізовано проблемні питання фінансування примусового виконання судових рішень. Цей інститут має визначне значення для забезпечення функціонування та ефективного здійснення виконавцем покладених на нього зобов'язань передбачених виконавчим провадженням.

Українське законодавство доволі розвинуте в аспекті матеріального забезпечення виконавчого провадження та законодавчо закріплює шляхи його фінансування.

Право звертатися по судовий захист закріплюється та гарантується Конституцією України та іншими національними та ратифікованими міжнародними нормативними актами. Стаття дає перелік засад які забезпечують ефективне судочинство в Україні, а також визначає основоположний принцип яким забезпечується ефективна реалізації прав суб'єктів звернень по судовий захист.

Заключним етапом захисту порушених прав виступає виконавчий документ, який реалізується в добровільному порядку. У випадках якщо одна із сторін уникає добровільного виконання, законодавством забезпечено механізм примусового виконання содових

рішень. Даний механізм реалізується за допомогою компетентних державних та приватних виконавців.

В процесі здійснення виконавцем виконавчих дій виокремимо найбільш помітні проблеми які виникають під час виконання боржниками покладених на них зобов'язань відповідно до виконавчих документів, а також відшкодування витрат виконавця понесених для забезпечення виконавчого провадження.

На підставі аналізу законодавства та судової практики запропоновано створення механізмів для забезпечення виконання зобов'язань певній категорії боржників, а також внесені пропозиції законодавчо закріпити зобов'язання боржника по відшкодуванні витрат виконавчого провадження при добровільному виконанні зобов'язань. Ми пропонуємо внесення законодавчих змін до видання судових рішень для уникнення непорозумінь на стадії виконавчого провадження.

Ключові слова: примусове виконання, виконавче провадження, виконавчий збір, відшкодування витрат виконавчого провадження, стягувач, боржник, авансування витрат.

Summary

Verbovoi A. O., Diachenko S. V. Problems of financing enforcement of court decisions. Judicial practice. – Article.

The article identifies and analyzes the problematic issues of financing enforcement of court decisions. This institution is of great importance for ensuring the functioning and effective implementation by the executor of the obligations stipulated by executive proceedings.

Ukrainian legislation is quite developed in the aspect of material support of executive proceedings and legislates the ways of its financing.

The right to seek legal protection is established and guaranteed by the Constitution of Ukraine and other national and ratified international normative acts.

The article provides a list of the principles that ensure effective judicial proceedings in Ukraine, and also defines the fundamental principle that ensures the effective implementation of the rights of the subjects of appeals for judicial protection.

The final stage of protection of violated rights is an executive document, which is implemented voluntarily. In cases where one of the parties avoids voluntary execution, the legislation provides for a mechanism of forced execution of judicial decisions. This mechanism is implemented with the help of competent public and private actors.

We will single out the most noticeable problems in the process of enforcement actions by the executor that arise when the debtors fulfill their obligations in accordance with the executive documents, as well as reimbursement of the expenses incurred by the executor to ensure the enforcement proceedings.

Based on the analysis of legislation and court practice is proposed to create mechanisms to ensure the fulfillment of the obligations of a certain category of debtors, as well as suggestions have been made to legislate the obligation of the debtor to reimburse the costs of enforcement proceedings in case of voluntary fulfillment of obligations. We are proposed to make legislative changes to the issuance of court decisions to avoid misunderstandings at the stage of executive proceedings.

Key words: enforcement, enforcement proceedings, enforcement fee, reimbursement of costs of enforcement proceedings, debt collector, debtor, advance of costs.

УДК 347:342.56:[342.25 + 342.5]
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.5>

О. О. Грабовська
orcid.org/0000-0003-4590-2000
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного процесу
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ФОРМ УЧАСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Постановка проблеми. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування – специфічні учасники цивільного судочинства. Специфіка їх процесуального становища складається з багатьох аспектів, серед яких – форми (способи) реалізації ними функцій, передбачених законом. Жоден з учасників справи, серед яких й органи державної влади, органи місцевого самоврядування, відповідно до статті 42 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), не реалізує свої права та обов’язки у способи, які передбачені законом для органів. Та оскільки органи державної влади, органи місцевого самоврядування досить часто беруть участь в цивільному судочинстві, а цивільне процесуальне законодавство постійно модернізується, таким чином, розвивається й наукова думка, яка потребує аналізу та обґрунтованих висновків.

Оцінка стану доктрини. Питанням форм участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в сучасному цивільному судочинстві не приділяється достатньої уваги. Новітні підходи до їх класифікації, в основному, відображені в науково-практичних коментарях ЦПК України. У навчальних підручниках, посібниках, підготовлених в останній період часу, після прийняття нової редакції ЦПК України, зазвичай наводяться усталені погляди про форми участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, без урахування нових підходів.

Мета. Проаналізувати законодавство України, співставити із науковими поглядами про форми участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві, з’ясувати питання про обґрунтованість чи помилковість у розумінні та демонстрації певних правових процесів і явищ.

В цивільній процесуальній доктрині протягом тривалого періоду часу способи реалізації органами державної влади, органами місцевого самоврядування своїх прав чи обов’язків в сфері цивільної юрисдикції, які зумовлені функціями, сприймалися як «форми участі» таких суб’єктів у цивільному судочинстві [1]. І хоча цивільне

процесуальне законодавство України зазнало значних перетворень у регламентації інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, тим не менш основоположні права (обов’язки), закріплені у ст. 56 ЦПК України й сьогодні розцінюються саме як «форми участі у цивільному процесі» [2, С. 127].

До слова, категорії «форма» та «спосіб» у діяльнісному контексті – синоніми [3, С. 694], тому використання їх обох для позначення одного й того ж правового явища видається правильним по суті.

Приміром, основною функцією Державної екологічної інспекції України, згідно із Постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2017 р. № 275 «Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію України», є реалізація державної політики із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, зокрема, й у сфері раціонального використання, відтворення і охорони об’єктів тваринного світу (пункт 1 Положення).

Логічно, що зазначений функціонал Держекоінспекцій зумовлює потребу у встановленні способів, у які він може виконуватися чи реалізовуватися. Та якщо функції викликані потребами правового регулювання певного напрямку суспільних відносин, то способи чи форми, вочевидь, зумовлені й потребами, й практикою. В цьому контексті зазначене Положення передбачає, зокрема, їх обов’язок звернення з позовом до суду у разі визнання протиправними дій чи бездіяльності фізичних і юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців, органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб (ч. 5 п. 4 Положення), пред’явлення претезій про відшкодування шкоди, збитків і втрат, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства з питань, що належать до її компетенції, розрахування їх розміру, звернення до суду з відповідними позовами (ч. 8 п. 4 Положення).

Зазначені форми реалізації функцій Держекоінспекціями зумовлені також правом (обов'язком) інспекцій вилучати в осіб знаряддя добування об'єктів тваринного світу (в тому числі водних живих ресурсів), транспортні (в тому числі плавучі) засоби, обладнання та предмети, що є знаряддям добування об'єктів тваринного світу (в тому числі риби та інших водних живих ресурсів), незаконно добуті природні ресурси і продукцію, що з них вироблена, незаконно набуті об'єкти тваринного світу тощо (ч. 7 п. 6 Положення).

Відповідно до ч. 8 пункту 6 Положення, Держекоінспекції здійснюють відповідно до закону фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку, зокрема, з літальних апаратів та із застосуванням космічних технологій тощо; доставляють осіб, які вчинили порушення вимог законодавства з питань, що належать до її компетенції, до правоохоронних органів, органів Держприкордонслужби або виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, якщо особу порушника неможливо встановити (ч. 15 пункту 6 Положення).

Таким чином, вищенаведене не лише сумніву у наявності у Держекоінспекцій такого права як звернення до суду з позовами про відшкодування шкоди, завданої громаді, суспільству та державі внаслідок порушення вимог законодавства в сфері охорони навколишнього природного середовища.

У статистичних даних немає відомостей про співвідношення кількості випадків звернення органів державної влади, органів місцевого самоврядування до суду із позовами (заявами), і кількості вступу у вже відкрите провадження для подання висновків. Судова статистика також не відображає співвідношення форм участі в цивільному судочинстві органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві. Водночас, в цивільній процесуальній теорії у висновках про форми участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві, звернення до суду з позовом чи заявою виділяється насамперед, і ставиться на головне місце.

Видається, що такий хід думок зумовлено, насамперед, регулюванням питання про становище органів державної влади, органів місцевого самоврядування, в цивільному судочинстві, цивільним процесуальним законодавством. Так, привертає до себе увагу частина 2 статті 4 ЦПК України, у якій закріплено право органів державної влади, органів місцевого самоврядування звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах. Категорія "органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб" фігурує також у назві статей 56 та 57 ЦПК України,

які є головними у регулюванні становища органів в цивільному судочинстві.

Право органів державної влади, органів місцевого самоврядування на звернення до суду із заявою на захист прав інших осіб закріплено й у низці положень цивільного процесуального закону, якими регулюється порядок розгляду та вирішення справ окремого провадження. Зокрема, у статті 296 ЦПК України – право органів опіки та піклування на звернення із заявою про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпорядитися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права, про визнання фізичної особи недієздатною. У частині 1 статті 329 ЦПК України закріплено право органу, уповноваженого управляти майном відповідної територіальної громади, подавати до суду заяви про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність територіальної громади тощо.

Іще однією причиною, яка стала приводом виділяти, насамперед, подання органами державної влади, органами місцевого самоврядування позову чи заяви до суду, як головну форму участі, є регулювання даного питання матеріальним правом. Прикладів закріплення прав (обов'язків) органів звертатися до суду в інтересах інших осіб, громади, суспільства, держави матеріальним правом можна наводити безліч. Так, зокрема, частиною 3 статті 75 Цивільного кодексу України встановлено право органу опіки та піклування подавати до суду заяви про звільнення особи від повноважень опікуна або піклувальника у разі невиконання нею своїх обов'язків, порушення прав підопічного, а також у разі поміщення підопічного до навчального закладу, закладу охорони здоров'я або закладу соціального захисту тощо.

Таким чином, виділення такої форми участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві як подання позову (заяви) до суду в інтересах інших осіб, суспільних чи державних інтересах, є обґрунтованим і відповідає як положенням матеріального, так й процесуального права. Проте, функції органів державної влади, органів місцевого самоврядування обумовлюють не лише право чи обов'язок звертатися до суду з позовом чи заявою у випадках, передбачених законом, а й інші способи їх виконання. В контексті реалізації повноважень у суді другою формою участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві прийнято вважати вступ у вже відкрите провадження для подання висновку [4, С. 328].

Право (обов'язок) у визначених законом випадках вступати в провадження з метою

надання висновку прямо передбачено цивільним процесуальним законом. Відповідно до частини 6 статті 56 ЦПК України органи державної влади, органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі або брати участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень. Участь зазначених органів у судовому процесі для подання висновків у справі є обов'язковою у випадках, встановлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне.

Зважаючи на зазначене положення, видається обгрунтованим розставити наступні акценти: підставами подання органами державної влади, органами місцевого самоврядування до суду висновків є вимога суду, або ж функціонально зумовлене міркування самого органу в силу виконуваних повноважень. Ухвала суду про залучення в процес органу для подання висновку, може бути пов'язана із безпосередньою вказівкою закону про необхідність такого залучення, або ж викликана висновком суду про необхідність залучення в процес органу задля ухвалення законного та обгрунтованого рішення, виконання завдань та мети цивільного судочинства. І для суду, і для органу імперативна норма закону – обов'язкові умови виконання органами своїх функцій у такий спосіб.

Законодавчі (підзаконні) акти України по-різному регулюють питання про підготовку органами державної влади, органами місцевого самоврядування висновку у цивільних справах. В одних випадках положення носять визначенно імперативний характер, в інших – здебільшого, декларативний, а подекуди, й невизначений.

Зокрема, у частині 4 статті 19 Сімейного кодексу України перераховано категорії сімейних справ, у яких обов'язковою є участь органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою. Серед них – справи щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, виселення дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав, скасування усиновлення та визнання його недійсним та інші.

Серед цього, досить великого кола сімейних справ відсутні справи про усиновлення. Немає й вказівок законодавця про участь органів опіки та піклування в справах про усиновлення у Главі 18 Сімейного кодексу України, яка регулює інститут усиновлення. Хоча, саме орган опіки та піклування здійснює облік дітей – сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути усиновлені (стаття 214 Сімейного кодексу України), осіб, які бажають усиновити дитину (стаття 215). До того ж, у пункті 20 Порядку ведення обліку дітей, які можуть бути усиновлені, осіб, які бажають усиновити дитину,

та здійснення нагляду за дотриманням прав дітей після усиновлення, який затверджено постановою Кабінету Міністрів України 28 серпня 2003 р. № 1377 зазначено, що відділ освіти за місцем перебування (проживання) дитини на підставі заяви кандидата в усиновлювачі та документів, зазначених у пунктах 9, 10, 14, 15 та 19 цього Порядку, протягом 10 робочих днів готує громадянам України висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини для подання до суду, а іноземцям – для подання до Центру з усиновлення дітей для отримання згоди на усиновлення.

Окрім цього, згідно із частинами 1 та 2 статті 312 ЦПК України, орган опіки та піклування повинен подати суду висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини в рамках підготовки справи про усиновлення до розгляду.

Таким чином, орган опіки та піклування – обов'язковий суб'єкт у справах про усиновлення, в силу вимог закону. Форма його участі у таких справах – подання висновку про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини, який дослідниками специфіки судочинства у справах про усиновлення дітей іноземними громадянами визнається одним з основних доказів – документів як з точки зору впливу на можливість ухвалення судом рішення про встановлення усиновлення, так і з точки зору його законності та обгрунтованості, відповідності інтересам дитини тощо [5, С. 12].

Така точка зору зумовлена природою висновку. Згідно із частиною 5 статті 19 Сімейного кодексу України орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи. Отже, серед усього масиву доказів у справах про усиновлення висновок органу опіки та піклування містить дані та умовиводи, які здобуті внаслідок кропіткої роботи та узагальнення фактів органом, який уповноважений на це державою і діє виключно в інтересах дитини.

Окрім наведення у висноку відповідних фактів, зазначення міркувань тощо, органи державної влади, органи місцевого самоврядування в силу своїх функціональних обов'язків і статусу в сфері захисту прав людини, державою наділені специфічним правом висловити свою думку щодо вирішення справи по суті відповідно до частини 6 статті 57 ЦПК України. Таким чином, у висновку орган вправі зазначити про своє ставлення до задоволення чи відмову у задоволенні

заявлених вимог. Жоден з учасників справи такого права не мають, а отже, у такий спосіб органи беруть на себе певну відповідальність за майбутнє рішення суду.

Проте, не слід сприймати висновок органу державної влади, органу місцевого самоврядування таким, що має для суду обов'язковий характер. Жодні докази не мають для суду задалегідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у сукупності (частина 2 статті 89 ЦПК України). Таким чином, ніякої переваги висновку перед іншими доказами бути не може. До того ж, згідно із частиною 6 статті 19 Сімейного кодексу України суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обгрунтованим, суперечить інтересам дитини.

Виділяючи дві форми участі у цивільному судочинстві, про які йдеться, правники, як правило, узагальнюють їх у відношенні усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Але, як вже йшлося вище, функціональне призначення органів є різновекторним, тому видається правильним питання про форми реалізації своїх функцій вирішувати з урахуванням специфіки діяльності відповідного органу. В цьому сенсі обгрунтованою є увага до діяльності органів опіки та піклування, оскільки, як стверджують практикуючі судді, у судовій практиці найчастіше зустрічаються справи за участю органів опіки та піклування [6, С. 133].

Органи опіки та піклування у своїй діяльності керуються великим колом законодавчих та підзаконних актів. Серед масиву актів, які уповноважують органи державної влади, органи місцевого самоврядування виконувати свої функції, в тому числі й у судовому порядку, – Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України № 34/166/131/88 від 26.05.1999 р. «Про затвердження Правил опіки та піклування», про який вже йшлося.

Зазначений Наказ є своєрідним установчим актом, який визначає природу функціоналу органів опіки та піклування в Україні. Окрім роз'яснення поняття «органи опіки та піклування», напрямів їх діяльності тощо, у підпункті 1.7. пункту 1 Загальних положень Правил опіки та піклування зазначається, що органи опіки та піклування беруть участь у розгляді судами спорів, пов'язаних із захистом прав неповнолітніх дітей та осіб, які перебувають під опікою (піклуванням).

З точки зору регулювання цивільного судочинства Цивільним процесуальним кодексом

України, зазначене положення може викликати припущення про те, що органи опіки та піклування беруть участь лише в стадії судового розгляду цивільних справ, проте, це не так. У наведеному положенні йдеться про право органів опіки та піклування діяти в суді у межах, визначених повноваженнями.

Як вже зазначалося вище, органи опіки та піклування – обов'язковий учасник широкого кола цивільних (сімейних) справ, зазначених у частині 4 статті 19 Сімейного кодексу України. У даному положенні йдеться про обов'язкову участь органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою, при розгляді судом відповідних справ.

Як і у випадку регулювання обов'язків органів опіки та піклування щодо захисту прав неповнолітніх дітей та осіб, які перебувають під опікою (піклуванням) в судовому порядку, Правилами опіки та піклування, регулювання обов'язків частиною 4 статті 19 Сімейного кодексу України, так само, носить невизначений характер. Теза положення «обов'язкова участь органу опіки та піклування» з точки зору інституту правосуб'єктності в цивільному судочинстві, не дозволяє зорієнтуватися у дійсному становищі органу опіки та піклування.

Про те, що органи опіки та піклування наділені правом подавати позови (заяви) до суду та вступати у вже відкрите провадження для надання висновку в межах виконання своїх повноважень, йдеться у низці положень чинного законодавства України, які наведено вище. Водночас, в контексті диференціації форм реалізації органами державної влади та органами місцевого самоврядування прав (обов'язків) в цивільному судочинстві, викликають обгрунтований інтерес деякі цивільні справи, в яких форми реалізуються специфічно.

Так, зокрема, відповідно до частини 4 статті 19 Сімейного кодексу України, при розгляді судом спорів про позбавлення батьківських прав обов'язковою є участь органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою, а згідно із частиною 5 – як суб'єкта подання висновку суду. Статтею 165 Сімейного кодексу України встановлено право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав.

Отже, і у разі ініціювання провадження у справі про позбавлення батьківських прав органом опіки та піклування, і у разі відкриття провадження внаслідок подання позову іншою особою, орган опіки та піклування – обов'язковий суб'єкт правовідносин. У разі ж подання позову про позбавлення батьківських прав органом опіки та піклування, орган одночасно є й суб'єктом подання висновку.

Судова практика свідчить про те, що в усіх

випадках, незалежно від адресата ініціювання процесу у справах про позбавлення батьківських прав, орган опіки та піклування залучається в процес як суб'єкт подання суду висновку про доцільність чи недоцільність позбавлення відповідної особи чи осіб батьківських прав, керуючись при цьому частиною 5 статті 19 Сімейного кодексу України.

Підводячи підсумок у питанні про можливість змішування форм участі органів опіки та піклування в справах про позбавлення батьківських прав, – подання позову та надання висновку, у даному зв'язку видаються вельми категоричними висновки про те, що «жодний із перелічених вище суб'єктів не володіє правом брати участь у цивільному в усіх трьох формах» (третя форма – оскарження рішень – авт.) [6, С. 128].

Парадигма про дві форми участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві, – звернення із позовом (заявою) до суду та вступ у відкрите провадження для подання висновку, є усталеною в цивільній процесуальній доктрині та не викликає дискусій. Водночас, в одному із останніх науково – практичних коментарів Цивільного процесуального кодексу України, окрім цих двох форм участі органів в цивільному судочинстві практикуючий юрист, коментуючи зміст ст. 56 ЦПК України, окремо виділив й третю форму – вступ у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) інших осіб, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами [6, С. 127]. Таким чином, очевидно є потреба у комплексному аналізі відповідних положень ЦПК України і відповідних умовиводах.

Вихідним положенням, що визначає становище органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві, є частина 2 статті 4 ЦПК України, згідно із якою у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах.

Видається, що у зазначеному положенні відображено загальну матрицю участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві – право на звернення до суду у способи, передбачені законом. Водночас, законодавцем не уточнено формат такого звернення. Звертатися до суду можна і з позовом (заявою), і з різного роду клопотаннями, і з апеляційними (касаційними) скаргами тощо. Таким чином, частину 2 статті 4 ЦПК України слід сприймати у широкому сенсі: як право звернення до суду у різні способи, з різ-

них підстав, на виконання встановлених законом повноважень.

У частині 1 статті 56 ЦПК України уточнено, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах.

В даному випадку також йдеться про право органів державної влади, органів місцевого самоврядування звертатися до суду, але законодавцем при цьому підкреслено засіб звернення – заява, та право брати участь саме у справах, ініційованих органом, що логічно і обгрунтовано.

У зв'язку із таким регулюванням виникає закономірне питання про те, чи не навмисно законодавцем не зазначено, що йдеться про будь-які заяви, клопотання, скарги тощо, а не лише про позовну заяву (заяву про видачу судового наказу, заяву у справах окремого провадження), які є засобами звернення до суду за судовим захистом і передумовою відкриття провадження у справі?

Чинним ЦПК України передбачено два види заяв, якими можуть оперувати учасники справи, до яких належать й органи державної влади, органи місцевого самоврядування: 1) заяви по суті справи, якими є позовна заява, відзив на позовну заяву (відзив), відповідь на відзив, заперечення, пояснення третьої особи щодо позову або відзиву (частина 2 статті 174), та 2) заяви з процесуальних питань – це заяви, клопотання і заперечення з процесуальних питань (частина 1 статті 182).

У заявах по суті справи учасники справи викладають письмово свої вимоги, заперечення, аргументи, пояснення та міркування щодо предмета спору (частина 1 статті 174). У заявах з процесуальних питань – заперечення, аргументи, пояснення, міркування щодо процесуальних питань (частина 1 статті 182).

Оскільки органи державної влади, органи місцевого самоврядування, відповідно до частини 4 статті 42 ЦПК України, є учасниками справи, таким чином, їм належить право подавати й заяви по суті справи, й заяви з процесуальних питань, про що очевидно й ідеться у частині 1 статті 56 ЦПК України. Отже, перша форма участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві, яка виділяється у цивільній процесуальній доктрині, – подання заяв в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах, є урегульованою з очевидною ясністю. Так само однозначно частиною 6 статті 56 ЦПК України передбачено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі або брати участь у справі за своєю

ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень.

Що ж стосується права на оскарження судових рішень, подання заяв про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, зумовлене функціональними обов'язками, то в даному випадку видається правильним зазначити наступне: подання апеляційної чи касаційної скарги дещо виходить за рамки категорії «звернення органу із заявами», про що йдеться у частині 1 статті 56 ЦПК України, оскільки засобом оскарження судових рішень в цивільному судочинстві є апеляційна скарга. Водночас, право подання апеляційної чи касаційної скарги, заяв про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, відповідає змісту норми, закріпленій у частині 2 статті 4 ЦПК України, та відповідно до якої у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах.

ЦПК України 2004 року не поділяв на види заяви, що можуть надходити від учасників справи, відповідно, на заяви по суті справи, та заяви з процесуальних питань, а засобом апеляційного перегляду справи була заява про апеляційне оскарження рішення, яка передувала апеляційній скарзі (стаття 294 ЦПК України 2004 року), таким чином, наукові висновки, які були підготовлені до 2017 року, відповідно, ґрунтувалися на чинному на той час законодавстві. Очевидно, що саме тому й не виділялася така форма участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві як подання апеляційної чи касаційної скарги.

Стосовно ж заяв про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах, то право на їх подання, вочевидь, слід відносити до такої форми участі в цивільному судочинстві як подання до суду заяв в інтересах інших осіб, або державних чи суспільних інтересах.

Висновки:

1. На відміну від суб'єктів з приватно-правовим характером участі в цивільному судочинстві, специфіка правового регулювання участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування зумовлена закріпленими Конституцією, іншими законами України функціями в системі захисту прав, свобод та інтересів особи, суспільних чи державних інтересів, що, відповідно, впливає на форми реалізації повноважень в порядку цивільного судочинства.

2. Подання до суду різного роду заяв в інтересах інших осіб, або державних чи суспіль-

них інтересах – форма участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві;

3. Вступ у відкрите провадження в цивільній справі для подання висновку – форма участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві;

4. Оскарження судових рішень шляхом подання апеляційної чи касаційної скарги – форма участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві.

Кожна із зазначених форм участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві зумовлена функціями органу, потребами суспільства та судової діяльності.

Література:

1. Зокрема, див.: Штефан М.Й. Цивільний процес. К. «Ін Юре». 2001. С. 133–134; Курс цивільного процесу. В.В. Комаров, В.А. Бігун та ін. Харків. «Право». 2011. С. 328.
2. Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України. За заг. Ред. Н.Ю. Голубевої. К. Юрінком Інтер, 2021.
3. Новий тлумачний словник української мови. Том 4. Київ. «АКОНІТ». 1999.
4. Зокрема, див. Курс цивільного процесу. В.В. Комаров, В.А. Бігун та ін. Харків. «Право». 2011.
5. Грабовська О.О. Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України. Автореферат дис. кандидата юр. наук. Київ. 2005.
6. Чванкін С.А. Коментар до ст. 56 ЦПК України. Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. За заг. ред. Н.Ю. Голубевої. К. Юрінком Інтер, 2021.

Анотація

Грабовська О. О. Теоретичні проблеми класифікації форм участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві. – Стаття.

У статті досліджено новітні наукові висновки про форми участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві, зумовлені трансформацією цивільного процесуального законодавства України, доводиться хибність окремих поглядів, всебічно розкривається специфіка цивільного процесуального становища органів, яка зумовлює класифікацію форм участі.

Доведено, що правове регулювання становища органів державної влади, органів місцевого самоврядування, в тому числі й шляхом закріплення форм реалізації повноважень в суді, вирізняє ці органи з-поміж інших учасників справи.

Стверджується обґрунтованість виділення цивільною процесуальною доктриною і надання панівного становища такій формі участі як звернення до суду з позовом (заявою) в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах, з огляду на регламентацію форм участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві цивільним процесуальним законодавством.

Розкривається право (обов'язок) органів державної влади, органів місцевого самоврядування подання до суду висновку як форми участі органів в цивільному судочинстві, її значення для захисту цивільних прав, свобод чи інтересів, ухвалення законних та обгрунтованих рішень.

Критично осмислено науковий висновок про можливість виділення як окремої форми участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві подання апеляційної, касаційної скарги, заяв про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами у разі відкриття провадження за ініціативою іншої особи.

На прикладі функціоналу органів опіки та піклування стверджується про можливість поєднання форм участі органів в цивільному судочинстві, зокрема, у справах про позбавлення батьківських прав.

Ключові слова: цивільне судочинство; учасники судового процесу, учасники справи, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, прокурор, форми участі в цивільному судочинстві, позов, висновок, апеляційна (касаційна) скарги, заява про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами.

Abstract

Grabovska O. O. Theoretical problems of classification of forms of state authorities and local self-government bodies' participation in civil proceedings. – Article.

The article examines the latest scientific conclusions about the forms of participation of public authorities and local government bodies in civil proceedings, caused by the transformation of the civil procedural legislation of Ukraine, proves the fallacy of certain views, comprehensively reveals the specifics of the civil procedural position of bodies, which determines the classification of forms of participation.

It has been proven that legal regulation of the position of public authorities and local government bodies, for instance by establishing forms of exercise of their powers in court, distinguishes these bodies from other participants in the case.

The validity of allocation by civil procedural doctrine and granting of a dominant position to such a form of participation as an appeal to the court with a claim (statement) in other persons interests, state or public's interests, considering the regulation of forms of public authorities and local government's participation in civil proceedings by civil procedural legislation has been confirmed.

The right (obligation) of public authorities and local government bodies to submit an opinion to the court as a form of participation in civil proceedings, its importance for the protection of civil rights, freedoms or interests, and the adoption of legal and justified decisions has been highlighted.

Scientific conclusion on the possibility of highlighting filing of appeals, cassation appeals, applications for review of court decisions based on newly discovered or exceptional circumstances in the case of opening proceedings at the initiative of another person as a separate form of public authorities and local government bodies participation in civil proceedings has been critically elaborated.

Using the example of the guardianship's functionality it is argued about the possibility of combining the forms of bodies' participation in civil proceedings, in particular, in cases of deprivation of parental rights.

Key words: civil proceedings, participants in the judicial process, participants in the case, public authorities, local government bodies, prosecutors' offices, forms of participation in civil proceedings, lawsuit, opinion, appellate (cassation) complaint, application for review of a court decision based on newly discovered or exceptional circumstances.

УДК 346.9
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.6>

В. В. Добровольська
orcid.org/0000-0002-9304-3792
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права і процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

А. В. Прилуцька
orcid.org/0000-0002-0606-7594
аспірантка кафедри господарського права і процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

ГОСПОДАРСЬКИЙ СПІР (КОНФЛІКТ) ЯК ОБ'ЄКТ МЕДІАЦІЇ

Фактичною підставою виникнення господарського провадження є існування господарського спору, який є різновидом правових спорів, що виникають в процесі здійснення господарської діяльності або відносин, самостійним інститутом господарського права або іншими словами протиріччям двох або декількох осіб про права та обов'язки в господарських правовідносинах. Саме господарський спір, на думку Є.А. Таликіна є видовою категорією по відношенню до більш загального поняття «спір про право» сутність якої є визначальною для формування змісту галузевого виду [1, с. 470]. Ю.М. Павлюченко доповнює, що господарський спір разом іншими судовими спорами є видовою категорією більш загального поняття – «спір про право», проте переважання публічно-правового або приватно-правового інтересу у конкретному спорі відіграє вирішальну роль у визначенні юрисдикції для його вирішення [2, с. 14]. Тобто, у сенсі зазначеного правовий спір виступає загальним поняттям щодо господарського спору, який є його різновидом, наряду із цивільним, адміністративним тощо. Саме для господарського спору притаманним є публічно-правові або приватно-правові права та інтереси, які на думку суб'єкта господарювання можуть бути порушені. Порушені права та інтереси формують господарський спір, який потребує вирішення у порядку та на умовах визначеними нормами чинного законодавства.

Потреби та реалії сьогодення свідчать про необхідність науково-творчого підходу до визначення правової категорії «господарський спір», адже зазначене пояснюється практичною необхідністю, так як в чинному ГПК України зазначене поняття відсутнє, що ускладнює процесу його праворозуміння та правозастосування, а також призводить до труднощів при розгляді чисельних конкретних господарських спорів. Також проблемою є нормативно закріплений невичерпний перелік господарських спорів у ГПК України, адже це ускладнює взагалі

розмежування спорів за матеріально-правовою галузевою приналежністю.

Метою статті є надання визначення категорії «господарський спір» через можливість його вирішення за допомогою альтернативних способів, зокрема, медіації та його відмежування від суміжних понять.

Проблеми визначення та ознак господарського спору досліджували фахівці-процесуалісти, зокрема: С. Бобровник, А. Бутирський, В. Залізник, Ю. Павлюченко, І. Побірченко, В. Прущак, Є. Таликін, А. Толстих та інші.

У нормах чинного законодавства відсутнє поняття господарського спору, на відміну, наприклад, від адміністративно-процесуального, яке містить визначення публічно-правового спору. У літературі чисельні фахівці надають своє власне бачення господарського спору, а тому дослідження зазначеного є вельми актуальним. Більшість фахівців визначають господарський спір як суперечки, протиріччя або конфлікт. Так, А.А. Бутирський зробив висновок, що господарський спір являє собою протиріччя між учасниками господарських відносин щодо різного розуміння взаємних прав та обов'язків, які наявні через реалізацію або порушення правових норм в економіці та які підлягають вирішенню сторонами або в юрисдикційному порядку [3, с. 14]. М.Я. Поліщук, досліджуючи питання медіації в цивільному процесі, визначає, що «співвідношення понять «конфлікт» і «спір», згідно якого конфлікт є поняттям більш широким, оскільки охоплює усі причини, підґрунтя тих суперечностей, які виникли між сторонами, а спір становить лише частину конфлікту і ті суперечності, які мають характер правових вимог ...» [4, с. 6]. О.С. Ткачук звертає увагу на «єдність судової практики», в якій убачає сукупність певних ознак, що її характеризують, де серед таких одна з них стосується «перешкоджання об'єктивній появі конфліктуючих судових рішень» [5, с. 7]. Тобто цим самим у доктринальному сенсі під-

креслюється певне місце конфлікту в цивільному судочинстві. Також учений практик доходить думки стосовно «необхідності впровадження на національному рівні заходів щодо подолання колізій (конфліктів) юрисдикції судів з точки зору їх спеціалізації і введення єдиного процесуального кодексу для цивільного, господарського та адміністративного судочинства, а також системи засобів подолання колізій судової юрисдикції ...» [6, с. 7].

Важливим є розмежування спору від поняття «конфлікт». Під «конфліктом» у юридичній енциклопедії визначається зіткнення поглядів, інтересів, позицій тощо, що супроводжується конфронтацією, суперництвом, конкуренцією або протиборством його учасників. Причому виділяються різні його види, причини, динаміку, мотивацію, способи вирішення [7, с. 110]. Контекстний аналіз вживання терміна «спір» доводить, що він має інше логіко-лінгвістичне навантаження, ніж «конфлікт» та означає дискусію, полеміку, контрверсію і використовується для означення законним шляхом вирішення правових конфліктів. Цей термін використовується в більшості кодифікованих актів матеріального та процесуального права, зокрема, у спеціалізованих нормативних актах стосовно розгляду справ у суді, для означення юрисдикційного шляху вирішення спору [8, с. 53].

На думку В. Є. Прущак доцільним є застосування правової категорії «спір», яка на відміну від конфлікту, що є більш довготривалим та глибинним явищем, для якого складно знайти шляхи подолання, відображає процес усвідомлення сторонами своїх протиріч та бажання їх усунення за безпосередньою допомогою узгоджувальних процедур із залученням нейтральної третьої сторони [9, с. 14]. Дійсно конфлікт може бути одномоментним короткостроковим явищем, а спір усвідомлюється сторонами та потребує процедур його вирішення згідно із нормами чинного законодавства. Л.І. Галупова визначає доктринальний підхід до розмежування категорій «конфлікт» та «спір» у сфері права інтелектуальної власності на підставі: процедурних складових, що включають момент виникнення та завершення; механізм врегулювання конфлікту і спору; та сутнісних (змістовних) складових – причини виникнення; умов вичерпання; усвідомленості [10, с. 6]. Відповідно до суперечок щодо сфери господарювання застосовується поняття саме «спір», який за Конституцією України та ГПК України може бути вирішений за допомогою суду або застосування альтернативних способів його вирішення. В цьому випадку медіація є найбільш вдалим механізмом його вирішення, адже медіаційними техніками володіють як медіатори так і судді, адвокати, нотаріуси та прокурори.

Деякі вчені визначають медіації як способу вирішення господарських спорів, так, В.А. Залізняк надає визначення медіація у господарському процесі – це позасудовий добровільний і конфіденційний процес (структурована процедура) розв'язання конфліктної ситуації (спору) між суб'єктами господарських відносин, у котрому третя особа – незалежний і професійний медіатор надає сторонам спору посередницькі послуги для виявлення інтересів кожної зі сторін, налагодження переговорів між ними та спільного прийняття медіаційної угоди цими сторонами. Ознаками медіації в господарському процесі є: 1) добровільність і конфіденційність процесу – структурованої процедури вирішення господарського спору; 2) допомогу сторонам спору надає незалежний професійний посередник (третья особа) шляхом організації переговорів з метою узгодження інтересів сторін; 3) рішення в результаті медіації приймається сторонами конфлікту самостійно [11, с. 178]. А. Б. Толстих досліджуючи медіацію як альтернативний спосіб вирішення господарських спорів вказує на те, що «цінність цього способу обумовлена розв'язанням протиріч шляхом зосередження безпосередньо на інтересах сторін (опонентів спору), досягнення взаємної згоди, а не на правових позиціях або договірних правах» [12, с. 1]. Даний спосіб дає можливість учасникам конфлікту вирішити його без загострення уваги, ефективно продовжуючи свою фінансово-господарську діяльність, зберегти репутацію та продовжити в майбутньому взаємовигідну співпрацю. Рішення за результатом медіації приймається безпосередньо сторонами, а не третьою особою, відповідає інтересам усіх учасників конфлікту, а не однієї сторони, як при зверненні до суду. Під час проведення медіації її організація визначається індивідуально, - найзручнішим для обох сторін чином, а також забезпечується можливість дотримання повної конфіденційності [13, с. 178].

Судова практика містить критерії визначення господарського спору, а також містить різновиди визначення певних категорій господарських спорів, так, у пункті 1.1 постанови пленуму Вищого господарського суду України від 29 травня 2013 року № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» зазначається, що з урахуванням приписів статей 1, 12 ГПК України справи зі спорів, пов'язаних з визнанням правочинів (господарських договорів) недійсними, розглядаються господарськими судами за одночасної наявності двох умов: якщо ці спори виникають з цивільних (частина перша статті 1 Цивільного кодексу України або господарських (стаття 3 Господарського кодексу України) відносин, у тому числі з корпоративних, та суб'єктний

склад сторін спору відповідає вимогам статті 1 ГПК) [14]. У п. 2 інформаційного листа Вищого господарського суду України від 22.01.2013 р. №01-06/84/2013 «Про деякі питання застосування законодавства у сфері містобудівної діяльності» уточнено підвідомчість спорів у сфері містобудування, зазначається, що справи у справах, пов'язаних із застосуванням санкцій, в тому числі щодо оскарження постанов інспекцій державного архітектурно-будівельного контролю у сфері містобудування, підвідомчі господарським судам [15].

Крім того, у Постанові Пленуму Вищого господарського суду України від 24.10.2011 р. № 10 «Про деякі питання підвідомчості і підсудності справ господарським судам» [16] визначені критерії господарського спору, а саме участь у спорі суб'єкта господарювання; наявність між сторонами, по-перше, господарських відносин, врегульованих Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України, іншими актами господарського і цивільного законодавства, і, по-друге, спору про право, що виникає з відповідних відносин; наявність у законі норми, що прямо передбачала б вирішення спору господарським судом; відсутність у законі норми, що прямо передбачала б вирішення такого спору судом іншої юрисдикції. Зазначені кваліфікаційні ознаки господарського спору є актуальними не дивлячись на оновлення чинного процесуального законодавства. Тобто, для господарського спору притаманним є наявність суб'єкта господарювання, суперечки з приводу господарських відносин (діяльності) та перелік спорів у ГПК України.

Перелік господарських спорів за ст. 20 ГПК України є невичерпним, що створює практичні проблеми ще на етапі звернення до суду – подання позовної заяви. Так, у спільному листі Верховного Суду України та Вищого арбітражного суду України «Щодо визначення підвідомчості цивільних справ та господарських спорів» № 01– 8/518а від 20 липня 1995 р. зазначається: «за загальним правилом підвідомчість цивільних справ та господарських спорів визначається законодавчими актами України. Однак у випадках, коли в законодавчих актах підвідомчість спорів визначена нечітко, слід виходити із суб'єктного складу учасників спору. Якщо сторонами у справі є юридичні особи, спір підлягає вирішенню арбітражним судом, за винятком випадків, передбачених законодавством. Якщо в законодавчому акті підвідомчість спорів визначена альтернативно: суду чи господарському суду, або сказано про вирішення спору в судовому порядку, господарському суду слід виходити з суб'єктного складу учасників спору та характеру правовідносин, що визначені ГПК України» [17].

Закріплений у ГПК України перелік господарських спорів визначає предметну юрисдикцію господарських судів та саме за їх допомогою здійснюється розмежування справ між господарськими, адміністративними судами та судами загальної юрисдикції. Тобто, мова йдеться про підвідомчість та підсудність справ господарським судам.

Таким чином, господарський спір як об'єкт медіації це господарсько-правовий конфлікт між суб'єктами господарювання та/або учасниками господарських відносин з приводу здійснення, зміни або припинення господарської діяльності (надання послуг, виконання робіт або виробництва), який неможливо вирішити інакше чим в судовому порядку або шляхом застосування медіації. Доцільність медіації при вирішенні господарського спору полягає в оперативності його вирішення, уникнення судових витрат, можливості неоднократних зустрічей сторін спору щодо можливості його врегулювання, укладання та виконання медіаційної угоди.

З правової точки зору термін «спір» співвідноситься із терміном «конфлікт» як загальне та ціле, вид та рід, при цьому саме конфлікт є кваліфікуючою ознакою та умовою існування спору.

Література

1. Таликін Є. А. Формування поняття господарського спору в контексті належної господарської юрисдикції. *Форум права*. 2014. № 1. С. 466–472.
2. Павлюченко Ю. М. Щодо розгляду спорів за участі фермерських господарств. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 1. С. 104–116.
3. Бутирський А. А. Вирішення господарських спорів в Україні та країнах Східної Європи: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Чернівці, 2015. 473 с.
4. Поліщук М.Я. Медіація як спосіб вирішення цивільно-правових спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. М-во освіти і науки України, Київ, нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ, 2017. 18 с.
5. Ткачук О.С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект: автореф. дис. ... докт юрид. наук: спец. 12.00.03. Харків, 2016. 38 с.
6. Ткачук О.С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект: автореф. дис. ... докт юрид. наук: спец. 12.00.03. Харків, 2016. 38 с.
7. Юрична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. 792 с.
8. Лихолат І. П. Правові конфлікти та правові спори: диференціація понять і особливості їх вживання: *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 52–55.
9. Прущак В. Є. Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України: дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2020. 207 с.
10. Галупова Л. І. Альтернативні способи врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуаль-

ної власності: автореф. дис. ... к.ю.н. за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. 23 с.

11. Залізник В. А. Медіація у вирішенні господарських спорів. *Правове регулювання економіки*. 2017. № 16. С. 171–179.

12. Самойленко А. Альтернатива судовим баталіям: переговори, медіація та третейський суд. *Правовий тиждень*. 2010. № 17. 27 квітня. URL: <http://www.npp.com.ua>

13. Толстих А. Б. Медіація як альтернативний спосіб вирішення господарських спорів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Вип. 71. С. 177–180.

14. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова пленуму Вищого господарського суду України від 29 травня 2013 р. № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

15. Про деякі питання застосування законодавства у сфері містобудівної діяльності: Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 22.01.2013 р. N 01-06/84/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

16. Про деякі питання підвідомчості і підсудності справ господарським судам: Постанова пленуму Вищого господарського суду України від 24 жовтня 2011 р. № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

17. Щодо визначення підвідомчості цивільних справ та господарських спорів: Інформаційний лист Верховного Суду України та Вищого арбітражного суду України від 20 липня 1995 р. № 01-8/518а. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

Анотація

Добровольська В. В., Прилуцька А. В. Господарський спір (конфлікт) як об'єкт медіації. – Стаття.

Статтю присвячено змістовно-аналітичній характеристиці поняття «господарський спір», яке є провідною правовою категорією господарського та господарського процесуального характеру. Зроблений акцент на відсутності нормативного визначення господарського спору та закріплення невичерпного переліку спорів у ГПК України, що є прогалиною чинного процесуального законодавства. Зазначене ускладнює процес праворозуміння та правозастосування категорії «господарський спір», а також призводить до труднощів при розгляді чисельних конкретних господарських спорів.

Господарський спір є фактичною підставою відкриття провадження по справі господарським судом та саме його суть є змістом позовної заяви, яка є формальною підставою. Саме для господарського спору притаманним є публічно-правові або приватно-правові права та інтереси, які на думку суб'єкта господарювання можуть бути порушені.

Господарський спір може бути вирішений завдяки альтернативним способом, зокрема за допомогою меді-

ації за спеціальним законодавчим актом – Законом України «Про медіацію». Доведено, що господарський спір це конфлікт між суб'єктами господарювання з приводу здійснення господарської діяльності (надання послуг, виконання робіт, виробництва), який може бути вирішений як в судовому так і в позасудовому порядку шляхом медіації. Здійснено розмежування понять «господарський спір» та «господарський конфлікт» за суб'єктно-об'єктною ознакою та зроблений висновок про те, що конфлікт є змістом (суттю) господарського спору, підставою його виникнення. Також доведено, що спір про право більш широке правове поняття по відношенню до поняття «господарський спір», а також вони співвідносяться як загальне та ціле, родова та видова категорії.

Ключові слова: господарський спір, господарський конфлікт, суб'єкти господарювання, медіація, чинне законодавство.

Summary

Dobrovolska V. V., Prylutska A. V. Business dispute (conflict) as an object of mediation. – Article.

The article is devoted to the substantive and analytical characteristics of the concept of «economic dispute», which is a leading legal category of economic and economic procedural character. Emphasis is placed on the absence of a normative definition of an economic dispute and the establishment of an inexhaustible list of disputes in the Code of Criminal Procedure of Ukraine, which is a gap in the current procedural legislation. This complicates the process of legal understanding and enforcement of the «economic dispute» category, and also leads to difficulties in the consideration of numerous specific economic disputes.

A commercial dispute is the factual basis for the opening of proceedings by a commercial court, and its very essence is the content of the statement of claim, which is a formal basis. Public-law or private-law rights and interests that, in the opinion of the business entity, may be violated are inherent in the business dispute.

A commercial dispute can be resolved through an alternative method, in particular through mediation under a special legislative act - the Law of Ukraine «On Mediation». It has been proven that an economic dispute is a conflict between economic entities regarding the implementation of economic activity (providing services, performance of works, production), which can be resolved both in court and out of court through mediation. The concepts of «business dispute» and «business conflict» are distinguished according to the subject-object feature and the conclusion is made that the conflict is the content (essence) of the business dispute, the reason for its occurrence. It is also proven that the dispute about the right is a broader legal concept in relation to the concept of «economic dispute», and they are also related as general and whole, generic and specific categories.

Key words: economic dispute, economic conflict, business entities, mediation, current legislation.

УДК 347.12

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.7>**Н. В. Коробцова***orcid.org/0000-0002-9997-1485*

кандидатка юридичних наук, доцентка,

доцентка кафедри цивільного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВИКОНАВЦЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ ЗА ЗАВДАНУ ШКОДУ БЕЗ ВРАХУВАННЯ ЙОГО ВИНИ

Постановка проблеми. Найважливішими благами для будь-якої людини є її життя та здоров'я. При цьому найголовнішим обов'язком кожної демократичної держави є забезпечення захисту відповідних особистих прав. Збереження та підтримання здоров'я забезпечується завдяки діяльності медичних закладів та приватно практикуючих лікарів, в ході проведення якої, непоодинокими є випадки завдання шкоди життю та здоров'ю пацієнта. В процесі надання медичних послуг виникають цивільно-правові відносини між лікарем (закладом охорони здоров'я) та пацієнтом, побудовані, як правило, на договірних засадах. Як і будь-який інший цивільно-правовий договір, договір про надання медичних послуг не завжди припиняється його належним виконанням. Тому дослідження питань відповідальності завжди є актуальним.

Питання відповідальності постають при наявності складу правопорушення. Однак в деяких випадках довести вину в діях виконавця медичних послуг є вкрай важко. Тому, як в національному, так і європейському законодавстві, передбачені випадки відповідальності виконавця зазначених послуг за заподіяну шкоду без вини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання цивільно-правової відповідальності в сфері надання медичних послуг були предметом досліджень таких науковців, як: Антонов С.В., Булеца С.Б., Гринько С.Д., Колісникова Г.В., Корбет А., Савченко В.О., Майданик Р.А., Резніченко С.В., Церковна О.В. та інших. В переважній більшості науковці досліджували питання окремих умов настання цивільно-правової відповідальності. Питанням настання відповідальності без вини виконавця медичних послуг, окремої уваги не приділялося.

Метою статті є визначення та дослідження окремих випадків настання цивільно-правової відповідальності в медичних правовідносинах за завдану пацієнту шкоду без врахування вини виконавця послуг.

Виклад основного матеріалу. Цивільно-правова відповідальність за завдану шкоду настає при наявності складу правопорушення. Не

є винятком при цьому і відповідальність в сфері медичних правовідносин.

При цьому одним із обов'язкових елементів складу медичного правопорушення є *вина виконавця послуг*, в якій втілюється суб'єктивне, психічне ставлення особи до вчинюваних дій та їх наслідків. Встановлення наявності вини та її форм в сфері надання медичних послуг є одним із складних моментів для визначення питання щодо можливості притягнення виконавця медичних послуг до цивільно-правової відповідальності. Презумпція вини в медичних правовідносинах прослідковується і в судовій практиці. Так, Верховний Суд, з'ясовуючи питання наявності вини при наданні медичних послуг, цілком правильно вказує на те, що в медичних правовідносинах відсутність вини повинен доводити сам заподіювач шкоди. І якщо зазначена презумпція не спростована під час розгляду справи, вона свідчить про наявність вини заподіювача шкоди в формі необережності [1]. Аналогічної позиції дотримується і європейська судова практика, оскільки в багатьох випадках, які трапляються в медицині, буває складно довести наявність вини надавача послуг, а тому вона презюмується. На практиці випадки умисного завдання шкоди медичним персоналом трапляються в край рідко, набагато частіше мова йде про наявність необережності в діях медичного персоналу та, в окремих випадках, постає питання розмежування необережності на просту та грубу, яка може мати прояв в діях виконавця та одержувача послуг. Все це буде мати значення при встановленні розміру відшкодування шкоди (ч. 2 ст. 1193 ЦК України [2]). При цьому протиправна поведінка пацієнта здатна лише вплинути на розмір відшкодування заподіяних збитків, не звільняючи виконавця послуг від відповідальності. Наявність змішаної форми вини (виконавця послуг та пацієнта) доволі часто зустрічається як в національній, так і європейській практиці. Це випадки самовільного втручання пацієнта в процес лікування та припинення лікування без дозволу лікаря [3], зволікання за зверненням за медичною допомогою або переривання процесу лікування [4], надання неповної або неправдивої інформації про себе [4], порушення, призначеного

лікарем, строку звернення на повторні огляди [4] тощо.

Вина, будучи обов'язковим елементом складу медичного правопорушення, в певних випадках може не враховуватися (не встановлюватися її наявність). Отже, настання відповідальності для медичних працівників може наставати за наявності усіченого складу, тобто за відсутності вини.

Сама можливість притягнення лікаря до відповідальності за відсутності вини, на думку більшості медиків, може зробити діяльність по наданню медичних послуг збитковою. Однак такі випадки існують як українських так і європейських країнах [5].

Отже, пропонується виокремити та проаналізувати окремі випадки настання цивільно-правової відповідальності в медичних правовідносинах за завдану шкоду без врахування вини виконавця таких послуг.

Одним із таких випадків є завдання шкоди в сфері приватної медицини, тобто надання платних медичних послуг виконавцем, який здійснює підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 906 ЦК України) [2].

І тут постає питання: чи можливо застосувати дану норму до державних та комунальних закладів охорони здоров'я у випадках надання ними послуг за плату? А також: чи можна платне надання послуг закладами державної та комунальної власності дорівняти до здійснення підприємницької діяльності? В ч. 10 ст. 18 Основ зазначено: «Заклади охорони здоров'я державної та комунальної форм власності можуть надавати послуги з медичного обслуговування, які не покриваються програмою медичних гарантій з медичного обслуговування населення, а також в інших випадках, перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України, за плату від юридичних і фізичних осіб. Плата за такі послуги з медичного обслуговування встановлюється закладами охорони здоров'я самостійно» [6]. Частина 1 цієї статті визначає, що: «Фінансове забезпечення державних та комунальних закладів охорони здоров'я – бюджетних установ здійснюється відповідно до бюджетного законодавства» [6]. При цьому за організаційно-правовою формою заклади охорони здоров'я державної/комунальної власності можуть утворюватися та функціонувати як державні/комунальні некомерційні підприємства або державні/комунальні установи. Отже, їх основною метою неможна вважати отримання прибутку, що є необхідною ознакою підприємницької діяльності, тобто ми не можемо отожднювати такі поняття як «підприємницька діяльність» та «діяльність некомерційних установ (організацій) по отриманню прибутку», тому за завдання ними шкоди при

наданні платних послуг, відповідальність буде наставати за наявності їхньої вини, якщо інше не встановлено договором (ч. 1 ст. 906 ЦК України) [3]. Чи справедливим є дане положення? Безумовно що ні, оскільки ставить державні та комунальні заклади охорони здоров'я у більш вигідніше положення порівняно із приватними, що є прямим порушенням принципу юридичної рівності учасників цивільних відносин, передбаченим ч. 1 ст. 1 ЦК України [2].

Ще одним випадком настання відповідальності для медичних працівників без врахування вини є завдання шкоди внаслідок конструктивних, технологічних, рецептурних та інших недоліків послуг, а також недостовірної або недостатньої інформації про них в сфері медицини (ч. 1 ст. 1209 ЦК України) [2]. Відповідальність, за заподіяну особі шкоду, внаслідок конструктивних, технологічних, рецептурних та інших недоліків, а також недостовірної або неповної інформації про них, несе саме виконавець послуги. При цьому часто постає питання: хто буде суб'єктом відповідальності – лікар (який є безпосереднім виконавцем даних послуг) чи заклад охорони здоров'я, в якому він працює за трудовим договором? Така ситуація може призвести до можливості подвійного тлумачення змісту даної статті. Отже, для уникнення плутанини в застосуванні одних і тих же норм, на нашу думку, виконавцем послуг за договором буде саме та особа, з якою пацієнт уклав договір – приватно практикуючий лікар або заклад охорони здоров'я. При цьому, для з'ясування питань відповідальності, значення не має, в договорі був зазначений безпосередній виконавець послуг (певний лікар, який буде надавати послугу) чи ні. Коли послуга надавалася не за договором, так само потрібно з'ясувати, особа діяла при цьому «самостійно», на підставі власної ліцензії, або як працівник певного медичного закладу. Отже, в будь-якому випадку потрібно виходити із положень ст. 1172 ЦК України [2].

За даний вид правопорушення відповідальність настає не тільки без врахування вини виконавця, а також і незалежно від того, чи перебував потерпілий з ним у договірних відносинах чи ні. Це має важливе значення, оскільки в медицині в багатьох випадках можливим є завдання шкоди особі до виникнення договірних відносин з виконавцем послуг.

Не враховується вина фізичної або юридичної особи і при відшкодуванні моральної шкоди, якщо шкода завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки (п. 1 ч. 2 ст. 1167 ЦК України) [2]. Українське законодавство не містить чіткого переліку дій, які є джерелом підвищеної небезпеки, тому суд може будь-яку

дію (діяльність), що створює підвищену вірогідність завдання шкоди життю, здоров'ю, у зв'язку із її неконтрольованістю в повному обсязі людині, визнати джерелом підвищеної небезпеки.

Щодо визначення медичної діяльності, окремих її видів в якості джерела підвищеної небезпеки в науці сформувалося декілька точок зору. Окремі науковці пропонують, за ради єдності судової практики, визнавати джерелом підвищеної небезпеки всі види медичної діяльності. Інші – лише ті, які пов'язані із використанням ультразвуку, електричних струмів, лазерних та рентгенівських апаратів тощо.

З першою точкою зору навряд чи можна погодитися, і закріплення її в законодавстві явно б свідчило про уразливе становище виконавців медичних послуг та про порушення загальних принципів розумності та справедливості до медицини в цілому. До другої позиції є сенс доєднатися, оскільки окремі види медичної діяльності дійсно мають ознаки джерела підвищеної небезпеки, є ризиковими і не повністю підконтрольними. При цьому не вважаємо за потрібне законодавчо встановлювати навіть приблизний перелік таких видів, достатньо визначитися лише з їх ознаками: наявність потенційної можливості завдання шкоди життю та здоров'ю особи та відсутність абсолютного контролю та керуваності з боку медичного персоналу. Отже, відповідальність повинна наставати як за дії, пов'язані з експлуатацією таких джерел, їх використанням, так і у разі прояву мимо волі їхніх негативних властивостей.

Висновок. Існування в українському та європейському законодавстві випадків настання відповідальності за заподіяну здоров'ю, життю особи шкоду без врахування вини виконавця не потрібно розглядати як певне порушення прав закладів охорони здоров'я, лікарів щодо здійснення їхньої професійної діяльності, або як невідповідність інтересам лікарів та пацієнтам. До того ж, не потрібно вважати, що наявність безвинної відповідальності призведе до збитковості підприємницької діяльності по наданню оплатних медичних послуг. Випадків настання відповідальності для виконавців медичних послуг без врахування їхньої вини не так багато, і їх існування є виправданим з точки зору специфіки та особливості конкретної діяльності, обставин надання послуг та встановлено задля забезпечення захисту прав більш слабого учасника договірних відносин – пацієнта.

Література

1. Постанова Верховного Суду від 27 лютого 2019 р.: справа № 755/2545/15-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81020404> (дата звернення: 18.05.2023).

2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 28.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 18.05.2023).

3. Butler v. Berkeley. 25 N. C. App. 325, 213 S. E. 2d 571 (1975). URL: <https://law.justia.com/cases/north-carolina/court-of-appeals/1975/7426sc1099-1.html> (дата звернення: 18.05.2023).

4. Mercer v. Vanderbilt University, Inc., 134 S.W.3d 121. §47.3 (Tenn. 2004). URL: <https://www.johndaylegal.com/47-3-allocation-of-fault-to-medical-negligence-plaintiff-for-pre.html> (дата звернення: 21.05.2023).

5. Jerenguel N., Raymond J-L. Risque et vigilances sanitaires. Organisation et coordination dans les etablissement de sante. Les etudes hospitalieres Ed. 2002. 335 p.

6. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. Дата оновлення: 27.10.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12/conv#Text> (дата звернення: 21.05.2023).

Анотація

Коробцова Н. В. Цивільно-правова відповідальність виконавця медичних послуг за завдану шкоду без врахування його вини. – Стаття.

У статті розглянуто питання настання цивільно-правової відповідальності виконавця медичних послуг без врахування його вини за завдання шкоди здоров'ю, життю пацієнтів при наданні медичних послуг. Зазначається, що цивільно-правова відповідальність настає при наявності всіх необхідних елементів складу цивільного правопорушення. Однак, українське законодавство та законодавство європейських країн передбачають випадки, коли цивільно-правова відповідальність може наставати без врахування вини виконавця медичних послуг. Це певні винятки із загального правила, однак вони мають права на існування з метою захисту прав та інтересів слабких учасників цих договірних відносин – пацієнтів. А саме, настання зазначеної відповідальності у випадках, якщо інше не передбачено законом або договором, якщо при здійсненні підприємницької діяльності виконавець не доведе, що належне виконання виявилось неможливим внаслідок непередбаченої сили, тобто внаслідок надзвичайних та непередбачених обставин. Окремим випадком безвинної відповідальності виступає завдання шкоди життю, здоров'ю пацієнта внаслідок конструктивних, рецептурних або інших недоліків послуг, а також внаслідок недостовірної або недостатньої інформації про такі послуги. Самостійним випадком настання цивільно-правової відповідальності без врахування вини виконавця медичних послуг є компенсація моральної шкоди, коли шкода завдана життю та здоров'ю пацієнта джерелом підвищеної небезпеки. Потрібно відмітити, що існують думки, що підвищена відповідальність за завдання шкоди життю, здоров'ю пацієнта є негативним проявом в цілому відповідальності та суттєво послаблює її превентивну роль, не сприяє можливості застосувати всі можливі заходи для попередження настання шкоди, оскільки обов'язок її відшкодування завжди існує у відповідної особи (виконавця послуг). Однак, на нашу думку, сучасний стан розвитку українського законодавства, не може обійтися від необхідності встановлення певних заходів відповідальності без вини особи, зобов'язаної до вчинення відповідних дій.

При дослідженні безвинного заподіяння шкоди з'ясовуються питання про те, чи сприяє дана законодавча установа забезпеченню максимального цивільно-правового захисту життя та здоров'я пацієнта.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, медична послуга, виконавець медичних послуг, пацієнт, вина, заклад охорони здоров'я.

Summary

Korobtsova N. V. Civil liability of the provider of medical services for the damage caused regardless of his fault. – Article.

The article deals with the issue of civil liability of the provider of medical services regardless of his guilt for harming the health and life of patients during the provision of medical services. It is noted that civil liability arises when all the necessary elements of a civil offense are present. However, Ukrainian legislation and the legislation of European countries provide for cases when civil liability may arise regardless of the fault of the provider of medical services. These are certain exceptions to the general rule, but they have the right to exist in order to protect the rights and interests of weak participants in these contractual relations – patients. Namely, the occurrence of the specified liability in cases, unless otherwise provided by law or contract, if the performer does not prove that due performance was impossible due to an unforeseen

force, that is, due to extraordinary and unforeseen circumstances. A separate case of no-fault liability is damage to the patient's life and health as a result of structural, prescription or other deficiencies of services, as well as due to inaccurate or insufficient information about such services. An independent case of the occurrence of civil liability without taking into account the fault of the provider of medical services is the compensation of moral damage, when the damage is caused to the patient's life and health by a source of increased danger. It should be noted that there are opinions that increased responsibility for causing damage to the patient's life and health is a negative manifestation of responsibility in general and significantly weakens its preventive role, does not contribute to the possibility of applying all possible measures to prevent the occurrence of damage, since the obligation to compensate it always exists with the relevant person (service provider). However, in our opinion, the current state of development of Ukrainian legislation cannot dispense with the need to establish certain measures of responsibility without the fault of the person obliged to perform the relevant actions.

When investigating innocent harm, questions are clarified as to whether this legislative institution contributes to the maximum civil protection of the life and health of the patient.

Key words: civil liability, medical service, provider of medical services, patient, guilt, health care institution.

УДК 338.245:346.11
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.8>

Я. В. Петруненко
orcid.org/0000-0002-1186-730X
доктор юридичних наук, професор,
старший науковий співробітник
відділу проблем модернізації господарського права та законодавства
Державної установи
«Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова
Національної академії наук України» (м. Київ)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В УМОВАХ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Постановка проблеми. В умовах запровадження правового режиму воєнного стану в Україні виникла низка проблем соціально-економічного характеру, що у свою чергу потягло за собою настання негативних тенденцій, зокрема таких, як падіння ВВП, підвищення рівня безробіття та, як наслідок, зниження купівельної спроможності населення, пошкодження основних виробничих засобів суб'єктів господарювання та ін.

У такій ситуації важливого значення набуває взаємна підтримка держави та бізнесу, що ґрунтується на ідеології соціальної справедливості. Разом з тим, в умовах соціальної кризи та значного економічного спаду виникає необхідність у певній трансформації ідеології соціальної справедливості та зміщенні акцентів на таких питаннях регулювання економіки як відновлення, збереження та стабільність.

З огляду на зазначене, у цій статті розроблено науково-правовий підхід до визначення напрямків трансформації ідеології соціальної справедливості в умовах регулювання економіки воєнного періоду, що має як науково-теоретичну, так і практичну значимість.

Стан дослідження. Деякі проблеми формування в Україні соціально відповідального підприємництва, у тому числі у період дії правового режиму воєнного стану, досліджували у своїх роботах такі науковці як Т.В. Бурлай, О.В. Голубев, Д.А. Дмитрук, В.І. Костриця, Р.Я. Левін, С.М. Миколюк, Т.Ю. Мельник, Н.І. Мозоль та інші. Разом з тим, у науці господарського права не достатньо дослідженим залишається питання трансформації ідеології соціальної справедливості в умовах регулювання економіки воєнного періоду, що своєю чергою й обумовлює актуальність представленої наукової статті.

Метою статті є визначення основних напрямків трансформації ідеології соціальної справедливості в умовах регулювання економіки воєнного періоду. Для реалізації цієї мети у статті автором поставлено і виконано такі **завдання**: 1) з'ясовано основні проблеми соціально-еконо-

мічного характеру, виникнення яких зумовлено воєнними діями на території України; 2) охарактеризовано особливості ідеології соціальної справедливості в умовах регулювання економіки воєнного періоду та повоєнної відбудови; 3) визначено економіко-правові інструменти забезпечення соціальної справедливості з урахуванням трансформаційних змін, що відбулися в економіці з огляду на запровадження правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Воєнні дії на території України спричинили вкрай негативні наслідки для економіки держави та благополуччя населення. В надскладних соціально-економічних умовах опинилась значна частина жителів України, що обумовило вимушену міграцію, безробіття, зниження доходів населення, високу інфляцію та ін. Не стали виключенням і господарюючі суб'єкти, які зазнали суттєвих матеріальних втрат, зниження або втрату доходу.

Щоб досягнути масштаби негативних економічних наслідків від ведення активних воєнних дій на території України, звернемося до офіційної статистики.

Так, відповідно до інформації Національного банку України під час війни економіка України втрачає 50% «невиробленого» ВВП, тобто кожен тиждень коштує національній економіці понад 50 млрд грн. І це без урахування втрат від руйнувань. При цьому МВФ оцінює втрати України через військове вторгнення російських окупантів 35% ВВП [1].

Найбільших матеріальних та економічних втрат зазнали такі сектори національної економіки як сільськогосподарське виробництво, енергетика, металургія, страховий бізнес, ІТ-сфера та ін.

Разом з тим, необхідно погодитися, що суб'єкти господарювання здатні стабільно працювати в умовах війни, відповідно, налагодження роботи національного бізнесу є запорукою того, що державний бюджет буде наповнюватися, а населення зберігатиме платоспроможність; активізація бізнес-діяльності – ключовий фак-

тор посилення економічної стійкості держави, а отже, і її здатності ефективно протистояти агресору [2].

Усвідомлюючи важливе значення поступового відновлення національної економіки, держава здійснює певні заходи, спрямовані на підтримку суб'єктів господарювання, надає допомогу організаційно-технічного, консультативно-інформаційного та матеріального характеру.

Зокрема, Верховною Радою України прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на підтримку підприємництва, послаблення податкового тиску, зниження державного контролю тощо. Зокрема, до найбільш важливих законодавчих актів, прийнятих протягом 2022 р. у цій сфері, варто віднести закони України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» від 09 липня 2022 р. № 2389-IX [3], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей діяльності фінансового сектору у зв'язку із введенням воєнного стану в Україні» від 27 липня 2022 р. № 2463-IX [4], «Про особливості регулювання відносин на ринку природного газу та у сфері теплопостачання під час дії воєнного стану та подальшого відновлення їх функціонування» від 29 липня 2022 р. № 2479-IX [5], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності суб'єктів державного сектору економіки» від 01 грудня 2022 р. № 2792-IX [6], «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо сприяння відновленню енергетичної інфраструктури України» від 13 грудня 2022 р. № 2836-XI [7] та ін.

Крім того, у 2022 р. запущено урядові та неурядові програми підтримки підприємництва, що фінансуються як за рахунок коштів Державного бюджету, так і неурядових міжнародних фондів чи інших джерел. Зокрема, на урядовому порталі *Дія* наведено інформацію про умови та порядок отримання таких видів допомоги: компенсація за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб, допомога в релокації бізнесу, отримання різних видів грантів (наприклад, за садівництво, створення переробних підприємств та ін.) тощо [8].

Разом з тим, в умовах воєнного стану в суспільстві відбувається зміна очікувань та ціннісних орієнтирів, включаючи уявлення про соціальну справедливість. Про це, зокрема, свідчать результати різних статистичних досліджень.

Так, наприклад, за результатом дослідження, проведеного у вересні 2022 р. методом телефонного інтерв'ю (САТІ), найважливішими ціннісними орієнтирами для українців є: державна

незалежність України, власна безпека та безпека близьких людей [9, с. 330].

При цьому, серед соціальних цінностей переважають п'ять наступних: 1) безпека, що включає захист членів суспільства від внутрішніх руйнівних процесів (злочинності, екологічних проблем, дискримінації тощо); 2) різноманіття, тобто забезпечення мирного співіснування в суспільстві соціальних груп з різними політичними, релігійними та культурними ідеалами; 3) селективність, що означає розподіл позицій у державних структурах виходячи з кваліфікації, досвіду і репутації претендентів; 4) нормативність – дотримання юридичних законів і нормативно закріплених процедур у всіх сферах, що підлягають відповідному регулюванню; 5) свобода, що включає мінімізацію втручання держави в життя суспільства, його окремих груп та індивідів [9, с. 275].

Враховуючи тенденцію до зміни соціальних ціннісних орієнтирів, соціальні очікування в сфері економіки також зазнали певної трансформації. Головним чином, суспільні вимоги до бізнесу орієнтовані до так званої соціальної відповідальності бізнесу у позитивному контексті, яка включає три основні напрямки: 1) підтримка своїх працівників, 2) посильна допомога державі у формі волонтерства, гуманітарної допомоги, тобто прийняття частини соціальних функцій держави на себе, та 3) зниження негативного впливу від своєї діяльності на екологічну ситуацію у світі, включаючи економне використання ресурсів.

Деякі науковці з цього приводу звертають увагу, що до найбільш вагомих соціальних проблем, які виникають в умовах воєнного стану, слід віднести бідність, безробіття, інші проблеми уразливих категорій населення. При цьому дилема співвідповідності між проблемами та можливостями людини їх самостійно вирішити лежить в активному пошуку та використанні нових підходів до регулювання у соціальній сфері суспільства, що передбачатимуть диверсифікацію економічних ресурсів, пошук нових форм організації надання соціальних послуг. У цьому аспекті суттєвими перспективами може стати розвиток соціального підприємництва [10, с. 47].

При цьому основу соціального підприємництва складають підходи до вирішення соціальних проблем у конкретний період розвитку суспільства, що впливає на вибір форми їх вирішення [10, с. 56]. У цьому аспекті необхідно зазначити, що саме соціальне підприємництво здатне вирішити значну частину соціальних проблем та створити передумови для утвердження ідеології соціальної справедливості в суспільстві.

Зарубіжні науковці звертають увагу, що тільки збалансований підхід до урегулювання

економіки та економічних процесів здатний вирішити актуальні проблеми справедливості, зокрема у сфері захисту від зміни клімату, подолання бідності та ін., у спосіб, який поєднує елементи справедливості з передумовами економічної ефективності [11, с. 8].

У свою чергу соціальна справедливість у суспільстві сприймається як механізм врегулювання норм взаємовідносин людей між собою, між державою, їх права та обов'язки; у соціальній справедливості закладені основні соціально-правові вимоги, сформульовані в нормах права через права та обов'язки громадян; реалізація даних правил поведінки гарантується державним примусом, який здійснюється відповідними державними органами [12, с. 58].

У міжнародному праві з цього приводу вироблено підходи до сприяння розвитку сучасних суспільств на засадах соціальної якості, які відображені в розроблених ще у 2015 р. спільними зусиллями Економічної і соціальної Ради ООН, Міжнародної організації праці та Європейської економічної комісії ООН Сімнадцяти цілях сталого розвитку на період до 2030 р., які тісно корелюють з домінуючою у XXI ст. парадигмою сталого розвитку, що передбачає збалансоване поєднання економічної, соціальної та екологічної компонент у територіально-просторових відтворювальних процесах глобалізованого світу [13, с. 18].

У 2022 р. Економічною і соціальною Радою ООН було підготовлено чергову щорічну Доповідь про виконання вищезгаданих цілей сталого розвитку [14], в якій першочергово увага зверталася на стрімке загострення ризиків того, що більшість держав світу і міжнародна спільнота у цілому не зможуть виконати своїх зобов'язань щодо підтримки найуразливіших верств населення та досягти соціальних орієнтирів, окреслених національними і глобальними рамками; низка цих орієнтирів, що чітко асоціюються з характеристиками соціальної якості, в останній період стають дедалі важко досяжними, гальмують соціальний розвиток держав і регіонів світу [13, с. 18].

Для України в умовах військової агресії на перший план виходять чотири принципи міжнародного права, що ґрунтуються на засадах соціальної справедливості, щодо прав людини та боротьби з безкарністю: (а) зобов'язання держави провести розслідування та притягнути до відповідальності ймовірних винних у грубих порушеннях прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, в тому числі сексуального насильства, і покарати винних; (б) право знати правду про минулі злочини та долю зниклих безвісти; (с) право на відшкодування для жертв грубих порушень прав людини та сер-

йозних порушень міжнародного гуманітарного права; та (d) держави зобов'язані запобігати, використовуючи різні заходи, повторенню такого в майбутньому [15, с. 5].

Однак, повертаючись власне до питання щодо безпосередніх напрямків трансформаційних змін, що відбулися в ідеології соціальної справедливості в умовах регулювання економіки воєнного періоду, необхідно зауважити, що у науковій літературі з цього приводу висловлюються різні точки зору.

Зокрема, Д.Р. Чернишевич та Ж.М. Жигалкевич вважають, що під час розвитку бізнесу в умовах воєнного стану підприємцям варто коригувати бізнес-плани в залежності від особливостей ситуації, що виникла; за одну з основних цілей під час бізнес-планування за умов воєнного стану варто взяти мінімізацію звільнень; метою, на яку варто спиратись у плані за складних умов, може бути розширення наявного продукту, відповідно до нових потреб клієнтів з можливою зміною бізнес-моделі [16, с. 116].

У свою чергу Т.Ю. Мельник зауважує, що основними та найбільш пріоритетними інструментами розвитку економіки в умовах воєнного стану є розробка заходів щодо стабілізації бізнес-клімату та реформування системи державного регулювання підприємницької діяльності. Зокрема, на думку вченої, проблема необхідності стимулювання та забезпечення подальшого розвитку підприємництва актуальна сьогодні в Україні на усіх рівнях: державному, регіональному та безпосередньо у сфері самого бізнесу; вирішення цієї проблеми відкриває можливості для прискорення процесу відновлення та модернізації економіки й переведення її на інноваційний шлях розвитку, базується на знаходженні найбільш ефективних моделей підтримки підприємств будь-яких розмірів у сучасних реаліях [17, с. 9].

При цьому самі суб'єкти господарювання серед ключових способів вирішення соціально-економічних проблем у 2022-2023 рр. вбачають: пошук нових клієнтів/каналів продажів – 68%; скорочення витрат – 52%; пошук фінансування – 41%; запуск нових напрямів бізнесу – 35%; антикризове управління – 33%; пошук партнерів на зовнішніх ринках – 32%; розвиток експорту – 30%; отримання заборгованості з клієнтів – 21%; скорочення персоналу – 20% [18].

Отже, як видно, скорочення персоналу фактично розглядає кожний четвертий суб'єкт господарювання. При цьому слід констатувати той факт, що на тлі масових звільнень відбувається зростання рівня безробіття та скорочення кількості наявних вакансій.

Зокрема, згідно з офіційною статистикою, станом на 1 січня 2023 р., статус безробітного мали

186,5 тис. осіб за наявності 21,2 тис. одиниць вакансій. Відповідно, на одне вакантне місце претендувало майже дев'ять офіційно зареєстрованих шукачів роботи. За оцінками Міністерства економіки України, на початку 2023 р. реальна чисельність безробітних становила 2,6 млн осіб, а за оцінками НБУ – близько 4,2–4,8 млн осіб [19].

При цьому необхідно погодитися з думкою науковців, які вважають, що за умов, що склалися, доцільно також звернути увагу і на досвід європейських країн у визначенні можливих шляхів подолання кризових явищ, зокрема шляхом максимального стимулювання виходу на ринок праці людей, залежних від державної соціальної допомоги. Таке стимулювання, що має назву «activating labor market policies», відоме з 80-х років ХХ ст. і полягає в стимулюванні людини вийти на ринок праці та стати незалежною від соціальних виплат. Однак такий підхід має бути унормованим як етично, так і законодавчо, та не обмежуватися мікрокредитуванням для відкриття малого бізнесу [12, с. 58, 59].

Участь держави у процесі захисту прав працівників є важливою умовою для досягнення справедливого балансу між інтересами працівників та економічними інтересами підприємців. Проте, як справедливо зауважила А.В. Куліченко, обсяг, в якому держава може гарантувати ці права, залежить від її соціально-економічних можливостей; передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними; механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема через неможливість їх достатнього фінансового забезпечення, шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства [20, с. 40].

З цього приводу необхідно згадати рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012, в якому наголошено, що однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України. При цьому рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції України, а мета і засоби зміни механізму нарахування соціальних виплат та допомоги – принципам пропорційності і справедливості [21].

У цьому аспекті держава має вживати усіх можливих заходів для запобігання масових звільнень. З цією метою, зокрема, було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення

захисту прав працівників» від 12 травня 2022 р. № 2253-ІХ, яким були внесені зміни до Кодексу законів про працю України (передбачено, що забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу, тобто відмова без будь-яких мотивів або з підстав, що не стосуються кваліфікації чи професійних якостей працівника, або з інших підстав, не передбачених законом), до Закону України «Про зайнятість населення» (зобов'язано уповноважені державні органи вживати заходів для запобігання масовим вивільненням, у тому числі шляхом проведення консультацій з профспілками з метою розроблення відповідних заходів, спрямованих на пом'якшення їх наслідків і зменшення чисельності вивільнених працівників) тощо [22].

Крім того, з метою захисту окремих категорій осіб, які постраждали унаслідок військової агресії, не лише втративши роботу, але й житло, були поранені або втратили когось з близьких родичів, були внесені зміни до Законів України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та «Про жертви нацистських переслідувань в умовах воєнного стану», які передбачають відповідні механізми компенсації та відшкодування [23; 24].

Для стимулювання активної позиції осіб, що втратили роботу, та залучення до захисту держави були розширені пільги та гарантії для сімей територіальної оборони та добровольців, які отримали право на грошові виплати, що передбачені в разі поранення та інвалідності внаслідок військової агресії проти України, а в разі загибелі – члени їхніх родин отримають одноразову грошову допомогу [25, с. 93].

Висновки. Отже, після вторгнення російського агресора на територію України та запровадження у зв'язку з цим правового режиму воєнного стану в сфері економіки відбулися докорінні зміни, пов'язані із загостренням деяких соціально-економічних проблем, зокрема таких як бідність, безробіття, міграція робочої сили, закриття значної частини підприємств внаслідок втрати доходу, тимчасової окупації територій тощо. У таких умовах державі стає складно самотужки, без допомоги та активного сприяння соціального підприємництва та громадської підтримки, виконувати сімнадцять цілей сталого розвитку, затверджених Генеральною асамблеєю ООН. У зв'язку з цим у регулюванні економіки в Україні відбувається зміщення акцентів на таких питаннях як відновлення, збереження та стабільність.

Трансформація ідеології соціальної справедливості в умовах регулювання економіки воєнного періоду полягає у такому: 1) розвиток соціального підприємництва, тобто суб'єктів господарювання, що займають активну позицію

у підтримці своїх працівників, здійсненні волонтерства, наданні гуманітарної допомоги та сприянні державі у реалізації частини її соціальних функцій; 2) підвищення соціальної відповідальності суб'єктів господарювання у позитивному аспекті, що полягає, зокрема, у зниженні негативного впливу від господарської діяльності на екологічну ситуацію у світі, включаючи економне використання ресурсів та ін.; 3) підвищення соціальної підтримки найбільш вразливих верств населення з одночасним стимулюванням активної позиції на ринку праці працездатного населення.

Основним економіко-правовим інструментарієм у досягненні наведених цілей є: державне регулювання економіки, спрямоване на підтримку підприємництва, послаблення податкового тиску, зниження державного контролю тощо; державна допомога суб'єктам господарювання організаційно-технічного, консультативно-інформаційного та матеріального характеру у різних формах; залучення грантів міжнародних фондів, спрямованих на відбудову економіки та подолання негативних наслідків військової агресії; оптимізація бюджетних видатків на соціальні виплати тощо.

Література

1. Рихліцький В. Бізнес в умовах війни: хто зазнав найбільших втрат та як відновлюються підприємства. *Економічна правда*. 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/23/684549>
2. Тил працює – Україна воює: підтримка бізнесу в умовах воєнного стану: *Інформаційна довідка Верховної Ради України*. 2022. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/221573.html>
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій: Закон України від 09 липня 2022 р. № 2389-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2389-20#n6>
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей діяльності фінансового сектору у зв'язку із введенням воєнного стану в Україні: Закон України від 27 липня 2022 р. № 2463-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2463-20#n6>
5. Про особливості регулювання відносин на ринку природного газу та у сфері теплопостачання під час дії воєнного стану та подальшого відновлення їх функціонування: Закон України від 29 липня 2022 р. № 2479-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2479-20#n48>
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності суб'єктів державного сектору економіки: Закон України від 01 грудня 2022 р. № 2792-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2792-20#n6>
7. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо сприяння відновленню енергетичної інфраструктури України: Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2836-XI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2836-20#n5>
8. Підтримка бізнесу в умовах війни / Урядовий портал *Дія*. URL: <https://business.diiia.gov.ua/wartime>
9. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
10. Голубев О.В. Актуалізація регулювання розвитку соціального підприємництва в умовах воєнного стану. *International Partnership and Cooperation of Ukraine in Wartime: Collective monograph*; edited by D. Nascimento, G. Starchenko. University of Coimbra, Portugal – Chernihiv: REICST, 2022. С. 43–58.
11. C. Hecker, Hans G. Nutzinger. Economy and justice: A conflict without resolution? *Management Review*. Rainer Hampp Verlag, Mering. 2010. Vol. 21(1), pp. 8–37. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/78988/1/755784693.pdf>
12. Мозоль Н.І. Проблема соціальної справедливості в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 57–60.
13. Бурлай Т.В., Дмитрук Д.А., Костриця В.І., Левін Р.Я. Політика соціальної якості: теорія та міжнародні підходи в контексті завдань повоєнної реконструкції України. *Український соціум*. 2022. № 3(82). С. 9–30.
14. High-level political forum on sustainable development. Progress towards the Sustainable Development Goals – July 2022. Report of the Secretary-General. Supplementary Information. *UN Economic and Social Council*. 2022. 293 pp. URL: https://unstats.un.org/sdgs/files/report/2022/E_2022_55_Statistical_Annex_I_and_II.pdf
15. Transitional justice and economic, social and cultural rights. *United Nations publication*. New York and Geneva, 2014. 66 p.
16. Чернишевич Д.Р., Жигалкевич Ж.М. Бізнес в умовах війни. Як змінювалось самовідчуття підприємців з березня – п'ять найважливіших показників в одній інфографіці. *Міжнародна науково-практична конференція «Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи»*. 2022. С. 115–116.
17. Мельник Т.Ю. Державна підтримка та стимулювання розвитку бізнесу в Україні під час дії воєнного стану. *Економіка, управління та адміністрування*. 2022. № 2(100). С. 3–11.
18. Аналіз актуального стану та пропозиції щодо покращення умов для підприємництва в Україні / ГО «Центр «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності». 2022. URL: <https://careerhub.in.ua/doslidzhennya-analiz-aktualnogo-stanu>
19. Безробіття в Україні в період повномасштабної війни: статистичне дослідження Національного інституту стратегічних досліджень. 2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/bezrobittya-v-ukrayini-v-period-povnomasshtabnoyi-viyny>
20. Куліченко А.В. Соціальна функція держави під час воєнного стану. *Українське суспільство в умовах воєнного стану: сучасні виклики та напрямки розвитку*: матеріали Всеукр. конф. молодих вчених (м. Одеса, 6 червня 2022 р.) / уклад.: Ю.Д. Батан, В.С. Кучерявенко, Л.С. Бондарчук та ін.; за ред. М.Р. Аракеяна, К.І. Спасової. Одеса: Фенікс, 2022. 684 с.
21. Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text>

22. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників: Закон України від 12 травня 2022 р. №2253-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20#n44>

23. Деякі питання виплати у 2022 році разової грошової допомоги, передбаченої Законами України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» і «Про жертви нацистських переслідувань»: постанова Кабінету Міністрів України від 07 травня 2022 р. № 540 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-2022-p#Text>

24. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 р. № 3552-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>

25. Миколюк С.М. Соціальна допомога та виплати в умовах воєнного стану. *Трансформаційні процеси соціально-гуманітарної сфери сучасної України в умовах війни: виклики, проблеми та перспективи*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 2-3 червня 2022 р.). С. 92–94. URL: <http://nauksfgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/article/view/126>

Анотація

Петруненко Я. В. Трансформація ідеології соціальної справедливості в умовах регулювання економіки воєнного періоду. – Стаття.

У статті висвітлено окремі питання щодо трансформації ідеології соціальної справедливості в умовах регулювання економіки воєнного періоду. Автором обґрунтована необхідність суттєвої трансформації ідеології соціальної справедливості в умовах регулювання економіки воєнного періоду.

Виявлено головні проблеми, з якими стикаються суб'єкти господарювання в умовах дії правового режиму воєнного стану. Обґрунтована важливість збереження в умовах воєнного стану дієздатного бізнесу, працюючого на засадах соціальної справедливості.

Автором доведено, що в умовах воєнного стану в державі виникає значний соціально-економічний дисбаланс між бюджетними можливостями та потребами суспільства. Аргументовано, що такий дисбаланс може бути усунутий частково шляхом покладання частини соціальних функцій держави на господарюючих суб'єктів. З'ясовано, за яких умов можливе встановлення нової соціально-економічної рівноваги в суспільстві в умовах регулювання економіки воєнного періоду.

Визначено основні напрямки трансформації ідеології соціальної справедливості в умовах регулювання економіки воєнного періоду. Аргументовано, що головними складовими елементами соціальної справедливості в умовах воєнного стану мають бути збереження робочих місць, екологізація виробництва, діджиталізація всіх основних етапів виробництва та реалізації товарів, робіт та послуг тощо. Доведено, що важливою умовою досягнення соціальної спра-

ведливості в умовах воєнного стану є застосування державою різних стимулів, заснованих на диференційованому підході до визначення суб'єктів надання державної підтримки.

Автором проведено огляд основних інструментів досягнення соціальної справедливості в умовах регулювання економіки воєнного періоду. Визначено міжнародні засади та зарубіжний досвід у сфері побудови економіки на засадах соціальної справедливості в сучасних умовах.

Ключові слова: соціальна справедливість, регулювання економіки, воєнний стан, трансформація, державна допомога.

Summary

Petrunenko Ia. V. Transformation of the ideology of social justice in the conditions of regulating the economy of the war period. – Article.

The article highlights certain issues related to the transformation of the ideology of social justice in the conditions of economic regulation during the wartime period. The author substantiates the need for a significant transformation of the ideology of social justice in the conditions of economic regulation during the wartime period.

The main problems faced by economic entities in the conditions of the legal regime of martial law have been identified. The importance of maintaining a viable business operating on the principles of social justice in the conditions of martial law is substantiated.

The author proved that in the conditions of martial law in the state there is a significant socio-economic imbalance between budgetary possibilities and the needs of society. It is argued that such an imbalance can be resolved, in particular, by assigning part of the state's social functions to business entities. It has been clarified under what conditions it is possible to establish a new socio-economic equilibrium in society in the conditions of the regulation of the wartime economy.

The main directions of the transformation of the ideology of social justice in the conditions of the regulation of the economy during the war period have been determined. It is argued that the main components of social justice in the conditions of martial law should be the preservation of jobs, environmentalization of production, digitization of all the main stages of production and sale of goods, works and services, etc. It has been proven that an important condition for achieving social justice in the conditions of martial law is the use of «positive» discrimination by the state, based on a differentiated approach to determining the subjects of state support.

The author reviewed the main tools for achieving social justice in the conditions of economic regulation during the wartime period. International principles and foreign experience in the field of building the economy on the basis of social justice in modern conditions are defined.

Key words: social justice, economic regulation, martial law, transformation, state support.

УДК 347.19
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.9>

О. Р. Хомляк
orcid.org/0009-0002-3411-3727
магістр права

Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
юрист
Товариства з обмеженою відповідальністю
«Інтернаціональна паливно-енергетична компанія»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА УПРАВЛІННЯ АВТОРСЬКИМИ ТА СУМІЖНИМИ ПРАВАМИ

Постановка проблеми. Війна росії проти України, безумовно впливає на всі сфери суспільного життя, у тому числі й на сферу регулювання управління авторськими та суміжними правами. На сьогодні органи державної влади піклуються не лише про те, як забезпечити всі потреби ЗСУ, захистити цивільне населення від наслідків збройної агресії росії, а й про те, як не допустити дисбаланс у сфері регулювання управління авторськими та суміжними правами у період дії воєнного стану.

Літературний огляд. Аналізом та вирішення вищезазначеного питання займалися представники різних галузей права та теорії права. Проблемам питання регулюванню авторськими та суміжних прав в Україні багато досліджень. Важливими є праці про розвиток теоретичних положень щодо розуміння суті, особливостей регулювання управління авторськими та суміжними правами: В.С. Дроб'язко, Ю.М. Капіца, О.З. Костів, Л.Р. Майданик, Л.Р. Щерба, І.Є. Якубівський та інші.

Варто зазначити про те що, більшість робіт виконувалися ще до реформування законодавства в сфері інтелектуальної власності в Україні, в такому випадку, проблематика стосовно регулювання сфери управління майновими авторськими та суміжними правами ставить нові неузгоджені питання для подальшого наукових дискусій та досліджень.

Метою дослідження у статті є виявлення загальних теоретичних та практичних проблем стосовно регулювання сфери управління майновими авторськими та суміжними правами в Україні, пропозиція вдосконалення українського законодавства у сфері регулювання управління авторських та суміжних прав.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан економічного розвитку України, вимагає внесення змін до законодавства України, та оскільки в Преабулі Конституції України зазначається про те що, задля зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворот-

ність європейського та євроатлантичного курсу України [1]. В такому випадку, оскільки Україна обрала та закріпила в Конституції України євроатлантичного курс розвитку, та 27 червня 2014 року Україною було підписано Угоду про асоціацію з Європейським Союзом [2], яка передбачає наміри України про взаємозв'язок та налагодження економічних відносин та політичного співробітництва.

Стосовно сфери колективного управління Угода про асоціацію з Європейським союзом визначає: «Сторони визнають необхідність укладання угод між своїми відповідними організаціями колективного управління з метою взаємного забезпечення більш простого доступу і обміну інформацією між територіями Сторін, а також забезпечення взаємної передачі авторської винагороди за використання творів Сторін або інших об'єктів, що охороняються. Сторони визнають необхідність того, щоб їхні відповідні організації колективного управління досягли високого рівня ефективності та прозорості при виконанні свої завдань» [2].

Пропоную виокремити такі особливості які пропонує норми Угоди про асоціацію з Європейським Союзом: – необхідність укладання угод між своїми відповідними організаціями колективного управління, таким чином наявне зобов'язання встановлення договірних відносин між організаціями колективного управління та відповідн. Тією ж нормою передбачається спеціальна мета взаємне забезпечення більш простого доступу і обміну між територіями Сторін, забезпечення взаємної передачі авторської винагороди за використання творів Сторін або інших об'єктів що охороняються. В такому випадку, передбачається спрощена система колективного управління авторськими та суміжними правами. Створення прозорого механізму для реорганізації застарілого, непрозорого та неефективного станом на сучасний розвиток науково-технічного прогресу в Україні.

Початком реформування даної сфери в Україні слід вважати прийняття Закону України

«Про ефективне управління майновими правами правочасників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» [3] (далі – Закон № 2415-VIII). Даний закон визначає правові та організаційні засади колективного управління майновими правами суб'єктів авторського права і суміжних прав в Україні. Метаю прийняття Закону № 2415-VIII є:

- врегулювання відносин що склалися у сферах публічного виконання та публічного сповіщення музичних недраматичних творів;
- уникнення негативних наслідків припинення сплати роялті для українських митців та світової авторської спільноти;
- розблокувати роботу організацій колективного управління.

Впровадження колективного управління є також з одного боку, імплементацією завдань Директиви 2014/26/EU про колективне управління авторським правом і суміжними правами та мультитериторіальне ліцензування прав на музичні твори для онлайн використання на внутрішньому ринку та втіленням загальноприйнятих світових стандартів в сфері збору та виплати авторської винагороди (роялті) [4].

Позитивним є те що, реалізація положень Закону № 2415-VIII, після його прийняття не створила ситуацію, як здебільшого потребують новоприйняті нормативно-правові акти для реалізації потребують внесення змін до ієрархічної структури інших нормативно-правових актів в даній сфері регулювання, даний закон не передбачає внесення змін до інших законів у даній сфері регулювання. Розвиток сфери культури та мистецтва відіграє важливу роль на сьогодні, в тому числі і в економічній сфері, із встановленням чіткого та прозорого механізму збору роялті та виплати авторам винагороди за використання об'єктів інтелектуальної власності, а саме публічного виконання та публічного сповіщення музичних недраматичних творів – стимулює розвиток мистецтва та дозволяє забезпечити виплату авторської винагороди.

Варто зазначити стосовно реалізації Закону № 2415-VIII, з моменту набрання чинності Закону № 2415-VIII, в Україні було проведено акредитацію організацій колективного управління в декількох сферах розширеного та обов'язкового колективного управління.

Пропоную зупинитися на детальному аналізі та наданні визначення організаціям колективного управління та обов'язкового колективного управління як зазначається в ст. 1 Закону № 2415-VIII, організація колективного управління – громадське об'єднання зі статусом юридичної особи, зареєстроване в Установі, що не має на меті отримання прибутку, засноване виключно правочасниками, діяльність якого спрямована

на колективне управління майновими правами на об'єкти авторського права і (або) суміжних прав. В свою чергу, закон визначає обов'язкове колективне управління та добровільне, обов'язкове колективне управління – колективне управління майновими правами на об'єкти авторського права і (або) суміжних прав незалежно від їх наявності в каталозі організації колективного управління, що здійснюється акредитованими Установою організаціями у визначених законом сферах. Добровільне колективне управління – колективне управління, що здійснюється організаціями колективного управління, зареєстрованими у встановленому цим Законом порядку, виключно щодо об'єктів авторського права і (або) суміжних прав, включених до каталогу відповідної організації колективного управління; [3]. Отже, добровільне колективне управління може здійснюватися в будь-якій сфері управління правами, окрім тим в яких є обов'язок здійснення розширеного або обов'язкового колективного управління, варто зазначити що таке управління здійснюється організаціями колективного управління на підставі договору з правочасником, представником правочасника та зазначено про те що, таке управління може здійснюватися виключно щодо об'єктів включених у каталог організації колективного управління.

Обов'язкове колективне управління характеризується такими ознаками тим що воно може здійснюватися без укладання договору з правочасником та не містить обов'язку занесення об'єктів в каталог організації колективного управління, що в свою чергу містить імперативний характер стосовно захисту правочасника.

Закон № 2415-VIII визначає те що акредитована організація колективного управління дозволено діяти в інтересах правочасника без його згоди (доручення). Варто зазначити що в Главі 79 Цивільний кодекс України передбачає вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення [4].

Проте, європейське законодавство, зокрема, в параграфі 4 статті 5 Директиви 2014/26/ЄС передбачає, «Правоволодільці повинні мати право припинити повноваження, надане ними організації колективного управління щодо управління правами, категоріями прав або видами творів та іншими об'єктами, або відкликати у організації колективного управління будь-які права, категорії прав або види творів та інші об'єкти за їх власним вибором, як визначено параграфом 2, на вибраних ними територіях, за умови надання обґрунтованого попереднього повідомлення щонайбільше за шість місяців. Організація колективного управління може ухвалити рішення про те, що таке припинення або відкликання набуде чинності лише наприкінці фінансового року».

Звідси, виникає колізія в українського законодавства яке, дозволяє організаціям колективного управління здійснювати управління без дозволу (без згоди) правовласника, що тим самих не відповідає положенням європейського законодавства та ставить під сумнів правомірність здійснення управління майновими правами правовласників, оскільки, римським правом передбачається та визначається що «negotiorum gestio» як ведення чужих справ без доручення обов'язковою умовою якого є відсутність заборони господаря. Отже можна зробити висновок про те що, згода правовласника повинна бути окремо зафіксована, пропонуємо, внести зміни до Закону № 2415-VIII та закріпити окремим положенням про те що, орган державної влади повинен щорічно, регулювати питання стосовно відсутності заборони правовласника, що в свою чергу повинен сформулювати та забезпечити ведення спеціального реєстру авторів та об'єктів які можуть бути предметом для реалізації організаціями колективного управління, дана зміна дозволить легалізувати повноваження здійснення обов'язкового колективного управління без дозволу правовласника та тим самим буде узгодження з європейським законодавством та не буде суперечностей.

Варто звернути увагу на застереження науковця І.Є. Якубівського, щодо Закону № 2415-VIII «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав». Словосполучення «правами правовласників» є певною мірою тавтологічним. До того ж, термін «правовласник», який надалі вжито і в тексті закону, опосередковано відображає пропріетарну теорію, що не узгоджується із концептуальним підходом до визначення юридичної природи права інтелектуальної власності, покладеним в основу Цивільного кодексу України [5].

У Директиві 2014/26/ЄС вжито більш вдалий, термін «правоволоділець» (rightsholder). Важко визнати обґрунтованим і зазначення у назві Закону № 2415-VIII слова «ефективне». Буквально це можна розуміти так, що даний закон поширюється не на всі відносини у сфері колективного управління майновими авторськими та суміжними правами, а лише на відносини щодо «ефективного управління» у відповідній сфері. Крім того, ефективність є далеко не єдиним принципом колективного управління, відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону № 2415-VIII. Враховуючи наведене, вважаємо, що назва даного закону «Про колективне управління майновими авторськими та (або) суміжними правами» була би більш точною і лаконічною [6].

Враховуючи думку науковця І.Є. Якубівського стосовно застереження про назву Закону

№ 2415-VIII, стосовно назви яка є персоналізована лише відносно сфери ефективного управління, та має єдину спеціальну мету ефективного управління. Варто зазначити про те що мета Закону № 2415-VIII є значно ширшою та ефективне управління є лише однією із зазначеного завдання в сфері колективного управління та майновими авторськими правами. Стосовно зауваження науковця пропріетарної теорії яка передбачає яка передбачає що право на об'єкт інтелектуальної власності є за правомочностями таким же як і право власності на об'єкт права власності. Не погоджуючись з тим що визначення правовласник в Законі № 2415-VIII яке фактично відповідає пропріетарній теорії не узгоджується з цивільним законодавством України, а саме, в частині 1 статті 419 Цивільного кодексу України [4], передбачає співвідношення права інтелектуальної власності та права власності на річ, та визначає що право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. В свою чергу, перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ. Перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності.

В період воєнного стану, станом на 6 травня 2023 рік, за статистичними даними Міністерства економіки України, аналізу реєстру організацій колективного управління [7], встановлено такі організації які є зареєстровані, зокрема: 1) Громадська спілка «Українська ліга авторських та суміжних прав»; 2) Спілка об'єднань громадян «Асоціація з управління аудіовізуальними правами «АРМА-Україна»; 3) Громадська спілка «Українська Ліга Музичних Прав»; 4) Громадська спілка «Українське товариство музичних та театральних авторів»; 5) Громадська спілка «Український музичний альянс»; 6) Громадська організація «Українська агенція з авторських та суміжних прав»; 7) Всеукраїнська громадська організація «Всеукраїнське Агентство Авторських Прав»; 8) Громадська організація «Об'єднання колективного управління «Оберіг»; 9) Всеукраїнська громадська організація «СІНЕМА»; 10) Всеукраїнська громадська організація «Всеукраїнська Ліга Авторів»; 11) Громадська спілка «Коаліція аудіовізуальних і музичних прав»; 12) Громадська організація «Автори і композитори України»; 13) Громадська спілка «Українська агенція авторських і суміжних прав»; 14) Громадська організація «Співдружність авторів України»; 15) Громадська організація «Спілка правовласників України»; 16) Громадська спілка «Організація колективного управління авторськими і суміжними правами»; 17) Громадська спілка «Авторів і видавців музики»; 17) Громадська спілка «Автори та видавці»; 18) Громадська

організація «Спілка українських композиторів авторів» та інші.

Даний реєстр здійснюється шляхом заповнення форми реєстру організацій колективного управління, що містить такі дані: – найменування організації колективного управління; – реєстраційний номер і дата включення організації колективного управління до Реєстру; – відомості про засновників; – місцезнаходження організації колективного управління; – сфера, за якою організація зареєстрована; – сфера та строк акредитації організації колективного управління; – відомості про осіб, які входять до наглядового та виконавчого органів організації колективного управління. З реєстру вбачається те що станом на 6 травня 2023 рік жодна з організацій колективного управління не акредитована, оскільки строк акредитації організацій колективного управління закінчився в 2022 році в період воєнного стану, та не продовжено на період воєнного стану, що суперечить Закону № 2415-VIII та унеможливує діяльність організацій колективного управління, що ставить під сумнів правомірність дій організацій колективного управління. Стосовно вимоги про акредитацію організацій колективного управління, пропоную винесення окремого рішення Кабінетом міністрів України стосовно продовження дії акредитації на період воєнного стану в Україні та після скасування воєнного стану на 90 днів.

Висновок Закон України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» безумовно є першим кроком до реформації та модернізації, часткового наближення та імплементації до європейського законодавства сфери управління авторськими та майновими правами в Україні. Закон № 2415-VIII забезпечив регулювання сфери управління майновими авторськими правами, було створено 19 організацій колективного управління та 8 з яких акредитовано, що частково розблокувало роботу організацій колективного управління, та продовжує стимулювати розвиток мистецтва в Україні, шляхом забезпечення справедливих виплат авторської винагороди правовласникам об'єктів інтелектуальної власності. Звертаю увагу на те що, даний закон містить певні неузгодження та відкриті питання які спричиняють наукові дискусії – автором наведено вище, зокрема, суперечності з чинним українським законодавством, стосовно визначення та назви Закону № 2415-VIII, правомірності дій обов'язкового колективного управління організацій колективного управління в частині дій здійснення управління без доручення (згоди) правовласника, стосовно визначення «правовласник» в Законі № 2415-VIII що відображає про-

прістарну теорію яка суперечить Цивільному кодексу України та спричиняє неузгодження норм. Залишається відкритим питання акредитації організацій колективного управління на період воєнного стану в Україні, в частині правомірності здійснення діяльності організаціями без обов'язкової умови акредитації.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони.
3. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав Закон України від 15.05. 2018 № 2415-VIII).
4. Directive 2014/26/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on collective management of copyright and related rights and multi-territorial licensing of rights in musical works for online use in the internal market. Official Journal of the European Union. 2014. L 84. P. 72–98.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV.
6. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2021, Якубівський І. Є. Проблеми правового регулювання колективного управління майновими, авторськими та суміжними правами в Україні
7. Реєстр організацій колективного управління: Міністерство економіки України (Дата звернення 11.05.2023) <https://data.gov.ua/dataset/4fae326f-c5b6-4f45-a3df-f71002b14848>

Анотація

Хомляк О. Р. Актуальні проблеми українського законодавства управління авторськими та суміжними правами. – Стаття.

У статті подано огляд особливостей законодавства, які стосуються організацій колективного управління та управління авторським правом і суміжними правами.

Автором розглянуто проблеми українського законодавства системи управління авторським правом і суміжними правами, проаналізовано стан регулювання управління авторським правом і суміжними правами в період воєнного стану в Україні.

Питання авторського права і суміжних прав досліджувалися з позиції реалізації конституційного права особи (автора) на одержання автором винагороди за результати інтелектуальної та творчої діяльності, зокрема питання забезпечення автор отримує винагороду через механізм організацій колективного управління, в якому організація колективного управління виступає гарантом забезпечення отримання винагороди, вважалося, що автор отримує винагороду за використання результатів інтелектуальної та творчої діяльності автора.

Постановка проблеми. Війна Росії проти України одноznачно впливає на всі сфери суспільного життя, включно зі сферою регулювання авторського права та суміжних прав. Сьогодні органи державної влади стурбовані не лише тим, як забезпечити всі потреби Збройних Сил, захистити мирне населення від

наслідків збройної агресії Росії, а й тим, як не допустити дисбалансу у сфері авторського права та суміжних прав. регулювання господарювання в період воєнного стану.

Питання авторського права і суміжних прав досліджувалися з позиції реалізації конституційного права особи (автора) на одержання автором винагороди за результати її інтелектуальної, творчої діяльності, зокрема питання забезпечення автору права на одержання автором винагороди. отримує винагороду через механізм.

На сьогодні, важливими питаннями є розгляд питань регулювання правовідносин в період воєнного стану в Україні, зокрема і сфери авторського права та суміжних прав.

Метою дослідження в статті є визначення загальнотеоретичних і практичних проблем, пов'язаних із колективним управлінням майновими авторськими і суміжними правами в Україні, пропозиція щодо вдосконалення законодавства України у сфері регулювання авторського права і суміжних прав.

Ключові слова: авторське право, інтелектуальна власність, суміжні права, правоволоділець, права людини, організація колективного управління.

Summary

Khomlyak O. R. Actual problems of the Ukrainian legislation on the management of copyright and related rights. – Article.

The article provides an overview of legislative features that relate to organizations of collective management and management of copyright and related rights. The author considered the problems of the Ukrainian legislation of the management system of copyright and related rights, analyzed the state of regulation of management of copyright and related rights during the period of martial law in Ukraine.

The issues of copyright and related rights were studied from the standpoint of the realization of the constitutional right of a person (the author) to receive remuneration by the author for the results of his intellectual and creative activity, in particular, the issue of ensuring that the author receives remuneration through the mechanism of collective management organizations, in which the collective management organization acts as a guarantor of ensuring the receipt of remuneration, was considered the author is rewarded for using the results of the author's intellectual and creative activity.

Formulation of the problem. russia's war against Ukraine definitely affects all spheres of public life, including the sphere of copyright and related rights management regulation. Today, state authorities are concerned not only with how to provide for all the needs of the Armed Forces, to protect the civilian population from the consequences of Russia's armed aggression, but also with how to prevent an imbalance in the sphere of copyright and related rights management regulation during the period of martial law.

The issues of copyright and related rights were investigated from the standpoint of realizing the constitutional right of a person (the author) to receive remuneration by the author for the results of his intellectual, creative activity, in particular, the issue of ensuring that the author receives remuneration through the mechanism was considered.

The purpose of the research in the article is to identify general theoretical and practical problems related to the collective management of property copyright and related rights in Ukraine, a proposal to improve Ukrainian legislation in the field of regulation of copyright and related rights management.

Key words: copyright, intellectual property, related rights, right holder, human rights, organization of collective management.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.10>

В. А. Плева
orcid.org/0009-0005-0288-027X
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ

М. Ю. Бразалук
orcid.org/0009-0004-6418-5371
здобувач ступеня вищої освіти «Магістр» за спеціальністю «Право»
Навчально-наукового інституту №1 Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ТА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДО ПРАЦІВНИКІВ, ЯКІ ВЧИНИЛИ ШКОДУ ПІДПРИЄМСТВУ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Серед основних видів юридичної відповідальності існує: кримінально-правова, адміністративно-правова, цивільно-правова, матеріальна та дисциплінарна. Розглянемо особливості застосування матеріальної та цивільно-правової відповідальності до працівників, які вчинили шкоду підприємству, установі, організації під час виконання робіт.

Питаннями матеріальної відповідальності займалися такі науковці як: М.В. Парасюк, Н.М. Грабар, Л.І. Суровська, М.П. Стадник, В.С. Венедиктов, О.М. Лук'янчиков, О.Є. Костюченко, І.І. Сядриста, О.В. Черкасов, А.М. Слюсар та інші.

При аналізі та систематизації наукової літератури, яка присвячена інституту відповідальності в трудових правовідносинах можна дійти до висновку, що попри плюралізм наукових думок стосовно розмежування матеріальної та цивільно-правової відповідальності, все ж в колі науковців існує однаковість тих позицій, що інститут відповідальності в трудовому праві має цивільно-правову природу.

Слушною є думка В.І. Швердіної, яка вважає, що відповідальність у галузі трудового права є необхідним правовим явищем, спрямованим на підтримання правопорядку у трудовій сфері [1, С. 224].

Цілком підтримуємо думку М.В. Парасюка та Н.М. Грабар, які стверджують, що слід проводити розмежування матеріальної та цивільно-правової відповідальності в трудовому праві, через те, що матеріальна відповідальність у національному трудовому праві має особистісний характер [2, С. 84].

Втім, як стверджує О.В. Черкасов, при визначенні основних положень, які містяться в концепціях і поглядах щодо юридичної відповідальності в трудовому праві, можна стверджувати, що вони не виключають одна одну, а навпаки, розкривають окремі ознаки та характерні риси цієї правової категорії [3, С. 27]. Погоджуємось із думкою цього ж науковця в тому, що в правовій доктрині використовуються переважно такі дефініції: «відповідальність у трудовому праві», «трудова відповідальність», «відповідальність у трудовому праві», «відповідальність за нормами трудового права» тощо [3, С. 28].

Окремо слід висвітлити думку Н.М. Хуторян, яка вважає, що матеріальну відповідальність слід розглядати в двох аспектах – об'єктивному та суб'єктивному. Вона також стверджує, що ці аспекти слід диференціювати на позитивну та негативну відповідальність. Так, в об'єктивному аспекті негативна матеріальна відповідальність – це сукупність норм, які визначають матеріальні санкції за вчинення матеріальної шкоди сторонами трудових правовідносин, а також застосування засобів примусу для реалізації цих санкцій у разі, коли винна сторона відмовляється добровільно відшкодувати нанесену шкоду. Суб'єктивна негативна матеріальна відповідальність є добровільне або примусове перетерпіння стороною трудових правовідносин негативних наслідків майнового характеру, закріплених у санкції правової норми, за заподіяння матеріальної шкоди іншій стороні трудових правовідносин [4, С. 109].

Застосування матеріальної та цивільно-правової відповідальності мають певні особливості.

До матеріальної відповідальності можна притягнути працівника, який уклав трудовий договір або контракт і працює на підприємстві. І під час виконання своїх службових обов'язків вчинили шкоду підприємству, установі, організації тільки при наявності чотирьох обов'язкових умов:

- наявність прямої дійсної шкоди;
- протиправна дія або бездіяльність;
- причинно-наслідковий зв'язок;
- наявність вини.

Відсутність хоча б однієї з цих умов виключає притягнення до матеріальної відповідальності.

При матеріальній відповідальності працівник зобов'язаний відшкодувати тільки пряму дійсну шкоду лише в межах і в порядку, передбачених законодавством. На підставі вищезазначеного, матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності. При цьому слід зазначити, що працівник не може бути притягнутий до матеріальної відповідальності за шкоду, яку працівник вчинив у стані крайньої необхідності або за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського ризику.

Матеріальна відповідальність поділяється на три види:

- обмежена;
- повна;
- підвищена.

Найбільш поширеною є обмежена матеріальна відповідальність, при якій працівник зобов'язаний відшкодувати пряму дійсну шкоду але не більше, ніж в межах свого середньомісячного заробітку. Середньомісячний заробіток у цьому випадку підраховується за попередні два місяця до дня виявлення шкоди.

Особливістю притягнення до цього виду відповідальності є те, що керівник підприємства, установи, організації може притягнути працівника до матеріальної відповідальності, видавши відповідний наказ не пізніше двох тижнів з дня виявлення вчиненої шкоди підприємству, установі, організації. Строк на оскарження наказу про притягнення до матеріальної відповідальності становить 7 днів, після чого бухгалтерія почне відраховувати з заробітної плати щомісячно двадцять відсотків. Якщо працівник відмовляється відшкодувати вчинену шкоду, або відремонтувати пошкоджене майно у вільний від роботи час, то його буде притягнуто до відповідальності у відповідності із чинним законодавством. Якщо керівник не видасть відповідний наказ протягом двох тижнів, то підприємство, установа, організація вимушена буде звернутися до суду про стягнення з працівника заповідної шкоди у межах середньомісячного заробітку. Строк пред'явлення позову до суду становить

один рік. Але такий механізм ускладнює стягнення відшкодування за шкоду і як правило в судовій практиці не є поширеним.

У випадках, передбачених статтею 134 Кодексу законів про працю України, вчинена шкода буде відшкодуватися працівником у повному обсязі [5]. В передбачених цією статтею випадках вчинена шкода може бути стягнена тільки шляхом звернення підприємства, установи, організації з позовом до суду. Якщо позов буде задоволений судом, і рішення суду вступить в законну силу, то на підставі відповідного виконавчого документу, виданого на підставі цього рішення, бухгалтерія почне відраховувати з заробітної плати по двадцять відсотків щомісяця для погашення вчиненої шкоди. Але законодавством передбачені певні обмеження розміру відрахувань із заробітної плати. Згідно з законом України «Про заробітну плату» від 24.03.1995 року №108/95-ВР, у статті 26 зазначено, що відрахування із заробітної плати можуть провадитися тільки у випадках, передбачених законодавством. При кожній виплаті заробітної плати загальний розмір усіх відрахувань не може перевищувати двадцяти відсотків, а у випадках, передбачених законодавством, – п'ятдесяти відсотків заробітної плати, що належать до виплати працівникам. Обмеження, встановлені положеннями цієї статті, не поширюються на відрахування із заробітної плати при відбуванні покарання у вигляді виправних робіт і при стягненні аліментів на неповнолітніх дітей. У цих випадках розмір відрахувань із заробітної плати не може перевищувати 70 відсотків [6]. Дане положення закону знайшло своє відображення у статті 128 Кодексу законів про працю, а також у статті 70 ЗУ «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 №1404-VIII [5, 7].

Аналізуючи судову практику можна дійти до висновку, що притягнення до виправних робіт останнім часом застосовується дуже рідко, але на підставі вищезазначених законів притягнути працівника до матеріальної відповідальності для відшкодування вчиненої шкоди підприємству, установі, організації не можливо у разі стягнення з нього на підставі виконавчого документу 50 відсотків із заробітної плати аліментів на утримання трьох і більше дітей. На наш погляд це є прогалиною в законодавстві, тому що роботодавець втрачає великі кошти.

Існують випадки, коли працівника притягують до цивільно-правової (майнової) відповідальності. Необхідними умовами для цього є:

- шкода;
- протиправні дії або бездіяльність;
- причинний зв'язок між протиправними діями або бездіяльністю;
- вина [8, С. 56].

Важливо зауважити, що в даному випадку вказується не наявність прямої дійсної шкоди, а наявність шкоди, тобто при відшкодуванні шкоди враховується не тільки пряма дійсна шкода, а й упущена вигода.

До таких працівників відносяться ті, які працюють не за трудовим договором або контрактом, а на підставі договору підряду. На дану категорію працівників не розповсюджуються норми трудового законодавства і колективного договору, який діє на підприємстві.

Відповідно до положень Цивільного кодексу України, зміст договору підряду полягає в тому, що одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник у свою чергу зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу. При цьому договір підряду може укладатися на виготовлення, переробку, обробку, ремонт речі або на виконання іншої роботи з переданням її результату замовникові [9]. Тобто вони виконують роботу «на свій страх і ризик», у зручний для них час.

В деяких випадках в інститут в інститут матеріальної відповідальності втручається цивільне право, і на нашу думку потребують деталізації положення частини 4 статті 130 КЗпП, оскільки в даному випадку законодавець не врахував положення постанови Пленуму Верховного Суду України №14 від 29 грудня 1992 року «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками», де в пункті 18 вказано, що під час визначення розміру матеріальної шкоди, заподіяної працівниками самовільним використанням в особистих цілях технічних засобів (автомобілів, тракторів, автокранів тощо), що належать цим підприємствам, установам, організаціям, з якими вони перебувають у трудових відносинах, слід враховувати, що така шкода, як заподіяна не при виконанні трудових (службових) обов'язків, підлягає відшкодуванню з застосуванням норм цивільного законодавства [10]. У таких випадках відшкодування шкоди здійснюється в повному обсязі, включаючи і не одержані підприємством, установою, організацією прибутки від використання зазначених технічних засобів. При аналізі судової практики можна дійти до висновку, що дане положення судами практично не застосовується, що призводить до втрачання коштів підприємством, установою, організацією.

Таким чином, на наш погляд, правильне застосування норм матеріальної та цивільно-правової відповідальності буде сприяти зміцненню трудової дисципліни, а також своєчасному і повному відшкодуванню шкоди, вчиненою підприємству, що в умовах воєнного стану є необхідним.

Література

1. Швердіна В. І. До питання розмежування відповідальності у трудовому праві та відповідальності за порушення трудового законодавства. Вісник Національної академії правових наук України / редкол.: О. Петришин та ін. – Харків: Право, 2022. № 3. т. 29. С. 222–242. URL: <http://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-3-2022-r>
2. Парасюк М. Грабар Н. Порівняльно-правовий аналіз майнової відповідальності у цивільному праві та матеріальної відповідальності в трудовому праві. Право і суспільство. 2018. №2-1. С. 82–87. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/2_2018/part_1/16.pdf
3. Черкасов О. В. Проблеми єдності та диференціації відповідальності у трудовому праві України: монографія. Харків: Право, 2019. 240 с.
4. Хуторян Н. М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 264 с.
5. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
6. Про заробітну плату: Закон України від 24.03.1995 №108/95-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 №1404-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>
8. Коваленко І. Умови цивільно-правової відповідальності: загальнотеоретичний підхід. Фахове загальнодержавне науково-практичне та науково-методичне юридичне видання «Слово національної школи суддів України». 2021. №1. С. 53–63.
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
10. Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками: постанова Пленуму Верховного Суду України від 29.12.1992 №14 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-92#Text>

Анотація

Плева В. А., Бразалук М. Ю. Особливості застосування матеріальної та цивільно-правової відповідальності до працівників, які вчинили шкоду підприємству під час виконання службових обов'язків. – Стаття.

У статті розглянуто питання відмежування трудового законодавства від цивільного, а також особливості застосування матеріальної та цивільно-правової відповідальності стосовно працівників, які вчинили шкоду підприємству під час виконання своїх службових обов'язків, а також думки окремих авторів стосовно інституту відповідальності у сфері трудових правовідносин.

Проаналізовано законодавство у сфері трудових правовідносин, а також судову практику. Зазначено, що трудове законодавство містить деякі прогалини у механізмі притягнення винного до матеріальної відповідальності, а також наведено випадки, коли в інститут матеріальної відповідальності втручається цивільне право, а також особливості, пов'язані з цим. Зазначено, що це має місце, коли працівник виконує роботу не за трудовим договором.

Так, у статті зазначено, що у випадку настання матеріальної відповідальності працівник зобов'язаний відшкодувати тільки пряму дійсну шкоду лише в межах і в порядку, передбачених законодавством. Але існують випадки цивільно-правової відповідальності, де необхідною умовою настання відповідальності є наявність шкоди, тобто при відшкодуванні шкоди враховується не тільки пряма дійсна шкода, а й упущена вигода.

При цьому в статті зазначається, що працівник не може бути притягнутий до матеріальної відповідальності за шкоду, яку працівник вчинив у стані крайньої необхідності або за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського ризику.

Також авторами зазначено, що під час визначення розміру матеріальної шкоди, заподіяної працівниками самовільним використанням в особистих цілях технічних засобів (автомобілів, тракторів, автокранів тощо), що належать цим підприємствам, установам, організаціям, з якими вони перебувають у трудових відносинах, слід враховувати, що така шкода, як заподіяна не при виконанні трудових (службових) обов'язків, підлягає відшкодуванню з застосуванням норм цивільного законодавства.

Ключові слова: трудове законодавство, матеріальна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, пряма дійсна шкода, упущена вигода.

Summary

Pleva V. A., Brazaluk M. Yu. Peculiarities of the application of material and civil liability to employees who caused damage to the enterprise during the performance of official duties. – Article.

The article examines the issue of distinguishing labor legislation from civil law, as well as the specifics of the application of material and civil liability for

employees who have harmed the enterprise during the performance of their official duties, as well as the opinions of individual authors regarding the institution of liability in the field of labor relations.

The legislation in the field of labor relations, as well as court practice, was analyzed. It is noted that the labor legislation contains some gaps in the mechanism of bringing the guilty party to material responsibility, and cases where civil law intervenes in the institution of material responsibility, as well as specifics related to this, are also given. It is noted that this happens when the employee performs work outside of the employment contract.

Thus, the article states that in the event of financial liability, the employee is obliged to compensate only direct actual damage within the limits and in the manner prescribed by law. However, there are cases of civil liability, where a necessary condition for the onset of liability is the presence of damage, i.e., when compensating for damage, not only direct real damage is taken into account, but also lost profit.

At the same time, the article states that an employee cannot be held materially liable for damage caused by the employee in a state of emergency or for damage that falls under the category of normal industrial and economic risk.

The authors also stated that when determining the amount of material damage caused by employees through the arbitrary use for personal purposes of technical equipment (cars, tractors, truck cranes, etc.) belonging to these enterprises, institutions, organizations with which they are in labor relations, it should be taken into account, that such damage, as caused not in the performance of labor (official) duties, is subject to compensation with the application of the norms of civil legislation.

Key words: labor legislation, material liability, civil liability, direct actual damage, lost profit.

УДК 349.3
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.11>

О. Ю. Раневич
orcid.org/0000-0002-2617-4717
кандидат юридичних наук,

доцент кафедри соціального права юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

ДО ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПЕНСІЇ ЗА ВИСЛУГУ РОКІВ ДЕЯКИМ КАТЕГОРІЯМ ПРАЦІВНИКІВ

Пенсія за вислугу років неодноразово була предметом наукових досліджень, висновки яких викладені у працях провідних вчених. Так, А.В. Скоробагатько, Н.М. Хуторян, М.М. Шумило та М.П. Стадник приділили свою увагу пенсії за вислугу років як особливому виду пенсійних виплат у солідарній системі пенсійного забезпечення України [2, 6].

Разом з тим, в науці права соціального забезпечення все ще залишилися питання, для отримання відповідей на які, необхідно звернутись до проблеми призначення пенсії за вислугу років деяким категоріям працівників.

На сьогодні правовідносини пенсійного забезпечення в переважній більшості регулюються нормами Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [4]. Цей Закон фактично є базовим для визначення права особи на певний вид її пенсійного забезпечення та встановлення умов, за наявності яких виникає право на таку щомісячну грошову виплату як пенсія.

Чинне соціальне законодавство визначає, також, особливості пенсійного забезпечення для деяких категорій працівників, шляхом встановлення перехідних норм права, що закріплюють дещо інші умови їхнього забезпечення, аніж переважної частини пенсіонерів. При застосуванні таких норм права виникає чимало проблем, пов'язаних перш за все зі складністю правового регулювання та великою кількістю правових приписів, до яких необхідно звернутись органу, що призначає особі пенсію.

Варто розпочати із пункту 2¹ розділу XV Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [4], в якому йдеться про те, що особам, які на день набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» [3] мають вислугу років та стаж, необхідний для призначення пенсії за вислугу років, передбачений статтями 52, 54 та 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [5], пенсія за вислугу років призначається за їхнім зверненням з дотриманням умов, передбачених Законом України «Про пенсійне забезпечення» [5].

Тоді ж як, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» [3] набрав чинності 11 жовтня 2017 року.

Редакція ст. 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення», яка діяла на день набрання чинності вищевказаним Законом, встановлювала те, що право на пенсію за вислугу років мають, наприклад, робітники локомотивних бригад і окремі категорії працівників, які безпосередньо здійснюють організацію перевезень і забезпечують безпеку руху на залізничному транспорті та метрополітенах, – за списками професій і посад, що затверджуються в порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України; водії вантажних автомобілів, безпосередньо зайнятих у технологічному процесі на шахтах, у рудниках, розрізах і рудних кар'єрах на вивезенні вугілля, сланцю, руди, породи, – після досягнення 55 років і при стажі роботи: для чоловіків – не менше 30 років, з них не менше 12 років 6 місяців на зазначеній роботі. У вже згаданій статті зазначається й про те, що за відсутності стажу роботи, встановленого абзацами другим і третім пункту «а», у період до 1 квітня 2024 року право на пенсію за вислугу років надається за наявності стажу роботи, встановленого абзацами п'ятнадцятим – двадцять третім пункту «б» частини першої статті 13 цього Закону [5].

Абзацами п'ятнадцятим – двадцять третім п. «б» ч. 1 ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [5] в редакції від 11 жовтня 2017 року, також, передбачено, що за відсутності стажу роботи у період до 1 квітня 2024 року пенсія призначається за наявності стажу роботи: з 1 квітня 2017 року по 31 березня 2018 року – не менше 26 років 6 місяців у чоловіків.

Крім цього, ч. 6 ст. 56 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [5] в редакції від 11.10.2017 року встановлює те, що при призначенні пенсій на пільгових умовах відповідно до статей 13 і 14 та пенсій за вислугу років відповідно до статті 55 цього Закону провадиться взаємне зарахування періодів роботи, передбачених цими статтями, за умови, що зазначені роботи дають право на пенсію на аналогічних або більш пільгових умовах.

Закон України «Про пенсійне забезпечення» [5] в редакції від 14 серпня 2021 року містить аналогічні правила призначення пенсії за вислугу років та взаємного зарахування деяких періодів роботи.

Таким чином, необхідними умовами для призначення пенсії за вислугу років є наявність в особи станом на 11 жовтня 2017 року показників стажу, визначених у ст. 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [5]. В такому випадку, пенсія за вислугу років призначається з дотриманням правил, встановлених у Законі України «Про пенсійне забезпечення» [5].

Юридична можливість взаємного зарахування вислуги років та пільгового стажу роботи, як вже згадувалось, встановлена у ч. 6 ст. 56 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [5]. Зокрема, тут йдеться про умови для здійснення такого зарахування, а саме: 1) призначення пенсії за вислугу років повинно здійснюватися відповідно до ст. 55 цього Закону; 2) допускається взаємне зарахування періодів роботи, передбачених ст.ст. 13, 14, 55 цього Закону; 3) періоди роботи, що взаємно зараховуються повинні надавати право на пенсію на аналогічних або більш пільгових умовах.

Відтак, можна встановити наявність як юридичних, так і фактичних підстав, які у своїй сукупності надають право особі на призначення їй пенсії за вислугу років, а саме:

– призначення пенсії за вислугу років здійснюється відповідно до норм Закону України «Про пенсійне забезпечення» [5], в якому передбачено такий вид пенсії та визначено категорії працівників, зайнятість яких надає право на їхнє пенсійне забезпечення згідно з нормами цього Закону;

– деякі норми права допускають зарахування періодів іншої роботи до вислуги років. Наприклад, таке зарахування передбачене ст. 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [5]. Так, до вислуги років можливе зарахування роботи, передбаченої ст.ст. 13 та 14 цього Закону. Тобто, законодавством допускається юридична можливість здійснення взаємного зарахування періодів роботи, передбачених ст.ст. 13, 14 та 55 згаданого Закону;

– правила взаємного зарахування стосуються лише тих періодів роботи, які надають особі право на пенсію на аналогічних або більш пільгових умовах. До прикладу, вислуга років надає право на пенсійне забезпечення згідно з п. а) ч. 1 ст. 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [5] після досягнення 55 років і при стажі роботи: для чоловіків – не менше 30 років, з них не менше 12 років 6 місяців на зазначеній в цій статті роботі; пільговий стаж за Списком № 2 надає право на пенсійне забезпечення згідно з п.

б) ч. 1 ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [5] після досягнення 55 років і при стажі роботи не менше 30 років у чоловіків, з них не менше 12 років 6 місяців на зазначених в цій статті роботах. Для обох видів пенсій застосовується правило, згідно з яким, за відсутності стажу роботи, у період до 1 квітня 2024 року право на пенсію за вислугу років надається за наявності стажу роботи з 1 квітня 2017 року по 31 березня 2018 року – не менше 26 років 6 місяців у чоловіків. Відтак, можна висувати про те, що обидва вищенаведені періоди роботи взаємно зараховуються, адже відповідають умовам, визначеним ч. 6 ст. 56 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [5], для такого зарахування.

Поряд із визначенням законодавства, яке підлягає застосуванню до правовідносин призначення пенсії за вислугу років, необхідним є ще й документальне підтвердження періодів роботи (вислуги років), а також, за необхідності, особливих умов, за наявності яких виникає право на певний вид пенсійного забезпечення (у разі здійснення взаємного зарахування періодів роботи).

Так, за загальним правилом, основним документом, що підтверджує стаж роботи за період до впровадження персоналізованого обліку у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування визнається трудова книжка (ст. 62 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [5] та п. 1 Порядку підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній [1]).

Якщо звернутися до п. 20 Порядку підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній, то в ньому йдеться про те, що у тих випадках, коли в трудовій книжці відсутні відомості, що визначають право на пенсію на пільгових умовах або за вислугу років, установлені для окремих категорій працівників, для підтвердження спеціального стажу роботи приймаються уточнюючі довідки підприємств, установ, організацій або їх правонаступників [1].

Велика Палата Верховного Суду в постанові від 19 лютого 2020 року у справі № 520/15025/16-а вказує нам те, що аналіз норм свідчить про визнання трудової книжки основним документом, який підтверджує стаж роботи.

Поряд із внесенням записів до трудової книжки, роботодавець додатково повинен надати уточнюючу довідку, яка підтверджує право особи на пенсію за вислугу років. Така практика є звичною, адже в трудових книжках працівників, як правило, не визначаються усі необхідні умови для їхнього пенсійного забезпечення.

Наприклад, працівникам, які безпосередньо здійснюють організацію перевезень і забезпечу-

ють безпеку руху на залізничному транспорті додатково необхідно уточнити те, що вони працювали на посадах, передбачених Списком професій і посад робітників локомотивних бригад і окремих категорій працівників, які безпосередньо здійснюють організацію перевезень і забезпечують безпеку руху на залізничному транспорті та в метрополітенах і користуються правом на пенсію за вислугу років [7].

У випадку, якщо здійснюється взаємне зарахування вислуги років із пільговим стажем роботи (Список № 1 або Список № 2), тоді необхідно надати документи, які документально підтверджують таку зайнятість працівника, а також, проведення атестації його робочого місця. Попри те, що подання останніх вимагається органами, що призначають пенсію, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 19 лютого 2020 року у справі № 520/15025/16-а йдеться про те, що особи, які зайняті на роботах із шкідливими і важкими умовами праці за списками, але з вини власника на таких підприємствах не було проведено атестацію робочого місця, мають право на зарахування стажу роботи на таких посадах до спеціального стажу, необхідного для призначення пенсії за віком на пільгових умовах. При цьому, на працівника, зайнятого на роботах із шкідливими і важкими умовами праці, не можна покладати відповідальність за непроведення або несвоєчасне проведення атестації робочих місць за умовами праці.

Такий висновок Верховного Суду є важливим у захисті прав працівників на їхнє пенсійне забезпечення з урахуванням стажу роботи, набутого в шкідливих і важких умовах праці. Зрештою, висновки Верховного Суду у сфері захисту прав пенсіонерів на їхнє пільгове (спеціальне) пенсійне забезпечення в своїй сукупності є своєрідним інструментом, за допомогою якого досягається соціальна справедливість та захищеність прав у правовідносинах пенсійного забезпечення. Наприклад, вирішується проблема формальних неточностей у документах, що за загальним правилом, не може бути підставою для обмеження органами пенсійного фонду реалізації особою її конституційного права на соціальний захист (постанови Верховного Суду від 30 вересня 2019 року у справі № 638/18467/15-а та від 25 квітня 2019 року у справі № 593/283/17).

Повертаючись до призначення пенсії за вислугу років деяким категоріям працівників варто вказати на наявність низки спорів щодо документального підтвердження як права особи на її пенсійне забезпечення, так і дотримання нею умов, які надають право на такий вид пенсії. На таку проблему вказує нам велика кількість судових рішень, з аналізу яких вбачається необхідність звернення громадян до

органів правосуддя для захисту своїх пенсійних прав.

Так, в постанові Восьмого апеляційного адміністративного суду від 18 серпня 2022 року у справі № 500/8845/21 вирішується спір щодо зобов'язання пенсійного органу призначити, нарахувати і виплатити позивачу пенсію за вислугу років відповідно до ст. 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [5]. В цій постанові суд наголосив на тому, що як вже було з'ясовано, при призначенні пенсій на пільгових умовах відповідно до статей 13 і 14 та пенсій за вислугу років відповідно до статті 55 цього Закону провадиться взаємне зарахування періодів роботи, передбачених цими статтями, за умови, що зазначені роботи дають право на пенсію на аналогічних або більш пільгових умовах.

В підсумку можемо зробити висновки про те, що законодавець розглядає пенсію за вислугу років як соціальну виплату, що тісно пов'язана із попередньою трудовою діяльністю деяких категорій працівників. Разом з тим, здійснюючи реформу системи пенсійного забезпечення, держава поступово відмовляється від такого виду пенсій. Право на їх призначення, на сьогодні, збережене, як виняток для певного кола осіб, за умови документального підтвердження своєї зайнятості на певних посадах.

Наявність правового регулювання перехідного періоду та на перший погляд простоти у його застосуванні, не позбавило проблем під час призначення пенсії за вислугу років і як наслідок одержанні пенсіонерами відмов пенсійних органів щодо її призначення. Загалом судова практика, в тому числі, висновки Верховного Суду, є важливим юридичним інструментом у відновленні порушених прав на пенсійне забезпечення за вислугу років, підтвердженні умов для такого забезпечення, а також, оцінки тих, документів, які враховуються для визначення права особи на її пенсію. У переважній своїй більшості взаємне зарахування спеціального стажу (вислуги років, пільгових періодів тощо) потребує звернення до суду за захистом прав пенсіонера, що є негативним чинником у діяльності пенсійних органів.

Література

1. Порядок підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній: затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 12.08.1993 р. № 637. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637-93-п>.

2. Правові проблеми пенсійного забезпечення в Україні: монографія / Н.М. Хуторян, М.М. Шумило, М.П. Стадник та ін. К.: Ін Юре, 2012. 540 с.

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій: Закон України від 03.10.2017 р. № 2148-VIII. База даних «Законодавство

України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-19>

4. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.

5. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 05.11.1991 р. № 1788-XII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12>

6. Скоробагатько А. В. Пенсії за вислугу років – особливий вид пенсійних виплат у солідарній системі пенсійного забезпечення України. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 55. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. С. 323–328.

7. Список професій і посад робітників локомотивних бригад і окремих категорій працівників, які безпосередньо здійснюють організацію перевезень і забезпечують безпеку руху на залізничному транспорті та в метрополітенах і користуються правом на пенсію за вислугу років: затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 12.10.1992 р. № 583. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/583-92-p>.

Анотація

Раневич О. Ю. До проблеми призначення пенсії за вислугу років деяким категоріям працівників. – Стаття.

У статті досліджуються особливості призначення пенсії за вислугу років, що мають своє місце у практиці застосування законодавства України про пенсійне забезпечення. Висвітлюються позитивні та негативні сторони правового регулювання такої соціальної категорії як пенсія за вислугу років, перехідні положення щодо призначення такої пенсії деяким категоріям працівників, а також умови, за наявності яких виникає право на пенсійне забезпечення за вислугу років. Розглядається питання взаємного зарахування вислуги років з іншими періодами роботи, а саме на пільгових умовах, на підземних і відкритих гірничих роботах та в металургії. Крім цього, порушуються проблеми документального підтвердження як вислуги років, так й інших періодів роботи, які взаємно зараховуються та, одночасно, пропонуються шляхи їх подолання. Детально аналізується пенсійне забезпечення за вислугу років працівників локомотивних бригад і тих, які безпосередньо здійснюють організацію перевезень та забезпечують безпеку руху на залізничному транспорті й метрополітені.

Звертається увага й на судову практику та актуальні її висновки щодо захисту прав особи у правовідносинах пенсійного забезпечення за вислугу років. Підкреслюються помилки органів, що призначають пенсію, які зустрічаються в їхній діяльності. Наголо-

шується на важливій ролі суду у разі наявності недоліків в оформленні роботодавцем документів, що підтверджують право особи на пенсію за вислугу років, а також, у випадку наявності вчинених ним порушень законодавства про працю (неналежне оформлення записів трудової книжки чи інших документів про зайнятість працівника, непроведення або несвоєчасне проведення атестації робочих місць, тощо). Як приклад, аналізуються рішення судів, ухвалені у спірних правовідносинах пенсійного забезпечення за вислугу років та робляться відповідні висновки щодо них.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, пенсія за вислугу років, захист пенсійних прав, законодавство про пенсійне забезпечення, соціальне право.

Summary

Ranevych O. Yu. On the problem of granting a pension for length of service to some categories of workers. – Article.

The article examines the peculiarities of granting a long service pension which are common in the practice of application of Ukrainian legislation on pension provision. The author highlights the positive and negative aspects of legal regulation of such a social category as long service pension, transitional provisions for granting pensions to certain categories of employees, and the conditions under which the right to long service pension arises. The author considers the issue of mutual offsetting of length of service with other periods of work, namely, on preferential terms, in underground and open-pit mining and in metallurgy. In addition, the author raises the problems of documentary confirmation of both the length of service and the periods of work that are mutually offset and, at the same time, suggests ways to overcome them. A detailed analysis of retirement pensions for locomotive brigade workers and those directly involved in organizing transportation and ensuring safety in railway and subway transport has been undertaken.

Attention is also drawn to the court practice and its current conclusions on the protection of human rights in the legal relations of pension provision for length of service. The author emphasizes the mistakes made by pension granting authorities in their activities. The author emphasizes the important role of the court in case of deficiencies in the employer's execution of documents confirming the person's right to a long service pension, as well as in case of violations of labor legislation (improper execution of entries in the workbook or other documents on the employee's employment, failure to conduct or untimely certification of workplaces, etc.). As an example, the article analyzes court decisions made in disputed legal relations related to long-service pensions and draws relevant conclusions thereon.

Key words: pension provision, long-service pension, protection of pension rights, pension legislation, social law.

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.415

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.12>*Н. С. Гавриш**orcid.org/0000-0001-6731-6382**професорка кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»***ПРАВОВІ ПИТАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ТА ЗБИТКІВ ЗАВДАНИХ ҐРУНТОВОМУ
ПОКРИВУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ**

Постановка проблеми. Ґрунти – один із ключових базових ресурсів, які мають важливе значення для створення великої кількості товарів і послуг та складають невід’ємні елементи екосистем і благополуччя людини. Збереження і примноження глобальних ґрунтових ресурсів необхідні для задоволення першорядних потреб людства в продовольчій, водній та енергетичній безпеці відповідно до суверенних прав кожної держави на природні ресурси. Прогнозований ріст виробництва продовольства, волокон і палива, які необхідні для досягнення продовольчої і енергетичної безпеки, створює додаткові навантаження на ґрунти. Ґрунти є результатом складної дії і взаємодії процесів у часі і просторі, тому вони різняться між собою будовою і властивостями, а також рівнем забезпечення ними екосистемних послуг. Раціональне управління ґрунтами з метою викорінення злиденності і забезпечення продовольчої безпеки вимагає розуміння цих чинників родючості ґрунтів і сприяння сталому землекористуванню, що можливе на основі врахування належним чином усього набору їх властивостей.

Наукові дані про ґрунтові ресурси України свідчать про те, що їх стан досягнув критичного рівня, що значні площі у структурі земельного фонду України займають ґрунти з незадовільними властивостями, які охоплені деградаційними процесами і мають низький рівень природної родючості.

Російсько-українська війна на територіях воєнних дій зумовила руйнування високопродуктивних ґрунтів, в більшості чорноземів, які зазнають непоправної воєнної деградації, що призводить до порушення морфологічної будови профілю, перемішування генетичних горизонтів, змін складу і властивостей, появи в ґрунті невластивих включень – чужорідних тіл (осколків, снарядів, мін, уламків ракет, патронів тощо), інтенсивного ущільнення важкою військовою технікою, порушення ґрунтового покриву внаслідок розриву мін, снарядів, гранат, спорудження окопів, землянок, траншей, утворення

на значних площах ровів, ям, що порушує однорідність і цілісність ґрунтового покриву.

Розв’язання цієї проблеми є важливим етапом відродження визволених територій. У вирішенні цих нагальних проблем повинні зробити свій вагомий внесок ґрунтознавці та правознавці, які мають всі можливості на науковій основі розробити заходи відтворення наших ґрунтів, зокрема нашого українського чорнозему – своєрідного українського бренду, символу і предмету гордості країни.

Теоретичною основою для проведення дослідження стали праці таких українських науковців у галузі земельного та екологічного права, як В.І. Андрейцева, Г.В. Анісімової, Г.І. Балюк, А.Г. Бобкової, О.Г. Бондаря, А.П. Гетьмана, В.М. Єрмоленка, І.І. Каракаша, М.В. Краснової, П.Ф. Кулиничка, Н.Р. Малишевої, В.В. Носіка, В.І. Семчика, В.Д. Сидор, Н.І. Титової, Ю.С. Шемшученка, М.В. Шульги та інших, а також в галузі ґрунтознавства С.А. Балюка, В.В. Медведєва, Л.Я. Новаковського, В.Ф. Петриченка, С.П. Позняка та інших.

Предметом нашого дослідження виступає законодавча база, а саме положення нормативно-правових актів, які регулюють визначення відшкодування шкоди та збитків завданих ґрунтового покриву України внаслідок збройної агресії російської федерації.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правових питань сучасного стану ґрунтового покриву України в умовах збройної агресії російської федерації, визначення шкоди і збитків завданих земельному фонду та ґрунтовим ресурсам країни, а також практичне застосування більшості земельно-правових та еколого-правових норм для усунення наслідків бойвих дій на землях сільськогосподарського призначення.

Виклад основного матеріалу. Шкода, завдана навколишньому природному середовищу, є різновидом цивільно-правової шкоди, відшкодування якої здійснюється засобами цивільно-правової відповідальності. Цивільно-правова відповідальність за порушення в сфері використання,

відтворення та охорони земель (ґрунтів) представляє собою обов'язок правопорушника зазнавати несприятливі наслідки майнового характеру, які встановлюються у санкціях правових норм або договорі та застосовуються у цивільно-процесуальній формі.

Шкода є одною з невід'ємних умов цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитків. Під шкодою розуміють зменшення або втрату (загибель) певного особистого чи майнового блага. Екологічна шкода визначається як наслідок негативних змін у стані довкілля, які визвано діяльністю людини та які виражаються в забрудненні навколишнього середовища, виснаженні природних ресурсів, порушеннях екологічних систем, які заподіяли шкоду здоров'ю людини, рослинному і тваринному світу, матеріальним цінностям. В Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» не визначено на законодавчому рівні поняття «шкода навколишньому природному середовищу», тому є необхідність закріпити дане поняття у нормі екологічного закону.

Відшкодування екологічної шкоди має свою специфіку, тому недостатньо керуватися загальними положеннями ЦК України. Екологічне законодавство містить спеціальні норми про відшкодування шкоди, заподіяної екологічним правопорушенням. Це ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ст.ст. 156, 157 глава 24 ЗК України, ст. 107 ЛК України, ст. 67 КУпН, ст. 111 ВК України, ст. 63 Закону України «Про тваринний світ».

В регулюванні відносин з відшкодування екологічної шкоди існують публічно-правові основи, що визначаються особливостями виникнення і змісту такого роду шкоди. У разі порушення законодавства про охорону навколишнього середовища шкода заподіюється природним об'єктам (компонентам), які з одного боку є нерухомим майном, а з іншого – частиною природи, які є об'єктами права власності Українського народу. Кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Отже, мета відповідальності з відшкодування подібної шкоди полягає в забезпеченні не тільки інтересів природокористувача, але і суспільства в цілому.

Питання цивільно-правової відповідальності у сфері охорони навколишнього середовища піддавались дослідженню у вітчизняній правовій літературі. У результаті досліджень зроблено висновок: точний розрахунок всіх заподіяних збитків являє собою складний процес, який виходить за межі застосування цивільно-правових норм. При пред'явленні позовних вимог не завжди можна визначити об'єм і характер

наслідків заподіяної шкоди. Збитки, заподіяні навколишньому середовищу, в повній мірі проявляються не зразу. Частина шкідливих наслідків проявляється через деякий час. Збитки у вигляді упущеної вигоди нерідко доказати неможливо. З врахуванням теперішніх особливостей стосовно до деяких природних ресурсів розроблені спеціальні методики розрахунку шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього середовища. Їх мета – полегшити на практиці розрахунок розміру стягнень [1, с. 370].

В умовах дії воєнного стану чимало положень у законодавстві нашої країни було змінено. Сюди також варто віднести земельні відносини. Деякі з норм, які було введено на початку повномасштабної війни вже послабили, а для відносин на які найбільше негативно вплинула війна – передбачили нові види регулювання.

З 24 лютого 2022 року по всій Україні, в першу чергу на території, де ведуться військові дії постала нова надзвичайно важлива проблема, це руйнування і знищення землі, ґрунтового покриву. Сільськогосподарські землі зазнали двох значних пошкоджень – мінне та хімічне забруднення і пряме фізичне руйнування. Згідно з попередніми узагальненими оцінками ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О.Н. Соколовського», загальна сума шкоди та збитків, завданих земельному фонду та ґрунтам України, станом на 01.09.2022 р. становить 15,0 дарських земель на тимчасово окупованих, деокупованих та небезпечних територіях становить до 20% території України. Значна частина небезпечних територій, з метою прискореного повернення у господарське використання, потребує проведення термінових заходів щодо усунення наслідків бойових дій: розмінування, прибирання фортифікаційних споруд, відновлення поверхневого шару ґрунту тощо, що потребує реалізації загальнодержавних програм та інвестиційних проєктів [2, с. 82].

Наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України була прийнята Методика визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану від 04 квітня 2022 року № 167 [3]. Методика встановлює порядок розрахунку розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам державами, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання та фізичними особами через забруднення ґрунтів, засмічення земель, допущених унаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану внаслідок їх дій або бездіяльності на усіх землях України незалежно від їх категорій та форм власності. Отже, важливим є положення про забруднення

ґрунтів. Ґрунти вважаються забрудненими, за умови якщо в їх складі виявлені негативні якісні зміни. При цьому зміни можуть бути зумовлені не тільки появою в зоні аерації нових забруднюючих речовин, яких раніше не було, а і вмістом небезпечних речовин, що перевищує їх гранично допустиму концентрацію. Основою розрахунків розміру шкоди від забруднення ґрунтів є нормативна грошова оцінка земельної ділянки, ґрунти якої зазнали забруднення. Для визначення їх є величини гранично допустимих концентрацій (ГДК) та орієнтовно допустимих концентрацій (ОДК) хімічних речовин в ґрунті.

Наступним підзаконним актом було прийняття Методики визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації, яка затверджена наказом Міністерством аграрної політики та продовольства України від 18 травня 2022 року № 295 [4].

Ця Методика визначає процедуру визначення шкоди та збитків, завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії російської федерації, що включає втрати земельного фонду, а також пов'язану з ними упущену вигоду.

Відповідальними за визначення шкоди та збитків за наведеним напрямом є обласні, Київська міська державні адміністрації (на період воєнного стану – військові адміністрації).

Інформаційною базою для визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії російської федерації є акти обстеження земельних ділянок, акти комісій із визначення збитків власників землі та землекористувачів, звіти про експертну грошову оцінку земельних ділянок, первинні документи, облікові реєстри, бухгалтерська та інша звітність, що ґрунтується на даних бухгалтерського обліку підприємств, установ та організацій, проектно-кошторисна документація, відомості Державного земельного кадастру, документація із землеустрою, дані дистанційного зондування Землі та інші документально підтверджені відомості. Для цього необхідно проведення суцільного ґрунтового обстеження на деокупованих та небезпечних територіях. Обстеження ґрунтового покриву треба проводити на оновлених методологічних засадах, з урахуванням наслідків збройної агресії російської федерації проти України, гармонізованих із сучасною європейською практикою.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, пропонується, відшкодування шкоди та збитків здійснювати шляхом застосування новітніх технологій очищення, відновлення земель і ґрунтового покриву, та інших природних компонентів ділянки з метою досягнення такої якості ґрунту, за якої земельну ділянку матимуть змогу вико-

ристовувати і сьогодні, і в майбутньому. З цією метою потрібно прискорити розробку й прийняття: Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони ґрунтів та відтворення їх родючості», зокрема, щодо вилучення земель, пошкоджених внаслідок військових дій, із сільськогосподарського обігу; Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель; регіональних програм; програм об'єднаних територіальних громад; Плану відновлення України.

Література

1. Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорони ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти / Одеса, 2016. 396 с.
2. Резолюція Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасний стан ґрунтового покриву України в умовах збройної агресії російської федерації» (20 жовтня 2022 року). *Вісник аграрної науки*. 2022. №12. С. 82–84.
3. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану: наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 04 квітня 2022 року № 167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22#Text>
4. Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 18 травня 2022 року № 295. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0586-22#Text>

Анотація

Гавриш Н. С. Правові питання відшкодування шкоди та збитків завданих ґрунтового покриву України в умовах збройної агресії російської федерації. – Стаття.

Стаття присвячена правовим питанням відшкодування шкоди та збиткам завданих ґрунтового покриву України в умовах збройної агресії російської федерації і, які доцільно розглядати комплексно, оскільки ці питання несуть загрози соціального характеру. У статті проаналізовано національне земельне та екологічне законодавство, що регламентує питання сучасного стану ґрунтового покриву України в умовах збройної агресії російської федерації, визначення шкоди і збитків завданих земельному фонду та ґрунтовим ресурсам країни, а також практичне застосування більшості земельно-правових і еколого-правових норм для усунення наслідків бойових дій на землях сільськогосподарського призначення. Наголошується, що успішне вирішення цих нагальних проблем повинні зробити свій вагомий внесок ґрунтознавці та правознавці, які мають всі можливості на науковій основі розробити заходи відтворення наших ґрунтів. Розв'язання цієї проблеми є важливим етапом відродження визволених територій. Визначено, що шкода є одною з невід'ємних умов цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитків та з'ясовано, що відшкодування екологічної шкоди має свою специфіку, тому недостатньо керуватися загальними положеннями ЦК України. Екологічне законодавство містить спеціальні норми про відшкодування шкоди,

заподіяної екологічним правопорушенням. Обґрунтовано, що необхідно проведення суцільного ґрунтового обстеження на деокупованих та небезпечних територіях. Обстеження ґрунтового покриву треба проводити на оновлених методологічних засадах, з урахуванням наслідків збройної агресії російської федерації проти України, гармонізованих із сучасною європейською практикою. На основі проведеного правового аналізу зроблено висновок, що відшкодування шкоди та збитків необхідно здійснювати шляхом застосування новітніх технологій очищення, відновлення земель і ґрунтового покриву, та інших природних компонентів ділянки з метою досягнення такої якості ґрунту, за якої земельну ділянку матимуть змогу використовувати і сьогодні, і в майбутньому. Пропонуємо, прискорити розробку й прийняття: Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони ґрунтів та відтворення їх родючості», зокрема, щодо вилучення земель, пошкоджених внаслідок військових дій, із сільськогосподарського обігу; Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель; регіональних програм; програм об'єднаних територіальних громад; Плану відновлення України.

Ключові слова: земля; ґрунти; ґрунтовий покрив; відшкодування шкоди та збитків; цивільно-правова відповідальність.

Summary

Havrysh N. S. Legal issues of compensation for damage and losses caused to the soil cover of Ukraine in the conditions of armed aggression of the russian federation. – Article.

The article is devoted to the legal issues of compensation for damages and losses caused to the soil cover of Ukraine in the conditions of the armed aggression of the russian federation, and which should be considered comprehensively, since these issues carry threats of a social nature. The article analyzes the national land and environmental legislation, which regulates the issue of the current state of the soil cover of Ukraine in the conditions of the armed aggression

of the russian federation, the determination of damage and losses caused to the land fund and soil resources of the country, as well as the practical application of most land and environmental legal norms for elimination of the consequences of hostilities on agricultural lands. It is emphasized that the successful solution of these urgent problems should be made by soil scientists and legal scientists who have all the opportunities to develop measures for the reproduction of our soils on a scientific basis. Solving this problem is an important stage in the revival of the liberated territories. It was determined that damage is one of the integral conditions of civil liability in the form of compensation for damages, and it was found that compensation for environmental damage has its own specifics, so it is not enough to be guided by the general provisions the Civil Code of Ukraine. Environmental legislation contains special regulations on compensation for damage caused by environmental offences. It is substantiated that it is necessary to carry out a continuous soil survey in de-occupied and dangerous territories. Surveying of the soil cover should be carried out on updated methodological bases, taking into account the consequences of the armed aggression of the russian federation against Ukraine, harmonized with modern European practice. On the basis of the conducted legal analysis, it was concluded that compensation for damage and losses must be carried out by applying the latest technologies of cleaning, restoration of land and soil cover, and other natural components of the site in order to achieve such a soil quality that the land plot will be able to be used even today, and in future. We propose to speed up the development and adoption of: the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Soil Protection and Regeneration of Their Fertility», in particular, regarding the withdrawal of lands damaged as a result of military operations from agricultural circulation; National target program of land use and protection; regional programs; programs of united territorial communities; Recovery Plan of Ukraine.

Key words: earth; soils; ground cover; compensation for damage and losses; civil liability.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.13>**М. М. Бліхар***orcid.org/0000-0003-2974-0419**докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри адміністративного та інформаційного права
Національного університету «Львівська політехніка»*

ФОРМИ ТА МЕТОДИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ

У Конституції України наголошується, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Захист громадян є основним обов'язком держави. Державна політика повинна бути побудована таким чином, щоб гарантувати людині максимально можливий захист в обмін на її правомірну поведінку. В іншому випадку держава, через діяльність компетентних органів та посадових осіб, може скористатися правом примусу.

Правова соціальна держава, якою прагне бути Україна, повинна швидко та ефективно реагувати на виклики та загрози, з якими стикаються чи можуть зіткнутися її громадяни, шляхом їх уникнення чи мінімізації негативних наслідків для людини зокрема та суспільства загалом. Стрімкий розвиток та поширення інформаційних технологій є викликом для держави, адже виникає новий вид загрози – інформаційна. Забезпечення інформаційної безпеки людини можливо здійснити шляхом захисту її персональних даних від несанкціонованого використання та поширення.

Сьогодні чимало навіть юридично значущих дій людина може вчинити за допомогою мережі інтернет, де вона залишає свої персональні дані. Якщо ці дані будуть несанкціоновано поширені чи використані, то це може мати негативні правові наслідки для людини.

Найпершим завданням держави у сфері захисту персональних даних, а, відповідно, і захисту людини, є створення актуальної законодавчої бази для закладення правових основ роботи з персональними даними. Подальшим кроком має стати розробка та впровадження практичних механізмів роботи із захисту персональних

даних. І лише через певний час на основі аналізу діяльності із захисту персональних даних загалом та окремих її аспектів зокрема сприяє профілактиці правопорушень у сфері захисту персональних даних та провадить певні реформи, застосовуючи форми та методи захисту персональних даних, які б відповідали запитам суспільства та вимогам часу.

Свою діяльність у цьому напрямку держава реалізовує через уповноважені органи та посадових осіб – публічні адміністрації. Публічне адміністрування уповноважених органів та посадових осіб полягає у реалізації політики держави у тій чи іншій сфері та здійснюється шляхом прийняття адміністративних рішень і надання адміністративних послуг.

До особливостей публічного адміністрування можемо віднести: залежність від державної влади. Публічне адміністрування опирається на державну владу, яка виступає його основою. Свої функції держава виконує через публічні адміністрації шляхом надання їм певних повноважень та покладення на них певних обов'язків. Аналізуючи результати діяльності публічних адміністрацій, можна зробити висновки про ефективність чи неефективність державної політики у певних сферах; забезпечення реалізації рішень органів влади. Саме по собі рішення влади не буде ефективним без забезпечення його виконання конкретними суб'єктами. Тобто процес публічного адміністрування покликаний забезпечити реалізацію рішень влади, сприяти їх виконанню в повному обсязі, що дозволить досягти певного рівня добробуту населення; загальнонаціональна поширеність. Процес здійснення публічного адміністрування через роботу публічних адміністрацій охоплює територію усієї держави, а не окремих її регіонів. Завдяки цьому можливо досягнути максимальний ефект від реалізації рішень органів державної влади; виступає зв'язковим елементом між державою і людиною. Поняття «держава» є відносно абстрактним,

адже людина не може напряму досягнути її органами відчуттів, це стає можливим через роботу механізму держави – системи органів влади та публічної адміністрації. Саме публічна адміністрація шляхом здійснення процесів публічного адміністрування виконують роль зв'язку між державою та людиною, вони узгоджують інтереси різних груп населення (індивідуальні та групові, регіональні та загальнодержавні), забезпечуючи певний баланс інтересів.

На мою думку, публічне адміністрування – це суспільне явище в демократичних державах, яке охоплює діяльність уповноважених органів державної влади (виконавчої, законодавчої та судової), мета якого полягає у виконанні функцій держави шляхом формування державної політики, її реалізації для побудови правової соціальної держави. В Україні публічне адміністрування здійснюють відповідно до принципів, закріплених у Конституції. До таких принципів відносять: принцип верховенства права, принцип законності, принцип відповідальності органів влади та їх посадових осіб перед людиною, принцип гласності.

Незалежно від сфери дії публічного адміністрування, воно характеризується певними загальними ознаками, до яких можемо віднести: відображення найбільш суттєвих закономірностей державного та суспільного розвитку. Це дає змогу рухатися шляхом від загального до конкретного, вирішуючи спершу найбільш загальні проблеми, а тоді в межах кожної із загальних проблем з'ясовувати та вирішувати дрібніші; наявністю стійких взаємозв'язків між елементами публічного адміністрування як системи. Ці взаємозв'язки виражаються через процеси обміну інформацією між елементами, що взаємодіють у кожному конкретному випадку, та загалом у процесі функціонування публічного адміністрування; наявністю специфіки власне державного управління, яке є відмінним від інших видів управління. Дана ознака характеризується такими рисами, як універсальність, впорядкування певного виду діяльності, реалізація у спільній діяльності людей, наявність особливого апарату управління та інші.

Публічне адміністрування функціонує як певний механізм, тобто використовується певна послідовність дій, які проявляються у конкретних формах та методах.

У сучасних умовах вітчизняна правова наука не має єдиного закріпленого тлумачення поняття «форма публічного адміністрування». Для прикладу, науковці пропонують трактувати його як: зовнішньо виражену дію суб'єктів публічної адміністрації, що здійснюється в рамках їх компетенції для виконання поставлених перед ними завдань та має певні наслідки (І. Пастух);

уніфікований за зовнішніми ознаками, формалізований вид результатів конкретних дій органу управління, його структурних підрозділів та службових осіб, спрямованих на досягнення поставленої мети (Н. Мельтюхова); той чи інший спосіб зовнішнього вираження (оформлення) змісту цієї діяльності. Кожного суб'єкта публічної адміністрації наділено відповідною компетенцією, яка, як правило, надає йому можливість обирати у конкретних ситуаціях той чи інший варіант поведінки, варіант конкретних дій, тобто відбивати зміст своєї регулятивної, сервісної або управлінської діяльності у тій формі, яка, на його думку, є найбільш ефективною і найбільшою мірою відповідає публічним інтересам (Т. Гуржій); зовнішній (формалізований) вираз діяльності публічної адміністрації, здійснюваної на підставі закону та в межах наданої компетенції, щодо захисту прав людини (зокрема права на невтручання в особисте життя) у зв'язку з обробкою персональних даних [2, с. 124].

Для нашої держави та суспільства питання, пов'язані із публічним адмініструванням захисту персональних даних, є вкрай актуальними. Найперше, що має зробити держава для їх вирішення, – створити нормативно-правову базу, яка відповідатиме запитам суспільства, регулюватиме суспільні відносини у даній галузі відповідно до часо-просторових вимог. «Нормативне регламентування захисту персональних даних передбачено в нормах міжнародних договорів з прав людини як складова частина права на приватність: ст. 17 Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права; ст. 11 Американської конвенції з прав людини; ст. 7 Хартії основних прав Європейського Союзу; Керівних принципах із захисту недоторканності приватного життя і транскордонних потоків персональних даних; Керівних принципах регулювання комп'ютерних файлів, які містять персональні дані; Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних; ст. 8 Директиви Європейського Парламенту і Ради «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних»; Загального регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) «Про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС». ... На національному рівні питання захисту персональних даних регламентовано: ст. 32 Конституції України; ч. 2 ст. 21 Закону України «Про інформацію»; Законом України «Про захист персональних даних»; та підзаконними нормативно-правовими актами (Типовий порядок обробки персональних даних; Порядок здійснення Уповноваженим ВРУ контролю за додержанням законодавства про захист

персональних даних; Порядок повідомлення Уповноваженого ВРУ з прав людини про обробку персональних даних, яка становить особливий ризик для прав і свобод суб'єктів персональних даних, про структурний підрозділ або відповідальну особу, що організовує роботу, пов'язану із захистом персональних даних під час їх обробки, а також оприлюднення вказаної інформації» [3, с. 76].

На основі аналізу нормативно-правової бази, перелічених вище визначень поняття «форма публічного адміністрування» та з огляду на предмет і об'єкт нашого дослідження ми можемо виділити такі форми публічного адміністрування захисту персональних даних: видання нормативних актів адміністрування. Ця форма публічного адміністрування спрямована перш за все на встановлення організаційно-правових засад захисту персональних даних. Залежно від статусу та компетенції, говорячи іншими словами – рівня управління, виділяють: а) відомчі підзаконні правові нормативні акти (центральний рівень адміністрування). Це сукупність нормативно-правових актів, які мають загальнодержавне поширення та є обов'язковими до виконання усіма суб'єктами, розпорядниками та одержувачами персональних даних; б) розпорядження, що видаються місцевими органами публічного адміністрування (територіальний рівень адміністрування). Дана сукупність нормативних актів має певний ареал поширення, тобто стосується діяльності місцевого органу публічного адміністрування; в) локальні підзаконні правові нормативні акти (регламенти, положення), мета видання яких полягає в упорядкуванні внутрішньої організаційної діяльності (рівень органу адміністрування). Така діяльність проводиться з метою вдосконалення діяльності конкретного органу публічного адміністрування захисту персональних даних; видання індивідуальних актів адміністрування. Це діяльність, спрямована на врегулювання конкретних випадків, з'ясування обставин певних справ. Дана група актів видається з метою забезпечення ефективної реалізації нормативно-правових актів. У таких актах містяться персоніфіковані точно визначені владні приписи; проведення організаційних заходів. Це систематичні заходи, спрямовані на забезпечення ефективної роботи публічної адміністрації. До цієї форми публічного адміністрування можемо віднести проведення заходів, пов'язаних із роз'ясненням змісту нормативно-правових актів, інспектуванням адміністрацій нижчого рівня; здійснення прийому громадян, організація телефонних «гарячих ліній» для населення з питань захисту персональних даних.

На мою думку, форма публічного адміністрування захисту персональних даних – це класи-

фікований за певними зовнішніми ознаками конкретний результат роботи публічної адміністрації, за допомогою якого створюються умови для досягнення поставленої мети – захисту персональних даних людини від несанкціонованого використання та поширення.

Ефективне публічне адміністрування захисту персональних даних є неможливим без застосування сукупності методів, які дають змогу вивчити, проаналізувати способи, шляхи та форми взаємодії між публічною адміністрацією та людиною у сфері захисту персональних даних. Як зазначає О.М. Вдовиченко: «Розвиток системи публічного адміністрування в умовах реформування вітчизняного публічного управління має здійснюватися на основі використання та дотримання сучасних підходів, принципів та методів, які сприятимуть процесу інтеграції України у європейське співтовариство та забезпечать встановлення високого рівня демократизації у сфері державної влади. Наукове пізнання та осмислення методологічних основ публічного адміністрування дає змогу обґрунтувати спрямованість, сутність та зміст державно-управлінської діяльності на сучасному етапі розвитку українського суспільства» [4, с. 131].

Метод – це спосіб вивчення, дослідження чогось, шлях досягнення певної мети. Методи публічного адміністрування захисту персональних даних – це, найперше, способи виконання суб'єктами публічного адміністрування своїх функцій в межах наданих їм законодавством повноважень. «Під методами публічного адміністрування розуміють сукупність способів практичного виконання суб'єктами публічної адміністрації своїх адміністративних зобов'язань, які відповідають характеру й обсягу наданої їм компетенції та повноважень» [4, с. 127]. Характерними рисами методів публічного адміністрування захисту персональних даних, на мою думку, є те, що вони: виражають публічний інтерес у необхідності захисту персональних даних від несанкціонованого поширення та використання. Сьогодні питання захисту персональних даних є актуальним для українського суспільства, воно «на слуху», тому й інтерес громадськості до нього підвищений, а, відповідно, існує запит до влади щодо створення механізмів ефективного їх захисту; виступають засобами реалізації тих функцій, які покладені на публічну адміністрацію у сфері захисту персональних даних. Щоб виконувати свої безпосередні функції у сфері захисту персональних даних, публічна адміністрація має послуговуватися сукупністю методів, яка дозволяє найбільш ефективно виконувати функції державної політики у даній сфері; реалізуються у процесі публічного адміністрування. Для того, щоб публічне адміністрування

захисту персональних даних з теоретичного поняття стало практичним процесом, необхідною складовою є сукупність певних дій, які утворюють метод, а сам метод реалізовується у процесі практичної діяльності.

Загалом, у вітчизняній науці є чимало класифікацій методів публічного адміністрування, однак ми більш детально зупинимось на методах переконання, заохочення та примусу, як таких, що апелюють до свідомості людини та мають безпосередній вплив на формування правослухняної поведінки. Переконання, заохочення, примус – це та сукупність методів публічного адміністрування захисту персональних даних, яка дозволяє максимально ефективно провадити даний вид діяльності, реалізуючи політику держави у даній сфері суспільного життя. Найпершою особливістю цих методів є апелювання до свідомості людини, пошук таких способів та засобів впливу, які допоможуть сформувати у людини усвідомлену необхідність вчиняти відповідно до вимог закону, отримуючи взамін від держави гарантії захисту та невідкладного відновлення її порушених прав чи свобод.

Метод переконання – це один із методів публічного адміністрування захисту персональних даних, суть якого полягає у систематичному впливі на свідомість людини з метою вироблення у неї усвідомленої необхідності вчиняти відповідно до вимог закону, правових приписів. «Практичне застосування методу переконання відбувається завдяки використанню конкретних форм, під якими можна розуміти перелік засобів впливу на свідомість і поведінку особи з метою формування у неї усвідомлення доцільності та необхідності виконувати загальнообов'язкові нормативні приписи» [5, с. 84]. Ті законодавчо закріплені приписи, які формують законодавство у сфері захисту персональних даних, є прийнятими в інтересах суспільства та з метою, найперше, захисту людини. Завдання публічної адміністрації під час застосування цього методу – пояснити, для чого здійснюються ті чи інші заходи із захисту персональних даних. Показником ефективності застосування даного методу є зростання рівня довіри населення до влади в особі публічної адміністрації. Визначальною рисою цього методу є добровільність виконання вимог нормативних актів.

Метод заохочення – це спосіб публічного адміністрування захисту персональних даних, який полягає у процесі узгодження інтересів та потреб людини, поведінку якої необхідно простимулювати для того, щоб досягти мети публічного адміністрування у конкретній сфері, з інтересами та потребами держави і суспільства. Лише урівноваживши інтереси людини та суспільства, держави, можна вирішити певні проблемні питання

у сфері захисту персональних даних. Застосування методу заохочення демонструє готовність держави в особі публічної адміністрації вирішувати проблеми, що виникають, шляхом стимулювання суб'єктів адміністрування до ефектної діяльності. Метод заохочення завжди є синхронним, він застосовується в конкретний часовий проміжок з метою вирішення конкретних актуальних завдань.

Примус як метод публічного адміністрування захисту персональних даних являє собою імперативний вплив суб'єкта публічної адміністрації на інших суб'єктів у разі порушення ними правових норм у сфері захисту персональних даних. Даний метод передбачає виключну можливість держави в особі публічної адміністрації щодо застосування заходів примусу. До особливостей методу примусу в публічному адмініструванні захисту персональних даних можемо віднести: застосування для охорони правовідносин, що виникають у сфері захисту персональних даних; встановлена наявність факту вчинення правопорушення є підставою для застосування примусу; суб'єкти застосування примусу – органи публічної адміністрації, їх посадові особи; обов'язковою ознакою є вертикальність застосування примусу. Відповідно до повноважень примус не може бути застосований між публічними адміністраціями одного рівня; чітка законодавча визначеність. Порядок і підстави застосування примусу чітко визначені у нормативно-правових актах; він може бути застосований виключно у визначених законом випадках та формах; примусовість застосування – є обов'язковими до виконання усіма суб'єктами публічного адміністрування захисту персональних даних.

Вибір методу публічного адміністрування захисту персональних даних необхідно здійснювати з урахуванням таких особливостей, як: галузь діяльності, об'єкти впливу, кадрові та технічні можливості – тоді він буде ефективним та виконуватиме своє пряме призначення – реалізація державної політики у сфері захисту персональних даних. «Захист персональних даних ... здійснюється на базі пріоритету суспільних інтересів над приватними та відповідно до принципів законності і верховенства права. Створення дієвої системи захисту персональних даних належить до міжнародних зобов'язань України, в тому числі пов'язаних із європейською інтеграцією нашої держави. Зокрема, саме від виконання цього зобов'язання значною мірою залежать євроінтеграційні прагнення нашої держави» [6, с. 148].

Отже, підсумовуючи, можу зробити висновок, що публічне адміністрування – це суспільне явище в демократичних державах, яке охоплює діяльність уповноважених органів державної

влади (виконавчої, законодавчої та судової), мета якого полягає у забезпеченні виконання функцій держави шляхом формування державної політики, її реалізації для побудови правової соціальної держави. Формами публічного адміністрування захисту персональних даних є: видання нормативних актів адміністрування, видання індивідуальних актів адміністрування, проведення організаційних заходів. До методів публічного адміністрування захисту персональних даних відносимо такі методи, як переконання, заохочення та примус. Необхідність подальшого вивчення форм та методів публічного адміністрування захисту персональних даних є вимогою часу у зв'язку зі стрімким розвитком інформаційних технологій та необхідністю гарантування людині безпеки при роботі з ними, а у разі потреби – швидке та якісне відновлення порушених прав людини, спричинених несанкціонованим поширенням персональних даних та мінімізація їх можливих негативних наслідків для людини.

Література

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>
2. Гуржій Т.О., Петрицький А.Л. Правовий захист персональних даних: *монографія*. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. 216 с.
3. Легка О.В. Актуальні питання захисту персональних даних: вітчизняний та міжнародний досвід. *Правова позиція*. 2021. № 2 (31). С. 74–79. URL: <http://legalposition.umsf.in.ua/archive/2021/2/15.pdf>
4. Вдовиченко О.М. Застосування методів публічного адміністрування в сучасних умовах: теоретичні та практичні аспекти. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 3. С. 124–132. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.3.20>
5. Журавель Я. В. Деякі питання застосування методу переконання у публічному адмініструванні. *Актуальні питання вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 2. С. 81–84. <https://doi.org/10.15421/392048>
6. Серета О.Г., Т.В. Красюк. Деякі питання спеціального режиму захисту вразливих персональних даних працівника. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 1. С. 144–149. <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.1.25>

Анотація

Бліхар М. М. Форми та методи публічного адміністрування захисту персональних даних. – Стаття.

У статті проаналізовано форми та методи публічного адміністрування захисту персональних даних. Такі категорії, як «форма» і «метод» використовуються не тільки у теорії науки для тлумачення певних засад, основоположних ідей, властивих науці загалом, а й активно застосовуються у наукових дисциплінах, які мають цілком практичне спрямування, з метою поступального розвитку знань тієї чи іншої галузі науки відповідно до потреб держави і суспільства. Поняття «форма» можна охарактеризувати як упорядкований певним чином зміст, наповненість чогось.

Власне, ознайомлення, вивчення форми певного явища, поняття, сукупності знань конкретної галузі науки дає змогу осягнути її зміст, тобто зрозуміти сутність, а разом із тим і актуальність її для суспільства та держави. Категорію «метод» можна трактувати як спосіб, засіб чи шлях для вивчення форми. Сьогодні наука володіє великою кількістю методів і кожен може обирати саме той метод чи їх сукупність, завдяки яким йому буде найпростіше дослідити певне поняття чи явище, зрозуміти його зміст та, при потребі, виокремити нове знання. Публічне адміністрування як галузь знань та дисципліна, яка має цілком практичне спрямування, також будується за загальними законами науки. Форми публічного адміністрування виражають його зміст через визначення чіткого механізму публічного адміністрування (виконання державою своїх функцій через публічні адміністрації), а методи здійснення дають змогу простежити ефективність державної політики в певному напрямку та, за необхідності, вдосконалити існуючі або ж використати нові способи досягнення поставлених цілей. Дослідження форм і методів публічного адміністрування захисту персональних даних вкрай актуальні для українського суспільства та держави, адже реалії сьогодення свідчать про низький рівень захисту персональних даних. Ситуація, що склалася, вимагає негайного вирішення, адже захист громадян (з огляду на предмет та об'єкт нашого дослідження, – це безпека громадян через захист їх персональних даних від несанкціонованого використання та поширення) є пріоритетним завданням держави.

Ключові слова: адміністративна послуга, закон, захист персональних даних, зміст, метод, персональні дані, публічне адміністрування, форма.

Summary

Blikhar M. M. Forms and methods of public administration of personal data protection. – Article.

The article analyzes the forms and methods of public administration of personal data protection. Such categories as “form” and “method” are used not only in the theory of science to interpret certain principles, fundamental ideas inherent in science in general, but are also actively used in scientific disciplines that have a completely practical orientation, with the aim of progressive development of knowledge in this or that field. another field of science in accordance with the needs of the state and society. The concept of “form” can be characterized as content ordered in a certain way, fullness of something. Actually, familiarization, study of the form of a certain phenomenon, concept, set of knowledge of a specific field of science makes it possible to understand its content, that is, to understand its essence, and at the same time, its relevance for society and the state. The category “method” can be interpreted as a way, a means or a way to study form. Today, science has a large number of methods, and everyone can choose exactly the method or their combination, thanks to which it will be easiest for him to investigate a certain concept or phenomenon, understand its content and, if necessary, isolate new knowledge. Public administration as a field of knowledge and a discipline that has a completely practical orientation is also built according to the general laws of science. The forms of public administration express its content through the definition of a clear mechanism of public administration (performance by the state of its functions through public administrations), and the methods of implementation

make it possible to trace the effectiveness of state policy in a certain direction and, if necessary, to improve the existing ones or use new ways of achieving the set goals. The study of forms and methods of public administration of personal data protection is extremely relevant for Ukrainian society and the state, because today's realities indicate a low level of personal data protection. The situation that has developed requires an

immediate solution, because the protection of citizens (given the subject and object of our research is the safety of citizens through the protection of their personal data from unauthorized use and distribution) is a priority task of the state.

Key words: administrative service, law, protection of personal data, content, method, personal data, public administration, form.

УДК 349.2
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.14>

Ю. А. Голодник
orcid.org/0009-0000-8051-1473
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінальної юстиції
Державного податкового університету України

ДО ПИТАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Діяльність держави не можлива без правоохоронної функції, яка належить до однієї із найважливіших функцій соціальної правової держави й охоплює весь комплекс внутрішніх і зовнішніх функцій закріплених в Конституції і законах України, метою яких є забезпечення прав і свобод громадян, гарантій їх ефективної реалізація та захисту, гарантування та забезпечення встановленого правового порядку і державної безпеки, забезпечується спеціально уповноваженими правоохоронними органами, організація, завдання, повноваження, права і обов'язки та порядок їх діяльності визначаються законами України.

Термін «функція держави» активно використовується для розкриття її внутрішніх та зовнішніх функцій. Вищезазначені функції держави знаходить своє відображення в положеннях Конституції України й охоплюються комплексом економічних, правових, соціальних, міжнародних та інших функцій без яких неможливо уявити сучасну діяльність української держави.

До речі, у ст. 17 Конституції України законодавець вживає таку категорію як «найважливіші функції держави» [1]. Однієї із найважливіших функцій держави є правоохоронну функцію. За відсутності нормативного визначення, проаналізуємо цю функцію.

Взагалі функції держави є базовою науковою категорією теорії держави і права, що пройшла становлення в юридичній науці шляхом еволюції правової, політичної та філософської думки [2, с. 67].

Для повноцінного виконання завдань держави створюються відповідні державні органи. Тобто, для нормального функціонування, повноцінного здійснення завдань та реалізації функцій створюються державні організації, які є складовими механізми держави. Механізм держави – це система всіх державних організацій, діяльність яких спрямована на здійснення та реалізацію функцій держави. Частина державних організацій наділена владними повноваженнями, за допомогою яких здійснюється управління в суспільстві з метою реалізації завдань і функцій держави [3, с. 5].

Окрема конкретна функція держави поєднує в собі зміст, форми та методи здійснення впливу

відповідною гілкою державної влади (законодавчою, виконавчою, судовою), застосування якого пов'язано з особливостями конкретного об'єкту державного впливу. За сферами діяльності держави її основні функції поділяються на внутрішні та зовнішні. Внутрішні функції здійснюються в межах держави. Зовнішні функції держави забезпечують здійснення її зовнішньої політики. Одним із найбільш важливих показників рівня цивілізованості суспільства є реальність забезпечення прав і свобод людини, «людина має отримати від держави ефективний захист не лише у законі, але й на практиці». Правоохоронні органи виконують ті внутрішні функції в державі, які мають завданням протидію загрозам правам і свободам людини, власності, правопорядку [4, с. 10].

Яка на думку Ю. Коломоець є провідною у системі внутрішніх функцій держави і передбачає гарантований захист прав і свобод громадян через встановлення ефективного правового порядку, забезпечення законності, захист суверенітету, територіальної цілісності, національної безпеки і державного кордону. Правоохоронна функція держави полягає у забезпеченні охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, законності і правопорядку, довілля, встановлених і регульованих правом усіх суспільних відносин. Вона була притаманна державі завжди і є однією з провідних у її діяльності. Завдяки саме цій функції забезпечується існування, благополуччя самого суспільства, особистості в ньому [5, с. 102–104].

О. Соколенко правоохоронну функцію держави визначає як комплексний цілісний пріоритетний напрямок державної політики, спрямовану на забезпечення відповідно до засад верховенства права та пріоритету прав людини охорони права і правовідносин, а також захисту основ конституційного ладу, у тому числі прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, законності та правопорядку [6, с. 851]. На відміну від О. Соколенка, В. Харченко визначає, що правоохоронна функція держави як об'єкт адміністративно-правового забезпечення – це суспільні відносини, які формуються та розвиваються у процесі здійснення державою

(переважно в особі її органів) діяльності пов'язаної з забезпеченням прав, свобод, інтересів людини та громадянина, а також конституційного ладу, зміцненням правопорядку, протидією злочинності, застосуванням спеціальних засобів і заходів, у тому числі примусового характеру, що гарантує існування держави та розвиток різноманітних сфер суспільного життя, забезпечує прогресивну динаміку суспільства, за допомогою адміністративно-правових норм [7, с. 276].

О. Безпалова твердить, що правоохоронна функція держави – це самостійний комплексний напрямок діяльності держави, обумовлений її соціальним призначенням, який реалізується системою суб'єктів (державних та недержавних), що уповноважені виключно в рамках закону з використанням відповідних форм та методів вживати юридичних заходів впливу (в тому числі примусових) з метою досягнення бажаного соціального ефекту – охорони права в цілому, забезпечення охорони законності і правопорядку, прав і свобод громадян зокрема [8, с. 58].

Вищенаведені думки вказують на те, що при характеристиці правоохоронної функції держави, науковці у своїй більшості схарактеризували основні напрями діяльності держави. Незважаючи на певні відмінності у визначенні правоохоронної функції держави, варто погодитися із слушною думкою відомого юриста і філософа Ганса Кельзена, одного з основних теоретиків правового позитивізму, який зазначав, що за трактування функції держави допускається ототожнення головних напрямків діяльності держави із самою її діяльністю [9, с. 180].

Р. Шай вважає, що сутність правоохоронної діяльності найповніше розкривається через такі її ознаки: а) це діяльність, спрямована на охорону права від будь-яких порушень; б) вона може здійснюватися не в будь-який спосіб, а лише через застосування нормативно-правових актів; в) ця діяльність має відповідати приписам матеріального закону, відхилення від цієї норми вважається незаконним;

г) реалізується з дотриманням законодавчо встановлених процедур, порушення яких тягне за собою визнання рішення незаконним; д) безпосередньо пов'язана із застосуванням примусу стосовно осіб, які порушують право; е) реалізується спеціально уповноваженими на те органами, основу яких становлять професійно підготовлені службовці [10, с. 15].

І. Солов'євич вважає, що головним завданням правоохоронної діяльності є забезпечення функціонування системи правовідносин та її захист від будь-яких посягань [11, с. 14].

У питанні правоохоронної діяльності, слід погодитися із висновками А. Біласа, відпо-

відно до яких що правоохоронна діяльність є складною юридичною категорією, тому з'ясування сутності її природи є багатоаспектним завданням. Водночас, у юриспруденції сьогодні не існує єдиного підходу до визначення поняття правоохоронної діяльності як напряму чи форми діяльності держави, а можливо і не тільки держави, іноді правоохоронну діяльність чітко не відрізняють від судової і правозахисної. В основі різних визначень правоохоронної діяльності лежить критерій наявності державних і недержавних суб'єктів такої діяльності. Більшість авторів вважають, що правоохоронна діяльність може здійснюватися як державою, її органами, посадовими особами, так і недержавними структурами [12, с. 13–14].

Отже, аналіз доктринальних думок вказує на те, що у визначенні поняття «правоохоронна функція держави» існують різні точки. Погоджуючись із вищевикладеними думками, зазначимо, що сьогоднішня правоохоронна діяльність має певні відмінності, від тих, що виконували вітчизняні правоохоронці з часу незалежності української держави. Російська військова агресія проти України суттєво вплинула на правоохоронну діяльність усіх без винятку правоохоронних органів, посадових і службових осіб, військовослужбовців, що не могло позначитися на зміні у повноваженнях, компетенції, правах та обов'язках, порядку та процедурах їх діяльності.

Незважаючи на те, що Конституцією України встановлене загальне правило, згідно з яким конституційні права і свободи гарантуються. Це означає, що вони не лише проголошуються, декларуються державою, а й мають реалізовуватися за допомогою відповідного механізму [13, с. 75]. Проте, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII, визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб [14].

Внаслідок військовою агресією Російської Федерації проти України Указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [15], затвердженим Законом України від 24.02.2022 року № 2102-IX [16], в Україні введено воєнний стан, що призвело до тимчасового обмеження прав і законних інтересів осіб. Введення воєнного стану не могло не позначитися на діяльності правоохоронних органів. Водночас, незва-

жаючи на те, що права та свободи громадян обмежуються, правоохоронці здійснюють відповідні заходи із забезпечення їх прав і свобод, національної безпеки і оборони країни. Проте такі дії неможливі без нормативного забезпечення, оскільки форми і методів діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану є іншими, ніж ті, відповідно до яких вони діяли до початку військової агресії. Це спонукало законодавця прийняти відповідні зміни в законодавстві України. Зокрема, в закони України «Про державну прикордонну службу України» [17], «Про Національну гвардію України» [18]. Особливих змін зазнав Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 р. № 580-VIII [19], ст. 8 якого було доповнено частиною четвертою, а саме: «Під час дії воєнного стану поліція діє згідно із призначенням та специфікою діяльності з урахуванням тих обмежень прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, що визначаються відповідно до Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [20]. Також було внесено зміни в систему і правовий статус діяльності поліції, а також окремих питань діяльності Національної поліції України під час дії воєнного стану [21].

Суттєвих змін зазнали ст. ст. 23, 24 Закону, що визначають повноваження поліції. Відповідно до внесених змін поліція зобов'язана: здійснює екстрені комунікації за телефонним номером 102, оброблення та використання інформації, переданої поліції постачальниками електронних комунікаційних мереж та/або послуг у випадках та порядку, передбачених Законом України «Про електронні комунікації»; вживати всіх можливих заходів для надання домедичної допомоги особам, які постраждали внаслідок кримінальних чи адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя чи здоров'я; у межах визначеної законодавством компетенції здійснює розмінування, що має оперативний характер, у частині виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів, щодо яких є підстави вважати, що вони є предметами, знаряддями чи засобами вчинення адміністративних або кримінальних правопорушень у ході відсічі збройної агресії проти України органи та підрозділи, що входять до системи поліції, відповідно до законодавства України беруть участь в обороні України, у виконанні завдань територіальної оборони, забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану у разі його оголошення на всій території України або в окремій місцевості [19].

Поряд з цим, не можна не згадати й про інші норми вказаного закону, що зазнали змін та, які значно розширюють функції та повноваження поліції в період воєнного стану. Зокрема, це стосується перевірки документів (пункт 1 частини 1 ст. 32); зупинення транспортного засобу (пункт 11 частини 1 ст. 35); застосування технічних приладів, технічних засобів та спеціалізованого програмного забезпечення (ст. 40); застосування заходів примусу (частини 5, 8–10 ст. 42) [19].

Висновки. Таким чином, з урахуванням вищевикладеного, можна дійти висновку, що внесені до законодавчих актів зміни, свідчать, що реалізуючи правоохоронну функцію держави правоохоронні органи поєднують в собі низку спеціальних прийомів та методів, які пов'язані з особливостями діяльності конкретного правоохоронного органу в період воєнного стану.

Правоохоронна функція держави охоплює визначну Конституцією і законами України діяльність уповноважених правоохоронних органів, яка залежності від конкретних обставин може змінюватися і набувати нових рис.

Література

1. Конституції України: Закон України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Марущак О.А. Формування та становлення наукової категорії «функції держави». *Форум Права*. 2019. № 55 (2). С. 59–69.
3. Юзікова Н.С. Судові та правоохоронні органи України: Навчальний посібник. Вид. четверте, перероб. і допов. К.: Істина, 2006. 320 с.
4. Арабаджи Н.Б. Правоохоронна функція Національної поліції. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 70. С. 10–15.
5. Коломоець Ю.М. Реалізація правоохоронної функції держави як пріоритетний напрямок діяльності Президента України: тези доп. круглого столу (м. Харків, 27 жовтня 2017 р.). Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС. С. 102–105.
6. Соколенко О.Л. Поняття та ознаки правоохоронної функції держави як основи правоохоронної діяльності. *Форум права*. 2012. № 4. С. 847–852.
7. Харченко В.М. Правоохоронна функція держави як об'єкт адміністративно-правового забезпечення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. Т. 4. С. 271–278.
8. Безпалова О.І. Методологічні засади адміністративно-правового механізму реалізації правоохоронної функції держави. *Development and modernization of the legal systems of Eastern Europe: experience of Poland and prospects of Ukraine: Collective monograph*. Lublin: Izdawniciba «Baltija Publishing». 2017. Vol. 2. С. 57–59.
9. Kelsen H. *General Theory of Law and State*. N.Y., 1961. 350 с.
10. Шай Р.Я. Природа та сутність правоохоронної діяльності. *Наше право*. 2014. № 5. С. 10–16.
11. Солов'євич І. В. Державна влада в Україні і місце в ній правоохоронної діяльності: конституційно-правові аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 1997. 16 с.

12. Білас А.І. Правоохоронна діяльність країн ЄС: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 21 с.

13. Башкатова В.В., Світличний О.П. Роль адміністративного права України у захисті прав і законних інтересів людини і громадянина: монографія. Київ, 2016. 133 с.

14. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. Ст. 250.

15. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2>

16. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>

17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України: Закон України від 24.02.2023 р. №2952-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2952-20#n144>

18. Про внесення змін до деяких законів України щодо порядку проходження військової служби за контрактом іноземцями та особами без громадянства у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту та Національній гвардії України: Закон України від 12.01.2023 р. №2863-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2863-20#n42>

19. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40-41. Ст. 379.

20. Про внесення змін до законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. №2123-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2123-20#n7>

21. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законів України щодо врегулювання окремих питань діяльності Національної поліції України під час дії воєнного стану: Закон України від 21.03.2023 р. №3000-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3000-20#n27>

Анотація

Голодник Ю. А. До питання правоохоронної функції держави. – Стаття.

На підставі аналізу наукових думок та чинних нормативно-правових актів у статті проаналізована внутрішня правоохоронна функція держави. Акцентовано, що правоохоронна функція держави є однією із найважливіших її функцій. За відсутності нормативного визначення поняття «правоохоронна функція держави» здійснено аналіз доктринальних визначень цього поняття. Незважаючи на різні точки зору науковців щодо визначення поняття «правоохоронна функція держави», автор звертає увагу на важливу правоохоронну функцію держави в умовах сьогодення. Особливу увагу приділяється створенню державою правоохоронним органам, діяльність яких після російської військової агресії проти України зазнала суттєвих змін, що позначилося на зміні їх повноважень, компетенції, правах та обов'язках, порядку та процедурах діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану. На підставі аналізу

Законів України: «Про правовий режим воєнного стану», «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту державного кордону України», «Про Національну поліцію», «Про внесення змін до деяких законів України щодо порядку проходження військової служби за контрактом іноземцями та особами без громадянства у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту та Національній гвардії України», «Про внесення змін до законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України», «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законів України щодо врегулювання окремих питань діяльності Національної поліції України під час дії воєнного стану», на прикладі діяльності Національної поліції правоохоронна функція держави в сучасних умовах.

Зроблено висновок, що правоохоронна функція держави охоплює визначну Конституцією і законами України діяльність правоохоронних органів, яка залежності від конкретних обставин може змінюватися, а внесені до законодавчих актів зміни вказують, що реалізуючи правоохоронну функцію держави, правоохоронні органи поєднують в собі низку спеціальних прийомів та методів, які пов'язані з особливостями діяльності конкретного правоохоронного органу в період воєнного стану.

Ключові слова: держава, правоохоронна функція, органи, правоохоронна діяльність, воєнний стан.

Summary

Holodnyk Yu. A. To the question of the law enforcement function of the state. – Article.

Based on the analysis of scientific opinions and current legal acts, the article analyzes the internal law enforcement function of the state. It is emphasized that the law enforcement function of the state is one of its most important functions. In the absence of a normative definition of the concept of «law enforcement function of the state», an analysis of the doctrinal definitions of this concept was carried out. Despite the different points of view of scientists regarding the definition of the concept of «law enforcement function of the state», the author draws attention to the important law enforcement function of the state in today's conditions. Special attention is paid to the law enforcement bodies created by the state, whose activity after the Russian military aggression against Ukraine underwent significant changes, which affected the change in their powers, competence, rights and obligations, the order and procedures of the law enforcement bodies in the conditions of martial law. Based on the analysis of the Laws of Ukraine: «On the legal regime of martial law», «On approval of the Decree of the President of Ukraine «On the introduction of martial law in Ukraine», «On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the protection of the state border of Ukraine», «On the National Police», «On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Order of Contract Military Service by Foreigners and Stateless Persons in the Armed Forces of Ukraine, the State Special Transport Service and the National Guard of Ukraine», «On Amendments to the Laws of Ukraine «On the National Police» and

«On the Disciplinary Statute of the National Police of Ukraine», «On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Criminal Code of Ukraine and other laws of Ukraine regarding the regulation of certain issues of the National Police of Ukraine during martial law», on the example of the National Police, the law enforcement function of the state in modern conditions.

It was concluded that the law enforcement function of the state covers the activities of law enforcement

agencies defined by the Constitution and laws of Ukraine, which may change depending on specific circumstances, and the changes made to the legislative acts indicate that implementing the law enforcement function of the state, law enforcement agencies combine a number of special techniques and methods, which are related to the specifics of the activity of a specific law enforcement agency during the period of martial law.

Key words: state, law enforcement function, bodies, law enforcement activity, martial law.

УДК 342.9
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.15>

М. Ю. Кравчук
orcid.org/0000-0001-9987-0484
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Західноукраїнського національного університету

ЗАСТОСУВАННЯ БІОЛОГІЧНОЇ ЗБРОЇ ВІД МИНУЛОГО ДО СУЧАСНОСТІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Історія багата прикладами застосування біологічно вражаючих агентів. Ще з прадавніх часів, переважно у військових цілях, з метою розширення володінь, масштабно використовувались хвороби для нанесення шкоди противнику.

Досліджуючи історичні джерела, які містять інформацію про застосування біологічної зброї, важливо звернути увагу на Біблійну книгу. Так, в Старому Завіті говориться наступне: «І наведу на вас мстивого меча... і надішлю на вас виразку, і будете віддані ви до рук ворога» (Левіт, 26 вірш 25) [1]; і: «Покараю тих хто живе на землі Єгипетській, як Я відвідав Єрусалим, мечем, голодом та моровою виразкою» (Єремія, 44, вірш 13) [2]. Таким чином, Книги Старого Завіту вказують про різні масштабні епідемії в розрізі біотерору.

Це одна із перших згадок про використання Господом так званої практики масштабних епідемій, як «політики залякування, придушення», для того, щоб підготувати людство до прийняття Сина Божого і його Закону. Надалі історія бактеріологічних війн пов'язана із древнім Єгиптом.

У Біблійній книзі «Вихід» описано, як в часи фараона Рамзесу II Мойсей посилав на єгиптян жаб, комах, мушні, щоб закликати на голови єгиптян шосту кару, – викликаючи у людей та худоби запалення з наривами і виразками (очевидно, віспу, чуму, сип, сибірку тощо). «І сказав Господь до Мойсея: Скажи Ааронові: Простягни свою руку з палицею своєю на річки, на потоки, і на ставки, і повиводь жаб на єгипетський край. І простяг Аарон руку свою на єгипетські води, і вийшла жабня, та й покрила єгипетську землю» [3]. Звідси можна говорити про Мойсея як особу, що використала біологічну зброю, з метою визволити свій народ.

У давньоєврейському тексті Старого Завіту містяться численні описи «акта біологічного терору», зокрема: «І відійшов сатана від лица Господнього, та ударив Йова гнояком від стопи ноги його аж до його черепа [4]. Цю хворобу Йова ще називали проказою або лепрою.

До речі, поширенню такого інфекційного захворювання як проказа, що було описано у Біблії (Книга Левіт, Параліпоменон), сприяли війни, торгівля рабами, розширення торгових

зв'язків між країнами і континентами. Найбільш відоме розповсюдження лепри у країнах Європи відбулося у XI–XII ст., що пов'язують із періодом хрестових походів [5].

Не викликає жодного сумніву й те, що біологічна зброя може використовуватися й у найближчому майбутньому. Значно менше шансів у людства знайти і зрозуміти джерело походження біологічної зброї. На практиці смертельні засоби зберігаються у таємних лабораторіях, підконтрольних спецслужбам певних країн. І в цій ситуації загроза використання біологічної зброї завжди залишається.

Натепер біотероризм стає «модним» вчинком, і частота запланованих і реалізованих терористичних актів невпинно зростає. 1997 року було порушено 74 кримінальні справи, пов'язані із загрозою застосування біологічної зброї (із них у 22 – випадках її реальне застосування), 1998 року – відповідно 121 і 112, 1990 року – 267 і 187, 2000 року – 257 і 115). 2001 року США зазнали несподіваного біонападу з використанням спор сибірки. У жовтні цього року захворіли 8 працівників видавництва «Amerikan Media», у наступному – сибірка була виявлена у поліцейських, поштових службовців і працівників телекомпанії NBC (усього захворіло 22 чоловіки, 5 із яких померло). Цей терористичний акт викликав суспільну паніку, а також послужив поштовхом для каскадного зростання кількості фальшивих тривог, для ліквідації яких було затрачено значні кошти [6, с. 32].

Історія війн минулого знає й інші подібні приклади, у тому числі й випадки навмисного розповсюдження збудників інфекційних хвороб. Окремі приклади свідчать, що до початку «золотої пори» мікробіології (середина XIX ст.) застосування біологічної зброї опиралося на емпіричні дані. Вдосконалення відбувалося у напрямку від примітивних форм застосування відомого заразного матеріалу і, аж до широко-масштабного використання засобів біологічного ураження для штучного поширення інфекційних хвороб серед людей і тварин, головним чином поміж ворожих військ і коней. Однак, спроби біологічних диверсій, що здійснювалися в бактеріологічний період, як правило, вияв-

лялися невдалими, за винятком тих рідкісних випадків, коли у високо сприйнятливих популяціях людей поширювався одяг хворих натуральною віспою. Але, навіть наведена інформація щодо використання біологічної зброї є неповною, оскільки ініціатори та виконавці часто приховували подібні вчинки, а, крім того, у той час довести навмисне спричинення епідемії інфекційних хвороб було дуже важко.

Прогрес мікробіології, зокрема, відкриття збудників інфекційних хвороб, сприяв процесу у створенні та нагромадженні нових видів біологічної зброї. Втім у 1925 році міжнародна спільнота, маючи за мету запобігти згубній дії біозброї, уклала Конвенцію (Женевський протокол), яка заборонила використання у військових діях хімічної та бактеріологічної зброї. Конвенція вважається найпершим відомим актом законодавства, в якому йдеться про біологічну зброю, але, на жаль, її зміст не вбезпечив належне вивчення і володіння такою зброєю. Очевидно було, що заборона носила загальний характер, і це пояснювалось досить високим рівнем секретності розробок, які велись на той час світовими державами.

10 квітня 1972 року міжнародною спільнотою було прийнято Конвенцію про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної зброї) і токсичної зброї та про їх знищення [7], текст якої закріпив визначення предмета регулювання, зокрема це мікробіологічні або інші біологічні агенти чи токсини, хоч якими б були їх походження або метод виробництва, таких видів і в таких кількостях, що не мають призначення для профілактичних, захисних або інших мирних цілей. Проте, вчені ряду держав надалі продовжували здійснювати дослідження у питанні вдосконалення біологічної зброї.

Варто згадати, про ряд випадків періоду 2000-их років, що мали місце в Україні. Так, зокрема: на центральній митниці міста Глухів у Сумській області (при розпаковуванні кореспонденції було виявлено конверт, який містив невідомий білий порошок); на одному з будівельних майданчиків поблизу села Осокорки під Києвом (викрито сорок скляних запаєних ампул з порошком білого кольору невідомого змісту: ампули були не маркіровані й перебували у місцях, досяжних для людей та транспорту); в Тернопільській області з жовтня 2001 р. до червня 2002 р. було досліджено 23 конверти, в які адресанти засипали невідомий порошок. Такі дії спричинили паніку серед населення і значні грошові витрати, пов'язані з невідкладними діями відповідних рятувальних служб, правоохоронних органів. Згідно інформації, яку передавало Інтерфакс-Україна, здійснювалися всі необхідні протиепідемічні

заходи. Тим часом, як заявив тодішній міністр з надзвичайних ситуацій України на нашій території функціонувало ряд спеціалізованих лабораторій, а українські фахівці були готові до «бактеріологічних диверсій».

Для прикладу також можна назвати небезпечний коронавірус, який спричинив масштабні негативні наслідки для країн усього світу та України зокрема. Науковці досі дискутують про природну еволюцію цього вірусу чи про його штучне виведення у лабораторії. Пандемія COVID-19 – це виклик усьому суспільству, який поділив світ «до» і «після». Зовнішня самоізоляція держав та введення внутрішніх карантинних режимів спровокували ряд невдач, зокрема: спад економіки, скорочення прямих іноземних інвестицій, зростання соціальної напруги та бідність. А найголовніше, що дана інфекція становила безпосередню загрозу суспільству, вражаючи людей, незалежно від їх соціального та економічного становища. У будь-якому разі, незважаючи на дію жорстких обмежувальних заходів, що вплинули на роботу бізнесу, державних органів та установ, а також на повсякденне життя мільйонів осіб, людство зуміло вийти з пандемії. В розрізі цих подій українське суспільство та міжнародна спільнота мало би усвідомити «гіркий» урок про те, як негативна дія біологічних патогенів за досить короткий період часу може поставити світ «на коліна». Та, відповідно, зробити акцент на біобезпеці, побудові ефективної системи охорони здоров'я як в межах країни, так і в межах світового співтовариства.

Питання про стан біобезпеки особливо загострілось від початку широкомасштабного вторгнення росії в Україну.

На даний час, в умовах воєнного режиму, як органи державної влади, так і органи місцевого самоврядування, а також кожен пересічний громадянин України зобов'язані дбати про безпеку. Враховуючи те, що росія протягом тривалого часу масово розробляла, накопичувала, зберігала біологічну зброю і сьогодні здатна використати цю зброю проти людей та доквілля, українська сторона через виважене і розсудливе управління має гарантувати комплекс необхідних заходів для підвищення рівня біобезпеки. Зокрема йдеться про довгострокову стратегію безпеки та біологічного захисту, наявність сучасних лабораторій з належним обладнанням, залучення до роботи висококваліфікованих працівників, функціонування розгалуженої системи санітарно-епідеміологічних станцій, формування відповідної законодавчої бази тощо. Саме ефективність системи цих заходів може протистояти вищезгаданім загрозам та викликам.

При цьому також актуально зазначити, що навіть у випадку, коли дійсно агресор піде

на застосування біологічної зброї, Україна не буде одна в цій біді – природа біологічної зброї є такою, що вона не знає кордонів – дуже важко контролювати наслідки її застосування. Тому це буде не проблемою України – це буде проблемою всього Світу. А Світ наразі також готовий до боротьби з новими хворобами та швидко організовується, залучаючи провідних фахівців до вирішення подібного роду біологічних загроз, що ставлять питання самого виживання людства на планеті. І найголовніше – Світ наразі з Україною і вже починає розуміти природу рашистського агресора, який готує до реалізації вже не перше, і, можливо, не останнє глобальне зло для людства [8].

Отже, «мудра» політика української держави, підтримка міжнародної спільноти, адекватна й поміркована оцінка дійсності кожною особою, а також усвідомлення нею міри відповідальності за власну безпеку є так званою формулою протистояння біологічним загрозам.

Література

1. Левит 26: Біблія – Старий Заповіт. URL: <https://www.wordproject.org/bibles/uk/03/26.htm>.
2. Єремії 44: Біблія – Старий Заповіт. URL: <https://www.wordproject.org/bibles/uk/24/44.htm>
3. Десять кар єгипетських. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Десять_кар_єгипетських
4. Біблія. Книги Старого Заповіту. Книга Йова. URL: [https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_\(Огієнко\)/Книги_Старого_Заповіту/Книга_Йова](https://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_(Огієнко)/Книги_Старого_Заповіту/Книга_Йова)
5. Проказа (Лепра): історичні дані, аспекти епідеміології. URL: <https://www.bsmu.edu.ua/blog/2688-prokaza-lepra-istorichni-dani-aspekti-epidemiologii/>
6. Бакалюк О. Й. Безпека людини у третьому тисячолітті: біотероризм. Безпека життєдіяльності. 2012. № 8. С. 30-34.
7. Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення: Організація Об'єднаних Націй, 10.04.1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_054
8. Рябих В. Що стоїть за погрозами росії про біологічну зброю? URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3428520-hto-hoce-ta-moze-zastosuvati-biologicnu-zbrou-v-ukraini.html>

Анотація

Кравчук М. Ю. Застосування біологічної зброї від минулого до сучасності: історико-правовий аспект. – Стаття.

У статті встановлено, що існує достатньо історичних матеріалів, які засвідчують використання біологічно вражаючих агентів. Одні із перших згадок про біологічну зброю містяться у Книзі Старого Завіту. На підставі аналізу з'ясовано, що біологічна зброя може використовуватися й у найближчому майбутньому. Це аргументовано тим, що у людства досить мало шансів знайти і зрозуміти джерело походження біологічної зброї. На практиці смертельні засоби збе-

рігаються у таємних лабораторіях, підконтрольних спецслужбам певних країн. І в цій ситуації загроза використання біологічної зброї завжди залишається. Разом з тим, зазначено, що спроби біологічних диверсій, які здійснювалися в бактеріологічний період, як правило, виявлялися невдалими, за винятком тих рідкісних випадків, коли у високо сприйнятливих популяціях людей поширювався одяг хворих натуральною віспою. Роз'яснено, що наведена інформація про використання біологічної зброї є неповною, оскільки ініціатори та виконавці часто приховували подібні вчинки. Вияв протесту проти процесу створення і нагромадження нових видів біологічної зброї сприяв укладенню міжнародною спільнотою у 1925 році Конвенції (Женевського протоколу), яка заборонила використання у військових діях хімічної та бактеріологічної зброї. Акцентовано увагу на тому, що ця Конвенція є найпершим відомим актом законодавства, в якому йдеться про біологічну зброю, але, на жаль, її зміст не вбезпечив належне вивчення і володіння такою зброєю. З'ясовано, що заборона носила загальний характер, і це пояснювалось досить високим рівнем секретності розробок, які велись світовими державами. У статті згадано про ряд випадків використання біологічної зброї в Україні, а зокрема про конверти з невідомим білим порошком на території Сумської, Київської та Тернопільської областей, про небезпечний коронавірус. Вироблено так звану формулу протистояння біологічним загрозам, складовими якої визначено: «мудра» політика української держави, підтримка міжнародної спільноти, адекватна й поміркована оцінка дійсності кожною особою, а також усвідомлення нею міри відповідальності за власну безпеку.

Ключові слова: біблійні джерела, біологічна зброя, управління, законодавчі акти, воєнний стан.

Summary

Kravchuk M. Yu. The use of biological weapons from the past to the present: historical and legal aspects. – Article.

The article finds that there is sufficient historical evidence to support the use of biologically striking agents. Some of the first references to biological weapons are found in the Book of the Old Testament. Based on the analysis, it was found that biological weapons can be used in the near future. This is justified by the fact that mankind has very few chances to find and understand the source of the origin of biological weapons. In practice, lethal means are stored in secret laboratories under the control of the special services of certain countries. And in this situation, the threat of using biological weapons always remains. At the same time, it is noted that attempts at biological sabotage, which were carried out in the bacteriological period, were generally unsuccessful, except for those rare cases when the clothing of smallpox patients was spread in highly susceptible human populations. It is clarified that the given information about the use of biological weapons is incomplete, as the initiators and executors often concealed such acts. The expression of protest against the process of creation and accumulation of new types of biological weapons contributed to the conclusion of the Convention (Geneva Protocol) by the international community in 1925, which prohibited the use of chemical and bacteriological weapons in military

operations. Attention is drawn to the fact that this Convention is the first known act of legislation that deals with biological weapons, but, unfortunately, its content did not ensure proper study and possession of such weapons. It was found that the ban was of a general nature, and this was explained by a rather high level of secrecy of the developments carried out by world powers. The article mentions a number of cases of the use of biological weapons in Ukraine, and in particular, envelopes with an unknown white

powder in the Sumy, Kyiv, and Ternopil regions, and the dangerous coronavirus. The so-called formula for countering biological threats has been developed, the components of which are defined as: «wise» policy of the Ukrainian state, support of the international community, adequate and moderate assessment of reality by each person, as well as their awareness of the degree of responsibility for their own safety.

Key words: biblical sources, biological weapons, management, legislative acts, martial law.

УДК 347.97

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.16>**В. Ю. Цьомра***orcid.org/0000-0003-2331-9084**аспірант кафедри публічного та приватного права**Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського,**Голова**ГО «Лабораторія права»*

ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Постановка проблеми. Інститут державної реєстрації юридичної особи в Україні за період незалежності зазнав значних змін та трансформацій. Починаючи з 90-х років інститут державної реєстрації поступово реформувався та еволюціонував до його сучасного стану, який є максимально наближеним до кращих світових практик у даній сфері.

Державна реєстрація юридичної особи є одним із ключових етапів в процесі її утворення та формування правосуб'єктності. Так, українське законодавство навіть дає визначення поняття «юридична особа» через призму державної реєстрації. Проте, дане питання не є належним чином вивчене.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням інституту державної реєстрації юридичних осіб було приділено значну увагу серед вітчизняних науковців. Так, Котяш Л.П. розглядає інститут державної реєстрації юридичних осіб у контексті адміністративно-правового регулювання вказаної процедури. В свою чергу Черевко П.П. розглядає питання створення юридичних осіб приватного права, де окремо висвітлюється питання державної реєстрації. Желінський В.М. вивчає питання державної реєстрації в цілому, особливо увагу приділяючи питанням діяльності органів державної влади як суб'єктів вказаних правовідносин. Варто додатково зазначити, що вказані автори, як і більшість науковців, які приділяли увагу питанням державної реєстрації юридичних осіб, доволі глибоко та змістовно вивчили та висвітлили дане питання. Проте, враховуючи той факт як швидко міняється законодавство у сфері державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, вивчення даного питання є особливо актуальним саме в момент його висвітлення. Окрім того, недослідженим є питання впливу інституту державної реєстрації на формування правосуб'єктності юридичної особи.

Формулювання основних цілей статті. Основними цілями даного дослідження є вивчення та розкриття місця і ролі інституту державної реєстрації у процесі формування правосуб'єктності юридичної особи.

Виклад основного матеріалу наукового дослідження. Утворення юридичної особи доволі складний комплексний процес, тому регулювання цього інституту не обмежується якимось одним окремим законом чи підзаконним нормативно-правовим актом. Деякі його процедури, такі як, наприклад, етап державної реєстрації, детально регламентовані, інші ж, наприклад, передреєстраційні процедури, в одних випадках регулюються дуже детально з безпосереднім описанням кожного наступного кроку, в інших можуть бути врегульовані загальними правилами, або ж взагалі носити диспозитивний характер і повністю бути відданими на розсуд засновників.

Утворення юридичної особи у вузькому розумінні передбачає лише формально передбачені законом процедури подання державному реєстратору пакету документів для проведення державної реєстрації новоутвореної юридичної особи. Така процедура детально врегульована Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» (надалі – Закон про державну реєстрацію), зокрема, статтею 17 вказаного Закону. При цьому закон не робить формального розмежування юридичних осіб приватного та публічного права, створюючи загальні рамки для такої реєстраційної процедури. Так, для проведення державної реєстрації юридичної особи (тобто, фактично, засвідчення утворення нового суб'єкта права) засновник або уповноважена ними особа повинні подати державному реєстратору за місцем реєстрації юридичної особи вичерпний пакет документів. При цьому, законодавець надає державному реєстратору певний строк для детального ознайомлення з документами, встановлення причин для відмови у реєстрації, а у разі їхньої відсутності – для реєстрації новоутвореної юридичної особи. Наявність законодавчо закріпленого строку для державної реєстрації юридичної особи зумовлена складністю різноманітних організаційно-правових форм, у яких вони можуть створюватись.

При цьому, не варто недооцінювати важливість та значимість інституту державної реєстра-

ції при створенні юридичної особи та формуванні її правосуб'єктності, адже вся процедура створення юридичної особи в широкому розумінні ділиться на етапи до державної реєстрації та етапи після державної реєстрації. Тобто сам факт державної реєстрації є відправною точкою у процесі утворення та подальшого формування правосуб'єктності юридичної особи. Так, відповідно до частини 1 статті 80 Цивільного кодексу України, юридичною особою визначається організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку [1]. Тобто, законодавець розмежовує поняття створення юридичної особи та її реєстрацію, при цьому акцентуючи увагу на державній реєстрації, як окремому елементу у процесі утворення та ознаці юридичної особи.

Так, ч. 5 ст. 10 Закону України «Про акціонерні товариства» передбачає чітку послідовність дій при створенні акціонерного товариства, де одним із етапів є реєстрація акціонерного товариства в органах державної реєстрації. У випадку порушення визначеної процедури Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку приймає рішення про відмову в реєстрації звіту про результати емісії акцій, після чого звертається до суду з позовом про ліквідацію акціонерного товариства [2]. Ч. 8. ст. 9 Закону України «Про громадські об'єднання» передбачає, що громадське об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність із статусом юридичної особи підлягає державній реєстрації в порядку, визначеному Законом про державну реєстрацію, протягом 60 днів з дня проведення установчих зборів, а у випадку порушення вказаних строків таке громадське об'єднання не вважається утвореним [3]. Таким чином законодавець додатково підкреслює значимість інституту державної реєстрації.

При проведенні реформи системи державної реєстрації було змінено і принципи державної реєстрації юридичних осіб. Так, пункт 1 частини 1 статті 1 Закону про державну реєстрацію визначає державну реєстрацію юридичних осіб як офіційне визнання шляхом засвідчення державою факту створення або припинення юридичної особи, професійної спілки, її організації або об'єднання, політичної партії, організації роботодавців, об'єднань організацій роботодавців та їхньої символіки, засвідчення факту набуття, зміни відомостей, що містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, про юридичну особу, а також проведення інших реєстраційних дій, передбачених цим Законом [4]. Тобто, держава в особі державного реєстратора чи іншої уповноваженої на те посадової особи лише засвідчує факт утворення нового суб'єкта права, визнаючи його правосуб'єктність,

шляхом вчинення реєстраційної дії – державної реєстрації, а не надає таку правосуб'єктність.

Разом з тим, стаття 4 Закону про державну реєстрацію визначає основні принципи державної реєстрації, до яких, зокрема, відносяться:

– Принцип обов'язковості державної реєстрації в Єдиному державному реєстрі. Даний принцип є одним із основоположних у процесі виникнення та формування правосуб'єктності юридичної особи, адже без обов'язкової державної реєстрації в Єдиному державному реєстрі сам факт створення та існування юридичної особи виходить за рамки правового поля та робить юридичну особу «неправосуб'єктним утворенням», оскільки та не може далі формувати правову конструкцію суб'єкта права. Для того щоб реєстрація стала законною, необхідно, щоб інформація про неї була внесена у відповідні державні реєстри, які держава створює саме для досягнення зазначених цілей. У загальному вигляді державні реєстри – це єдина державна інформаційна система, що забезпечує збирання, обробку, збереження, облік, захист та надання відомостей про суб'єктів права. К.В. Смирнова вказує, що цей принцип має легітимізаційне значення, оскільки забезпечує обов'язкове фіксування всіх статутних змін щодо кожного суб'єкта господарювання. Його виконання зумовлюється, з одного боку, обов'язком суб'єкта господарювання своєчасно повідомляти про зміни, що відбулися в його статусі, а з іншого – обов'язком державного реєстратора своєчасно вносити подані відомості [5, с. 113].

– Заявницький принцип державної реєстрації юридичних осіб. Вказаний принцип був включений в Закон про державну реєстрацію у 2014 році в процесі проведення реформи самої системи реєстрації суб'єктів господарювання. Для того, щоб належним чином усвідомити місце та значення вказаного принципу державної реєстрації юридичних осіб, необхідно зробити історичний екскурс та оглянути яким чином здійснювалась державна реєстрація юридичних осіб в період розпаду Радянського Союзу та на початку незалежності України. Так, у вказаний період суб'єктивна позиція державного реєстратора мала чи не визначальне місце при державній реєстрації юридичної особи, адже лише однієї волі засновників та визначеного пакету документів було недостатньо для державної реєстрації новоствореної юридичної особи. Необхідно було ще й довести доцільність створення та функціонування юридичної особи. На противагу дозвільному принципу державної реєстрації, заявницький принцип передбачає лише формальну участь державного реєстратора у процесі створення юридичної особи, при цьому як основний центр у прийнятті рішення про створення нового

суб'єкта права законодавець визначає засновників. У свою чергу, державний реєстратор вивчає документи лише на наявність формальних підстав для відмови у вчиненні реєстраційної дії і немає необхідності доводити необхідність чи актуальність створення юридичної особи.

– Принцип публічності державної реєстрації. Вказаний принцип базується на ознаках відкритості і доступності інформації, пов'язаної із створенням та реєстрацією юридичних осіб. Так, інформація про створення юридичної особи підлягає внесенню в загальнодоступні державні реєстри, де кожен може знайти ті чи інші дані та пересвідчитись в їх правдивості чи актуальності. Звісно, що є ряд даних, які законодавство визначає як конфіденційні, тому вони не підлягають опублікуванню чи оприлюдненню, але велика частина даних (наприклад, про місцезнаходження, види діяльності чи органи управління) є в публічному доступі, що дозволяє всім зацікавленим особам ознайомитись з ними. Разом з тим, варто відрізнити публічність відомостей та інформації про створення юридичної особи від публічності самого реєстраційного процесу, оскільки останній більше відноситься до публічності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування [5, с. 115].

Важливим питанням у процесі формування правосуб'єктності новоствореної юридичної особи відіграє спосіб утворення такої юридичної особи. Так, юридична особа може бути створена двома шляхами: шляхом заснування та в результаті реорганізації. Останній шлях, в свою чергу, за способом поділяється на: поділ, виділ, перетворення та злиття. Проте, що в першому, що в другому випадку (незалежно від способу), визначальним моментом утворення юридичної особи є її державна реєстрація.

При завершенні процедури державної реєстрації, юридична особа набуває ряд законодавчо закріплених прав та обов'язків, тобто формується її загальна правосуб'єктність. Проте, сам факт державної реєстрації не надає юридичній особі безпосередньої можливості належним чином реалізувати свої права. Для цього необхідно застосувати ряд інших юридичних інструментів, за допомогою яких юридична особа через свої органи чи уповноважених представників зможе стати повноцінним учасником будь-якого роду правовідносин.

Інститут державної реєстрації юридичних осіб має подвійне значення. Так, з однієї сторони, чинне законодавство України передбачає, що юридична особа виникає з моменту державної реєстрації, що, в свою чергу, означає, що вона носить конститутивний характер. Тобто, державна реєстрація визначається як юридичний факт, обов'язковий для створення юридичної

особи. А з іншої сторони, у результаті завершення процедури державної реєстрації до єдиного державного реєстру вносяться всі необхідні відомості про новостворену юридичну особу, що є дуже важливим елементом у процесі упорядкування цивільного обігу. Належним чином завершена процедура державної реєстрації є гарантією сталості існування правовідносин, оскільки відомості, які вносяться в державні реєстри вважаються об'єктивними, достовірними та повними і можуть бути використані у спорі з третьою особою. Закон про державну реєстрацію встановлює презумпцію достовірності відомостей, як містяться в Єдиному державному реєстрі. Так, наприклад, пункт 2 статті 10 Закону про державну реєстрацію встановлює, що у випадку, коли відомості, що підлягають внесенню до Єдиного державного реєстру, є недостовірними і були внесені до нього, третя особа може посылатися на них у спорі як на достовірні. Таким чином, закон встановлює певну гарантію сталості суспільних відносин у цій сфері. У п. 7 Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України №8 «Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів» від 20.05.2013 року зазначається, що державна реєстрація є одним із способів впливу держави на формування та розвиток публічно-правових відносин [6].

Разом з тим, інститут державної реєстрації юридичних осіб повинен забезпечувати баланс публічного та приватного інтересу в процесі утворення юридичних осіб та формуванні їхньої правосуб'єктності [7, с. 48]. В свою чергу, акт державної реєстрації є рішенням компетентного органу, що вказує на юридичний стан суб'єкта та його готовність бути реальним учасником правовідносин [8, с. 108]. Цікавою є думка окремих науковців, які зазначають, що сучасна система державної реєстрації дозволяє державі брати участь у господарському обороті через надання такої адміністративної послуги, як державна реєстрація та надання інформації про відомості відповідного реєстру [9, с. 10].

Процедуру державної реєстрації юридичних осіб слід віднести до адміністративно-процедурного провадження, яке проявляється у двох складових:

1) адміністративно-процедурна, зміст якої складають розпорядчі дії виконавчих органів (посадових осіб) по здійсненню встановлених адміністративно-правовими нормами адміністративних процедур;

2) адміністративно-юрисдикційна. Її змістом є здійснення виконавчим органом (посадовими особами) функції правоохорони в порядку вчинення реєстраційних дій.

За своєю правовою природою державна реєстрація є адміністративно-правовим актом –

юридичним фактом, що породжує правову здатність юридичної особи брати участь в цивільному обігу від свого імені [10, с. 60].

Доволі цікавим та неоднозначним, як на нашу думку, є, наприклад, момент виникнення правосуб'єктності профспілки. Так, профспілка, як юридична особа, є суб'єктом права, в цілому, та суб'єктом цивільного права, зокрема. Тому, відповідно до ч. 4 ст. 91 Цивільного кодексу України, цивільна правоздатність профспілки виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення. В той же час, з врахуванням положень ст. 80 Цивільного кодексу України, юридична особа повинна бути зареєстрована належним чином. Проте, Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» не передбачає такого поняття як державна реєстрація, а лише обмежується «легалізацією» та зазначає, що профспілка, об'єднання профспілок набувають права юридичної особи з моменту затвердження статуту (положення) [11, с. 42–43; 12]. Таке положення, на нашу думку, містить як внутрішні суперечності (оскільки сам факт затвердження статуту ще не означає правомірності утворення нового суб'єкта права), так і зовнішні (дані норми належним чином не узгоджені із положеннями чинного законодавства України, яке регулює інститут юридичної особи та державної реєстрації). Вважаємо, що даний приклад можна розглядати як в контексті особливої форми державної реєстрації, так і в контексті необхідності узгодження норм діючого законодавства України для їхньої гармонізації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Державна реєстрація юридичної особи при її утворенні надає легальну можливість юридичній особі брати участь у економічному обігу та суспільних відносинах. Подальше вивчення інституту державної реєстрації юридичної особи та його впливу на процес формування правосуб'єктності юридичної особи вбачається нам не лише перспективним, але і критично необхідним, особливо враховуючи як швидко відбуваються зміни у сфері законодавчого регулювання інституту державної реєстрації та як часто змінюються підходи до самої реєстрації. Враховуючи важливість та складність досліджуваного питання, можемо дійти наступних висновків:

– державна реєстрація юридичної особи являє собою послідовність дій, вчинення яких є необхідним та критично важливим для створення юридичної особи в якості суб'єкта права. Послідовна реалізація всіх необхідних етапів створення юридичної особи для її подальшої державної реєстрації є важливою та необхідною для формування сталих правосуб'єктних зв'язків та мож-

ливості юридичної особи бути учасником правовідносин.

– державна реєстрація є однією із основних ознак юридичної особи, яка визначена нормами чинного законодавства.

– саме після належного завершення процедури державної реєстрації в юридичної особи формується загальна правосуб'єктність, тим самим встановлюється можливість вступати у правовідносини з іншими суб'єктами права.

– одне із основних завдань інституту державної реєстрації юридичної особи та його обов'язковою складовою є фіксування факту утворення нової організації та внесення відповідних відомостей до державних реєстрів. При чому такі відомості вважаться повними, достовірними та об'єктивними. Тому можемо стверджувати, що саме проходження процедури державної реєстрації надає цим відомостям належного статусу.

– важливим є факт зміни підходу до інституту державної реєстрації зі сторони державних реєстраторів та переходу саме до заявницького принципу державної реєстрації. На нашу думку, такі кардинальні зміни є однією із ключових реформ у сфері державної реєстрації за останні роки. Так, заявницький принцип формалізує місце та роль державного реєстратора при створенні юридичної особи та виключає необхідність доведення та аргументування необхідності та доцільності створення нового суб'єкта права, що є важливим елементом ринкової економіки. Разом з тим, маємо констатувати, що це питання потребує додаткового та більше глибокого дослідження, адже при реєстрації окремих організаційно-правових форм юридичних осіб все ще присутній дозвільний принцип їх утворення та реєстрації. Тому, заявницький підхід при державній реєстрації створення юридичної особи радше є загальним, але не єдиним.

– чинне законодавство України, яке регулює інститут юридичної особи та її державної реєстрації, потребує більш глибокої уніфікації та усунення внутрішніх розбіжностей та неточностей.

Література

1. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV: станом на 28 квітн. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 29.04.2023).
2. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 р. № 2465-IX: станом на 1 січ. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text> (дата звернення: 30.04.2023).
3. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 30.04.2023).
4. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських

формувань : Закон України від 15.05.2003 р. №755-IV : станом на 1 квітн. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 03.05.2023).

5. Смирнова К. Нормативно-правовий аспект визначення принципів державної реєстрації суб'єктів господарювання. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. Т. 4. С. 112–116. URL: http://apnl.dnu.in.ua/4_2017/27.pdf (дата звернення: 30.04.2023).

6. Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів: постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20.05.2013 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008760-13#Text> (дата звернення: 01.05.2023)

7. Болгар О. Адміністративно-правові маркери інституту державної реєстрації. Науковий вісник публічного та приватного права. 2022. № 4. С. 45–52. URL: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.4.9> (дата звернення: 02.03.2023).

8. Фетько Ю. Б. Правова природа та сутність державної реєстрації. Київський часопис права. 2022. № 2. С. 106–110. URL: <https://doi.org/10.32782/klj/2022.2.16> (дата звернення: 02.05.2023).

9. Логвиненко М., Листопад Л. Адміністративно-правове регулювання державної реєстрації юридичних осіб в Україні. Правові горизонти. 2019. Т. 16, № 29. С. 7–11. URL: <https://doi.org/10.21272/legalhorizons.2019.i16.p:7> (дата звернення: 30.04.2023).

10. Болгар О. Адміністративно-процедурні аспекти державної реєстрації юридичних осіб в Україні. Право та державне управління. 2022. Т. 4. С. 57–63. URL: <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.4.8> (дата звернення: 03.05.2023).

11. Сімутіна Я. Момент виникнення правосуб'єктності профспілки в контексті принципу заборони зловживання правами. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція». 2017. Т. 2, № 29. С. 41–44. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc29/part_2/12.pdf (дата звернення: 02.05.2023).

12. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 р. №1045-XIV: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text> (дата звернення: 30.04.2023).

Анотація

Цьомра В. Ю. Державна реєстрація як засіб легітимації правосуб'єктності юридичної особи. – Стаття.

Дане дослідження присвячене вивченню питання місця та ролі інституту державної реєстрації у процесі формування правосуб'єктності юридичної особи. Автор зазначає, що вивченням питання державної реєстрації юридичних осіб займалися багато вітчизняних науковців. Проте дослідження у цій сфері є актуальними, оскільки відбуваються часті зміни законодавства, яке регулює вказане питання. Окрім того, дослідження відбувались переважно з точки зору саме інституту державної реєстрації.

Автор зазначає, що про утворення юридичної особи можна говорити у двох розуміннях. У широкому розумінні під утворенням юридичної особи мають на увазі не лише процедуру її державної реєстрації, але і вчинення визначених дій, як перед, так і після державної реєстрації. У вузькому розумінні під утворенням юридичної особи розуміють лише етап

її державної реєстрації у встановленому чинним законодавством порядку.

На прикладі акціонерних товариств та громадських об'єднань автор підкреслює значимість державної реєстрації у процесі утворення даних юридичних осіб.

В дослідженні розкрито основні принципи державної реєстрації, які були закріплені в чинному законодавстві у процесі його реформування, та які мають визначальне значення при державній реєстрації юридичної особи. До таких відносяться: принцип публічності державної реєстрації, заявницький принцип, принцип обов'язковості державної реєстрації та деякі інші.

Автор зазначає, що в результаті проведення державної реєстрації, держава в особі державного реєстратора лише засвідчує факт утворення юридичної особи та формування її правосуб'єктності, а не надає таку правосуб'єктність.

Акцентовано увагу на законодавчо закріпленому принципі утворення юридичної особи лише після її державної реєстрації, а також зазначає, що за своєю правовою природою державна реєстрація є адміністративно-правовим актом – юридичним фактом.

Було звернено увагу на наявність розбіжностей у законодавчо закріплених підходах при реєстрації окремих форм юридичних осіб. Так, на прикладі профспілки автором було зазначено про відмінність підходів у питанні державної реєстрації юридичної особи – профспілки, а також наявності суперечностей з іншими нормами чинного законодавства.

У висновках автор зазначає про необхідність подальших досліджень у даному напрямку та особливу увагу акцентує на зміні підходів до інституту державної реєстрації зі сторони державних реєстраторів та переходу саме до заявницького принципу державної реєстрації, що, на думку автора, є важливим та необхідним.

Ключові слова: юридична особа, правосуб'єктність, державна реєстрація, державний реєстратор, принципи реєстрації, засновники, легалізація.

Summary

Tsomra V. Yu. State registration as a means of legitimation of the legal personality of a legal entity. – Article.

This study is devoted to the study of the place and role of the institute of state registration in the process of forming the legal personality of a legal entity. The author notes that many domestic scientists studied the issue of state registration of legal entities. However, research in this area is relevant, as there are frequent changes in the legislation that regulates this issue. In addition, the research was carried out mainly from the point of view of the state registration institute itself.

The author notes that the formation of a legal entity can be understood in two ways. In a broad sense, the formation of a legal entity means not only the procedure for its state registration, but also the performance of certain actions, both before and after state registration. In a narrow sense, the formation of a legal entity is understood only as the stage of its state registration in accordance with the procedure established by current legislation.

Using the example of joint-stock companies and public associations, the author emphasizes the importance of state registration in the process of forming these legal entities.

The study revealed the main principles of state registration, which were established in the current legislation in the process of its reform, and which are of decisive importance in the state registration of a legal entity. These include the principle of publicity of state registration, the applicant principle, the principle of mandatory state registration, and some others.

The author notes that because of state registration, the state in the person of the state registrar only certifies the fact of the formation of a legal entity and the formation of its legal personality and does not grant such legal personality.

Attention is focused on the legally enshrined principle of the formation of a legal entity only after its state registration, and it is also stated that by its legal nature, state registration is an administrative-legal act – a legal fact.

Attention was drawn to the existence of discrepancies in the legally established approaches to the registration of certain forms of legal entities. Thus, using the example of a trade union, the author indicated the difference in approaches to the issue of state registration of a legal entity – a trade union, as well as the presence of contradictions with other norms of current legislation.

In the conclusions, the author notes the need for further research in this direction and focuses special attention on the change of approaches to the institution of state registration on the part of state registrars and the transition to the applicant principle of state registration, which, in the author's opinion, is important and necessary.

Key words: legal entity, legal personality, state registration, state registrar, principles of registration, founders, legalization.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.2/7

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.17>

А. В. Градецький

orcid.org/0000-0002-1039-4635

кандидат юридичних наук, доцент,

*начальник кафедри бойового та логістичного забезпечення
Київського інституту Національної гвардії України*

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЗАСОБАМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ ТА УМОВИ ЇХ ЕФЕКТИВНОСТІ

Постановка проблеми. Вплив покарання на злочинність завжди викликав дискусії у науковому середовищі та практичній діяльності. Це питання і наразі залишається одними з актуальних у правовій науці.

«Злочинність», «покарання» та «запобігання злочинності» є базовими складовими кримінальної політики держави. Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю визначає стратегію і тактику, принципи, основні завдання, напрями і цілі кримінально-правового впливу на злочинність, засоби їх досягнення. Діяльність держави щодо запобігання злочинності також передбачає створення відповідних передумов, тобто необхідної соціальної бази, за допомогою якої можна послабити криміногенний потенціал суспільства.

У системі запобіжних заходів певне місце посідає покарання як необхідний засіб охорони суспільства від злочинних посягань. Запобіжний вплив здійснюється як за допомогою загрози покаранням, яка міститься в санкції будь-якої кримінально-правової норми Особливої частини Кримінального кодексу України, так і шляхом його реалізації, тобто примусового впливу на осіб, вже визнаних винними у вчиненні злочину [1, с. 66–72].

Аналіз досліджень проблеми. Дослідженню кримінально-правових засобів запобігання злочинності, зокрема інституту покарання, присвятили свою увагу С.В. Бородин, В.В. Голіна, М.М. Голоднюк, Н.О. Гуторова, Т.А. Денисова, В.М. Дрьомін, О.О. Дудоров, А.Е. Жалінський, А.П. Закалюк, В.С. Зеленецький, О.М. Костенко, В.О. Навроцький, Є.С. Назимко, А.П. Тузов, Є.В. Фесенко та інші.

Метою статті є дослідження кримінально-правового впливу на злочинність та визначення умов підвищення їх ефективності.

Виклад основного матеріалу. Важливість інституту покарання зумовлюється тим, що безпосереднім і головним його призначенням є боротьба зі злочинністю, її запобігання і хоча б часткове зменшення.

Під покаранням розуміють негативну оцінку злочинця і його діяння з боку держави і суспільства, захід державного примусу, що призначається від імені держави до особи, визнаної у встановленому законом порядку винною у вчиненні кримінального правопорушення, полягає в передбачених кримінальним законом позбавленні і обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання – не просто негативна санкція кримінально-правової норми, а один із найважливіших правових інститутів, що має комплексний характер. Виходячи з розуміння функцій покарання, теорія кримінального права розглядає покарання як: правовий інститут, форму реалізації кримінальної відповідальності, як засіб запобігання злочинам тощо [2, с. 50].

Кримінальне покарання відіграє роль найбільш поширеного кримінально-правового заходу, який застосовується державою з метою запобігання злочинності. Попереджувальна (превентивна) роль покарання полягає в тому, що за допомогою примусового впливу на засудженого, він та інші особи утримуються від учинення злочинного посягання в майбутньому. Застосування заходів державно примусового впливу до особи «настроює» її проти нових правопорушень (спеціальна превенція). Крім того, можливість застосування заходів державно-примусового впливу сприяє виробленню в особі мотивів до неухильного дотримання юридичних норм (загальна превенція) [3, с. 332].

Цілком справедливою видається думка, висловлена С. Познишевим про те, що кримінальне покарання має на меті запобігання злочинам шляхом фізичного утримання злочинців та психологічної протидії злочинам з боку інших членів суспільства [4, с. 260]. Таким чином, кримінальне покарання переслідує ціль не тільки вплинути на конкретну особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, а й розраховане на досягнення більш стратегічної мети – зниження власними засобами криміногенного потенціалу і його злочинних проявів у суспільстві шляхом

застосування кримінального закону, що є специфічною складовою спеціально-кримінологічного запобігання злочинності. До того ж наявність караності як ознаки кожного злочину, а також реальне застосування покарання сприяє профілактиці злочинності на всіх її рівнях і у всіх її проявах [1, с. 26].

Покарання є ефективним, якщо воно здатне досягти цілей, сформульованих у кримінальному законі. У сучасному законодавстві про кримінальну відповідальність цілі покарання визначені у ст. 50 Кримінального кодексу України «Поняття покарання та його мета». В частині 2 цієї статті зазначено: «Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами» [5].

Обґрунтований та виважений підхід до визначення конкретного виду та розміру покарання, інших правових наслідків, які наставатимуть для особи у зв'язку із вчиненням нею кримінального правопорушення, може забезпечити досягнення балансу між усіма цілями покарання під час його призначення. Обґрунтованість правозастосовних рішень у сфері визначення ступеня караності діянь є не тільки важливим засобом боротьби зі злочинністю, а й запорукою зміцнення правопорядку і запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень засудженими та іншими особами.

Покарання має бути об'єктивним та доцільним. Занадто м'яке покарання може породити почуття безкарності та свавілля. Правова система держави має забезпечувати баланс між суворістю та м'якістю заходів реагування на порушення найбільш суворих – кримінально-правових заборон. Водночас покарання, яке призначається особі, має бути справедливим. Призначення несправедливих покарань не може визнаватися таким, що відповідає основоположним цілям покарання. Певний вид та міра покарання повинні відповідати вимогам необхідності та достатності. Тобто ці санкції мають максимально вирішувати завдання відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого та попередження вчинення нових кримінальних правопорушень, і водночас не бути надмірно суворими. Завдання законодавця – встановити правильний баланс між ступенем суспільної небезпеки злочину та покаранням, яким передбачено вид та розмір кари.

При призначенні покарання слід враховувати його доцільність.

Доцільність показує, якою мірою обране покарання сприяє досягненню бажаного результату.

Покарання, безумовно, має бути невідворотним. Саме цей принцип може знизити

рівень злочинності особливо помітно. На думку Т. Денисової, загальна превенція досягається: невідворотністю покарання; наявністю в кримінальному законодавстві санкцій; судовим розглядом справи; публічністю вироку; правовою пропагандою; високим рівнем правової культури тощо [4, с. 69].

Більшість злочинців практично впевнені у своїй безкарності. Звичайно, це негативно позначається на процесі запобігання кримінальним правопорушенням. Запобіжний вплив норм кримінального права буде підвищуватися тією мірою, якою суспільство буде усе більше переконуватися, що вони дійсно застосовуються в судовій практиці і винні засуджуються до справедливих мір кримінального покарання. Загальноновизнано, що неминучість відповідальності має більше значення для запобігання злочинам, ніж суворість каральних заходів [6, с. 154].

Ефективність призначення покарань прямо залежить від диференційованої оцінки кримінального правопорушення. Стосовно осіб, які вчинили кримінальний проступок, що не становить великої суспільної небезпеки, повинні застосовуватися покарання, не пов'язані з позбавленням волі, заходи громадського впливу тощо. І навпаки, при вчиненні злочину справедливішим є призначення судом більш суворого покарання, оскільки у цьому діянні виявляється стійка антигромадська установка особи, для нейтралізації якої потрібне тривале її виправлення і перевиховання.

Надаючи оцінку ефективності покарання, критерієм має бути позитивна поведінка особи після звільнення від покарання. Показниками цього критерію є статистичні дані про те, як поведуть себе особи, які були звільнені, чи повернулися вони до суспільно корисної діяльності, чи сумлінно відносяться до праці, чи дотримуються законів і соціальних норм співжиття в суспільстві. Проте існує недосконалість цих показників, оскільки в статистичних даних не відображаються дані про характер поведінки звільнених від різних видів покарань, за виключенням повторного вчинення кримінального правопорушення. До речі, І.І. Карпець, М.О. Стручков, А.В. Шидловський та ін. зазначають, що основними критеріями ефективності покарання є рівень рецидиву вчинення злочину (для спеціальної превенції) і рівень первинної злочинності (для загальної превенції) [7, с. 243–248].

Втім, А.П. Козлов висловлює думку, що між ефективністю превентивного впливу кримінального закону і рівнем злочинності, у тому числі рецидивної, немає прямої залежності. Він зазначає, що залишається неясним, чому деякі вчені спираються на рецидив як достовірний показник

досягнення чи недосягнення мети спеціальної превенції. Адже наявні умови соціальної дійсності можуть суттєво деформувати елементи виправлення, закладені покаранням. І тоді рецидив буде свідчити не про неефективність покарання, а про переважний вплив соціальних умов [6, с. 154–160].

Отже, в науковій літературі пропонуються критерії оцінки ефективності покарання, однак єдиного підходу, яким саме чином визначати дану ефективність, на сьогоднішній день немає. Крім того залишається відкритим питання ефективності кримінальних покарань як у світовому вимірі, так і в масштабах України. Можна констатувати, що наразі немає абсолютно ефективного кримінального покарання, або поєднання таких покарань. В тому числі по причинах відірваності теорії і законодавства від соціальних і правових реалій життя [8, с. 95–97].

У сучасній криминології та науці кримінального права дедалі більше стає популярною теза про «кризу кримінального покарання». Сьогодні багато в чому кризу інституту покарання пов'язують з її неефективністю, неможливістю стратегічно та інституційно зменшити рівень злочинності, обґрунтовується необхідність його докорінної модернізації. Незважаючи на зміни в каральній політиці багатьох держав, розширення застосування альтернативних позбавленню волі покарань, кількість «тюремного населення» за останні 15 років у світі зросла на 25–30%, а коефіцієнт ув'язнених у світі становить 144 на 100000 осіб. Серед країн-лідерів за кількістю ув'язнених: США (716 на 100000 населення), Куба (510 на 100000 населення), Росія (475 на 100000 населення)» [9, с. 71–85].

Лише одним покаранням не обмежується запобіжна роль кримінального законодавства, оскільки реальний запобіжний вплив справляють не окремо взяті нормативні приписи (наприклад покарання), а цілі комплекси нормативних положень, до складу яких входять норми не тільки кримінального законодавства, а й ті норми інших галузей права, що регулюють процедуру притягнення до кримінальної відповідальності з її подальшими негативними наслідками [2, с. 53].

Досліджуючи ефективність кримінального покарання необхідно також розглядати ефективність кримінально-правових норм про покарання.

Роціна І.О. аналізуючи ефективність норм кримінального права в запобіганні злочинності вказує, що законодавець, приймаючи ту чи іншу норму кримінального права, має на меті певну суспільно корисну мету – отримати максимально позитивні результати в регульованій нею сфері

суспільних відносин і для цього споряджає її можливостями забезпечити досягнення наміченої мети. Якби не ця властивість, законодавство було б безцілним. Отже, ефективність норми кримінального права у запобіганні злочинам повинна визначатися тим, наскільки її застосування сприяє досягненню мети, яка поставлена перед правовим регулюванням відповідних суспільних відносин. Що ж стосується самої мети, то вона досягається тим, що не вчиняються злочини, за які ця норма встановлює відповідальність [10, с. 97–98].

Вивчення ефективності норм кримінального права у запобіганні злочинності дуже важливе для: а) вибору найбільш соціально доцільного заходу впливу на особу, яка вчинила злочин; б) подальшого вдосконалення кримінального законодавства; в) поліпшення діяльності державних органів і громадськості у запобіганні злочинності.

Однією з умов підвищення ефективності норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням є обов'язкове прогнозування наслідків прийняття норм кримінального права. Прогнозування можливостей норм кримінального права, що приймаються – це також один із складових елементів ефективності норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням. Між тим, необхідно аналізувати і прогнозувати ефективність норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням, які ще не прийняті, а повинні бути прийняті [11, с. 58]. Якщо ж ефективність норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням аналізувати тільки після їх видання, що, на превеликий жаль, у теперішній час і відбувається в Україні, то користі від цього не так вже багато. Ю.В. Баулін зазначає, що законодавство повинно адекватно і своєчасно реагувати на зміни у злочинному середовищі й у сфері протидії злочинності, тобто бути динамічним [12, с. 97].

До складових елементів ефективності норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням слід віднести: відображення в нормі волі народу та основних напрямів політики держави; чітке визначення мети прийняття норми; повноту відображення в нормі кримінального права особливостей злочинності сучасного періоду; прогнозування – наскільки ефективною виявиться запропонована норма або норма, що проектується; урахування при прийнятті норми економічних, політичних, ідеологічних та інших соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві; відображення в нормі об'єктивних потреб і можливостей суспільства; своєчасність і повноту застосування норми; дотримання законності при

застосуванні норми; стан рецидивної злочинності; порівняння результатів застосування норм з їх безпосередньою метою; системний підхід до підвищення ефективності норм у запобіганні кримінальним правопорушенням; належну підготовку виконавців, які реалізують норму; відповідність покарання суспільній небезпеці кримінального правопорушення; аналіз правозастосовної діяльності у запобіганні кримінальним правопорушенням; урахування передбачуваних (планових) і фактично здійснених витрат пов'язаних із застосуванням норми; дослідження норм кримінального права, які найкращим чином забезпечили охорону та розвиток суспільних відносин у нашій країні та використання методів їх регулювання, форм і рамок при прийнятті нових норм кримінального права; передбачення в бюджеті країни на кожен рік відповідної статті витрат на це дослідження [4, с. 107].

Висновки. Виходячи з наведених основних складових елементів ефективності норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням, ми доходимо висновку, що під ефективністю норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням слід розуміти їх здатність забезпечити досягнення конкретної мети, яка поставлена законодавцем перед тією або іншою нормою. А ефективність правозастосовної діяльності означає її спроможність забезпечити таку своєчасну і погоджену з вимогами закону реалізацію юридичних норм, яка за найменших витрат найбільш позитивно впливала б на регульовані суспільні відносини та поведінку їх учасників у бажаному напрямі.

До основних умов підвищення ефективності норм кримінального права у запобіганні кримінальним правопорушенням, варто віднести: 1) обов'язкове прогнозування наслідків прийняття норм кримінального права; 2) вивчення існуючої правозастосовної практики; 3) розробка механізму реального контролю над доходами; 4) усунення диспропорцій у структурі Кодексу, необґрунтованого відступу від типової побудови статей його Особливої частини; 5) організаційне забезпечення процесу внесення змін і доповнень до КК України, зокрема вирішення питання про його концептуальну визначеність; 7) прийняття норми кримінального права відповідно до сформованої політичної, економічної обстановки у країні тощо [13, с. 66–72].

Тому ефективність боротьби зі злочинністю нормами кримінального права істотно залежить від того, як буде організована ця діяльність, якими критеріями її учасники керуватимуться при вирішенні конкретних питань.

Також однією з умов забезпечення ефективності норм кримінального права у запобіганні

кримінальним правопорушенням є створення досконалого законодавства, зрозумілого широким масам.

Розгляд проблеми ролі та значення покарань у системі запобігання злочинності дозволяє дійти висновку, що покарання є вагомою частиною складного механізму превенції, в якому воно (покарання) виконує дві функції – загальну і спеціальну, кожна з яких має своє призначення, коло адресатів, принципи дії, особливості реалізації та ін. Разом із тим покарання справляє запобіжний ефект не само по собі, а в комплексі з іншими кримінально-правовими нормами та інститутами, а також чинниками соціального, психологічного, морального та іншого характеру. При цьому покарання – не панацея від злочинної агресії у широкому смислі слова. Тому від нього не можна вимагати стовідсоткового запобіжного ефекту. Адже в цьому сенсі воно, звісно ж, виконує хоча й вагому, але все-таки допоміжну роль поряд з іншими складовими системи запобігання злочинності.

Література

1. Денисова Т.А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2010. 38 с.
2. Голіна В.В., Головін Б.М. Загальне запобігання злочинності як одна з цілей кримінального законодавства (кримінологічний підхід). *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Вип. 16. Харків, 2008. С. 49–61.
3. Шеулова І.Д. Превентивна роль застосування покарання. *Науковий вісник*. 2011. № 3. С. 328–335.
4. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / Т.А. Денисова та ін. Київ, 2008. 400 с.
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26.
6. Філей Ю.В. Роль покарання в запобіганні злочинності. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2009. № 2. С. 154–160.
7. Михайліченко Т.О. Ефективність покарання: проблема до вирішення. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності* : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., 8–9 жовт. 2015 р. Харків, 2015. С. 243–248.
8. Полянський Є.Ю. Про ефективність кримінальних покарань. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 15 трав. 2020 р. Одеса, 2020. Т. 3. С. 95–97.
9. Ягунов Д.В. Паноптично-карцерна держава крізь призму показників пенітенціарної політики ХХІ століття. *Політичне життя*. 2022. № 3. С. 71–85.
10. Рощина І.О. Поняття і складові елементи ефективності норми кримінального права у запобіганні злочинам. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. Число 3(19). С. 97–103.
11. Нікітін Ю.В., Рощина І.О. Ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів : монографія. Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2014. 168 с.
12. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. 296 с.

13. Денисова Т.А. Запобігання злочинам як одна з пріоритетних функцій кримінального покарання. *Право України*. 2009. № 7. С. 66–72.

Анотація

Градецький А. В. Запобігання злочинності засобами кримінально-правового впливу та умови їх ефективності. – Стаття.

В статті досліджується покарання як засіб реалізації запобіжної функції кримінального права. Ефективна протидія злочинності неможлива без застосування справедливої кари за злочини.

Неминучість відповідальності має більше значення для запобігання злочинам, ніж суворість каральних заходів. Іноді держава намагається стримати зростання злочинності суворими санкціями, проте жорстокість покарання не призводить до позитивного ефекту. Жорстокості було більше ніж досить, але злочинності вона не викорінила. Запобігання злочинам будь-якою ціною не може бути принципом кримінальної політики нашої держави.

Тимчасово досягти мети спеціальної превенції можна за допомогою призначення покарання у виді позбавлення волі, проте кінцева мета не завжди досягається, оскільки сутність запобіжного впливу в досягненні постійно триваючого результату. Недопустимо, щоб відбування покарання робило людину більш небезпечною для суспільства, ніж до засудження (досягається антимета). Покарання у виді позбавлення волі скоріше множить наявні недоліки, ніж усуває їх, висуває нові проблеми, ніж вирішує наявні. Таке покарання мало-ефективне для досягнення мети спеціальної превенції.

Автор доводить, що покарання є вагомим частиним складним механізмом превенції, в якому воно (покарання) виконує дві функції – загальну і спеціальну, кожна з яких має своє призначення, коло адресатів, принципи дії, особливості реалізації та ін. Разом із тим покарання справляє запобіжний ефект не само по собі, а в комплексі з іншими кримінально-правовими нормами та інститутами, а також чинниками соціального, психологічного, морального та іншого характеру. При цьому покарання – не панацея від злочинної агресії у широкому сенсі слова. Тому від нього не можна вимагати стовідсоткового запобіжного ефекту. Адже в цьому сенсі воно, звісно ж, виконує хоча й вагомим, але все-таки допоміжну роль поряд з іншими складовими системи запобігання злочинності.

Ключові слова: кримінальне покарання, запобігання злочинності, мета покарання, ефективність, кримінальне право.

Summary

Gradecky A. V. Crime prevention by means of criminal law influence and conditions of their effectiveness. – Article.

The article examines the punishment as a means of implementing the preventive function of criminal law. The effective counteraction to crime is impossible without fair punishment for crimes. The inevitability of responsibility matters more to prevent crime than severity of ranging punishment.

Sometimes the state tries to curb the growth of crime with strict sanctions, however, the cruelty of punishment does not lead to a positive effect. Cruelty was more than enough, but it did not eradicate crime. Prevention of crimes at any cost cannot be the principle of the criminal policy of our state. Temporarily achieve the goal of special prevention can be through the imposition of punishment in the form of imprisonment, but the ultimate goal is not always achieved, since the essence of the preventive effect in achieving a constantly constantly result. It is unacceptable that serving a sentence makes a person more dangerous for society than before conviction (antigoal is achieved).

Punishment in the form of imprisonment rather multiplies the existing shortcomings, than eliminates them, puts forward new problems, than solves existing ones. The author argues that punishment is a significant part of the complex mechanism of prevention, where punishment performs two functions – general and special, each of which has its own purpose, range of recipients, principles of action, features of implementation, etc. At the same time, punishment has a preventive effect not by itself, but in combination with other criminal law norms and institutions, as well as factors of a social, psychological, moral and other nature. At the same time, punishment is not a panacea for criminal aggression in the broadest sense of the word. Therefore, one cannot demand a hundred percent preventive effect from it. After all, in this sense, it, of course, performs an important, but still auxiliary role along with other components of the crime prevention system.

Key words: aim of punishment, criminal punishment, crime prevention, effectiveness, criminal law.

УДК 343.8
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.18>

А. П. Гусак
orcid.org/0000-0002-2142-5193
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Волинського національного університету імені Лесі Українки

ЗАРУБІЖНИХ ДОСВІД ПРОБАЦІЇ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ ЗАСОБАМИ ПРОБАЦІЇ

Постановка проблеми. Вивчення та аналіз зарубіжного досвіду пробації та протидії злочинності засобами пробації дозволяє виявити переваги та недоліки законодавства інших країн та на цій основі визначити напрями подальшого розвитку законодавства України. Запозичуючи зарубіжний досвід, необхідно не лише вирішувати проблеми імплементації тих чи інших правових норм, а й адаптувати необхідні та ефективні методи та інструменти інших країн у нас.

Оцінка стану літератури. Варто зазначити, що вивченням та аналізом зарубіжного досвіду протидії злочинності, в тому числі і засобами пробації, у своїх роботах займалися такі вчені, як: О.В. Беца, І.Г. Богатирьов, А.П. Гель, С.О. Демченко, О.М. Джужа, В.М. Дрьомін, О.І. Зубков, О.В. Лисодєд, О.С. Міхлін, В.М. Трубніков, А.Х. Степанюк, М.О. Стручков, І.С. Яковець, Д.В. Ягунов та ін. С.В. Сьомін, розглянув Європейські правила пробації в контексті модернізації української пенітенціарної системи [15, с. 154–159]. С.І. Сімакова та О.Г. Мельник, досліджували пробацію як механізм міжнародного досвіду роботи з правопорушником [14, с. 235–237]. Р.О. Басенко, Г.М. Аванесян і В.Ф. Коваленко присвятили статтю висвітленню теоретичних і практичних аспектів розвитку інституту пробації у європейському правовому та соціокультурному просторі [4, с. 203–208].

Мета статті. Метою роботи є дослідження особливостей протидії злочинності засобами пробації в зарубіжних країнах та можливі шляхи її впровадження в Україні.

Виклад основного матеріалу. Аналіз міжнародного досвіду боротьби зі злочинністю показує, що в сучасних умовах злочинні прояви є реальною загрозою демократичному розвитку та національній безпеці будь-якої країни.

Історія пробації за кордоном насичена подіями та змінами у поглядях на природу пробації та її форму. Озираючись в минуле, найперша система пробації була запроваджена на початку 19 століття у Великій Британії, США, Нідерландах, Данії тощо. Створення та поширення пробації обговорювалося на Перших Міжнародних пенітенціарних конгресах у Лондоні (1872) та Римі (1885), Конгресі Союзу міжнародного

права в Брюсселі (1889) та Четвертому Міжнародному пенітенціарному конгресі, що відбувся в Санкт-Петербурзі в 1890 році.

Перші згадки про пробацію як національну систему британського кримінального права з'явилися на початку 19 століття, а в США, Великобританії, Німеччині, Франції, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Японії, Бельгії та Нідерландах наприкінці 20 століття.

Проте існують різні точки зору щодо пріоритетності запровадження пробації у Великобританії чи США. За словами А. Піонтковського, інститут пробації був заснований у Північній Америці в 1869 році [13, с. 71–78], а Фон Ліст вважає, що умовне засудження виникло у Франції, а тюремний реформатор Беранже першим запропонував умовне засудження.

Західний досвід яскраво показує, наскільки важким є шлях до сучасного уявлення про природу пробації. Модель пробації неодноразово змінювалася відповідно до політичних пріоритетів та наукових досягнень щодо можливостей і потреб кримінальної реабілітації. [12]

Пробація – це не просто юридична конструкція з фіксованим типом покарання або формою звільнення, це концепція, яка зазнала багатьох впливів протягом останнього століття та модернізувала свою структуру, форму та функціонування.

За час свого існування пробація зазнала чимало принципів трансформацій. Якщо на ранніх етапах свого розвитку (приблизно до 1935 р.) вважалося, що вона обмежується спостереженням за засудженими, то ототожнення пробації із загальним спостереженням значно зменшилося напередодні та після Другої світової війни. На початку 70-х років система пробації почала розглядатися як один із інструментів, який сприяв певному успіху у зниженні рецидивної злочинності.

У 2005 році вчені А. ван Калмтаут, Дж. Робертс, С. Віндінг провели дослідження, основною метою якого було вивчення особливостей служб пробації та підготовки офіцерів пробації в країнах-кандидатах на членство в ЄС [7]. Фактично ці науковці узагальнили вимоги до служби пробації та визначили загальні вимоги до її персоналу, деякі з яких дублювали вимоги,

встановлені Європейською Комісією. Науковці зазначили, що, окрім офіційних та стратегічних завдань, важливим стало чітке визначення етичних принципів та правил, за якими працюють служби пробації. Вони можуть бути частиною офіційної заяви про місію, правил або стандартів випробувального терміну або правил, які містяться в посібнику з етики соціального працівника. Порівняння цих принципів і кодексів етики показує, що більшість служб пробації мають багато спільного [7, с. 120]. Зазначені вчені вказують універсальні, на їхню думку, принципи для служб пробації: повага до недоторканості приватного життя клієнта пробації; відкритість; відповідальність; повага до незалежності клієнта; добровільність; реалізм; помірність втручання; принцип вчасного втручання; принцип послідовності втручання; готовність співпрацювати з іншими організаціями; прозорість; мотивація [7, с. 120].

У 1951 році Економічна і соціальна рада Організації Об'єднаних Націй висловила підтримку максимальному поширенню умовного засудження в правовій площині світу в країнах з різними рівнями соціально-економічного розвитку та культурою пенітенціарної практики, і вже в 1981 році Європейська організація пробації (ЕРО) був створений для професіоналізму в просуванні та поширенні досвіду роботи та розробок у сфері пробації в європейських країнах та у сфері пробації на національному та європейському рівнях [1].

З 1981 року Організація Об'єднаних Націй і Рада Європи прийняли резолюції, спрямовані на розширення альтернатив ув'язненню. Основними з них є: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 45/110 про Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила, 1990 р.), Рекомендація № R (92) 16 Комітету міністрів державам-членам про європейські правила щодо застосування громадських санкцій та заходів. Загалом у ході діяльності цих інституцій було прийнято близько 20 резолюцій, спрямованих на розвиток альтернатив ув'язненню в державах-членах ООН чи Ради Європи [1].

Невід'ємною частиною виконання завдань пробації є соціальний супровід суб'єктів пробації, реалізація системи реабілітаційних та виправних програм, заходи постпенітенціарного догляду та соціальний захист колишніх ув'язнених. Оскільки суб'єкт пробації залишається в суспільстві, він має можливість використовувати всі наявні в суспільстві ресурси для досягнення своїх цілей ресоціалізації. Тому соціально-виховна робота служби пробації є одним із пріоритетних напрямків професійної діяльності її співробітників.

Керівні принципи ресоціалізації правопорушників, у тому числі шляхом пробації, викладені в документах, прийнятих Радою Європи Рекомендації № R (92) 16 Комітету міністрів державам-членам про європейські правила щодо застосування громадських санкцій та заходів від 19.10.1992 р., Рекомендації № R 22 (99) Комітету міністрів державам-членам стосовно переповненості в'язниць і зростання кількості ув'язнених від 30.09.1999 р.; Рекомендації K (97) 12 Комітету міністрів державам-членам про європейські правила щодо персоналу, який займається впровадженням санкційних заходів, від 10.09.1997 р., Рекомендації K (2003) 22 Комітету міністрів державам-членам на умовно-дострокове звільнення від 24.09.2003 р. [12]

Пробація є невід'ємною частиною систем кримінального правосуддя європейських країн, і одним із ключових документів, що визначають принципи європейської пробації, є Рекомендація № CM / (2010) 1 Комітету Міністрів Ради Європи про Правила Ради Європи з пробації (Правила Ради Європи з пробації).

Аналіз джерел, що висвітлюють системи пробації зарубіжних країн [5; 6] показав, що кожна держава вирішує це питання, ґрунтуючись на власних традиціях та існуючих можливостях.

Різною є відомча приналежність служби пробації. Наприклад, у Великій Британії, Данії, Японії, Фінляндії, Норвегії, Латвії, Чехії, Естонії служба пробації контролюється Міністерством юстиції; у США, Німеччині, Угорщині – судовою владою; Нідерландах – прокуратурою; у Швеції – тюремним відомством; у Сінгапурі служба пробації контролюється Міністерством розвитку громад і спорту.

Кримінальний кодекс Швейцарії передбачає умовне покарання, якщо строк покарання не перевищує 18 місяців. Передумовою призначення такого покарання є визначення судом невчинення засудженим у майбутньому іншого злочину та за згодою сторін відшкодування завданих збитків.

Відповідно до кримінального кодексу Швейцарії, управління умовами виконання пробації належить до повноважень місцевої в'язниці та адміністрації пробації.

Норвезька система підготовки персоналу пробації подібна до швейцарської системи, при цьому навчання здійснюється персоналом академії (KRUS). Академія KRUS є частиною Центрального управління виправної служби Норвегії. Його місія полягає в тому, щоб забезпечити дворічне спеціалізоване навчання, безперервну освіту та навчання, а також дослідження для офіцерів пенітенціарних установ і офіцерів пробації. Сьогодні Академія KRUS бере активну участь у створенні та розвитку дистанційної освіти, яка

є надзвичайно актуальною для умов глобального процесу [12].

Норвезька служба пробації здійснює наступні основні види діяльності: громадські роботи, нагляд за умовно-достроковими правопорушниками, реалізація програми DUI (програма реабілітації наркоманів), нагляд і контроль за домашнім арештом, підготовка досудових звітів.

Головне завдання Служби пробації Естонії – зробити суспільство безпечнішим, використовуючи альтернативи ув'язненню. Така місія сформульована на передумові, що якщо, окрім нагляду, можна зробити роботу, щоб змінити злочинну поведінку правопорушника. Тому робота служби пробації в Естонії складається з двох частин – супервізії та сприяння соціальній адаптації. Ці підходи допомагають зменшити рецидив злочинності, тим самим покращуючи громадську безпеку [16].

Пробація в Угорщині має довгу історію з цілями моніторингу та підтримки в 1970-х і 80-х роках. Виправна служба для неповнолітніх і виправна служба для дорослих діють незалежно одна від одної, причому перша є частиною системи захисту дітей, а виправна служба для дорослих – частиною системи кримінальної юстиції.

У Румунії служба пробації підпорядковується Міністерству юстиції. Згідно з румунським законодавством, Служба пробації відповідає не лише за вироки, не пов'язані з позбавленням волі, а й надає психологічну допомогу жертвам злочинів.

Діяльність з пробації в Румунії координується на національному рівні спеціалізованим підрозділом при Міністерстві юстиції. Департамент пробації не є самостійним відомством і всю його роботу координує Міністерство юстиції.

У Данії служба в'язниць і пробації підпорядкована Міністерству юстиції. У складі Департаменту функціонує Департамент пенітенціарної служби та пробації на чолі з Генеральним директором.

Інноваційний проект служби пробації в Данії викликав певний інтерес у українських правоохоронних органів. Суть цієї розробки полягає у підвищенні якості роботи шляхом ефективного розподілу ресурсів служби пробації. Служба пробації контролює кількість і якість інформації про кожного суб'єкта пробації, а клієнтські файли зберігаються в системному каталозі, до якого мають доступ працівники Департаменту пенітенціарної служби та Департаменту пробації для оперативного моніторингу процесу пробації.

У Франції існує два окремих інститути: відстрочка виконання покарання та відстрочка призначення покарання, які регулюються чинним кримінальним кодексом Франції. У всіх цих

випадках закон зобов'язує роботу спеціальних адвокатів з пробації [5, с. 86].

У Фінляндії за службу пробації відповідає Міністерство юстиції. Стратегічне управління службою здійснює Департамент кримінальної політики Міністерства юстиції. Служба пробації разом із службою в'язниць є частиною агентства кримінального правосуддя.

Відділ служби пробації здійснює діяльність щодо виконання альтернативних видів покарання, зокрема громадських робіт, спеціальних покарань для неповнолітніх, нагляду за неповнолітніми, засудженими до умовного позбавлення волі, нагляду за особами, звільненими після відбуття покарання.

У Фінляндії переважна більшість ув'язнених мають право на умовно-дострокове звільнення. Правопорушники користуються цим правом у 99% випадків.

Служба тюрем та служба пробації Швеції, а також поліція, прокуратура та судові органи підпорядковуються Міністерству юстиції.

Служба складається з головних офісів, транспортних служб, Національної комісії з умовно-дострокового звільнення, Ради пробації, навчальних центрів і регіональних офісів, які включають в'язниці, центри ув'язнення та офіси пробації.

Створена в 2008 р. в Республіці Молдова служба пробації [1] має традиційні функції, що обмежують її діяльність з умовно засудженими та умовно-достроково звільненими громадянами. У 2010 р. Постановою Уряду Республіки Молдова № 827 законодавчо сформульовано організаційні структури органів пробації.

До найпоширеніших кримінально-правових заходів, не пов'язаних з ізоляцією правопорушників від суспільства, відносяться:

- штраф, грошова санкція, яка може бути накладена як індивідуальне покарання, та як умова пробації, при цьому досягаються такі цілі: економічно покарати правопорушника та скоротити судові витрати (Австрія [8], Бельгія, Угорщина, Польща [9], Німеччина [1], Фінляндія);

- конфіскація, полягає у передачі державі об'єктів, які служили або використовувалися для вчинення злочину, а також об'єктів, грошей та будь-якого іншого майна, отриманого в процесі кримінального злочину (Албанія [2], Болгарія [3], Швейцарія [10], Польща [9]);

- відшкодування (компенсація) збитків потерпілим від злочину (Швейцарія).

- виплата грошової компенсації на громадські цілі, пов'язані з охороною здоров'я (Польща).

- тимчасове позбавлення деяких політичних та цивільних прав (Бельгія, Польща);

- позбавлення права полювання та риболовлі (Естонія);

- заборона займатися певною професією, ремеслом або укласти торгові угоди (Швейцарія);
- громадський осуд (Болгарія);
- поліцейське попередження (Англія);
- опублікування вироку до публічної інформації (Швейцарія, Польща);
- умовне зупинення відбування покарання, що полягає в тому, що правопорушник засуджується до ув'язнення, але виконання вироку припиняється без будь-яких умов;
- умовне звільнення, з наступним періодом пробації (Швеція) [11];
- умовне звільнення з призначенням випробувального терміну (Швейцарія);
- умовне припинення кримінального переслідування із встановленням випробувального терміну та передачею винного під нагляд куратора (Польща);
- умовне засудження із встановленням охоронного нагляду (Швейцарія);
- пробація (кримінальний нагляд), включаючи нагляд у поєднанні з суспільно корисними роботами та нагляд у поєднанні з особливою програмою лікування (Швеція);
- відстрочення позбавлення волі із встановленням випробувального терміну та передачею засудженого під нагляд куратора (Польща);
- відстрочення виконання вироку із встановленням випробувального терміну та передачею засудженого (Данія);
- умовний вирок, з пробаційним періодом (Швеція);
- повне зупинення відбування покарання, що полягає в тому, що правопорушник засуджується до тюремного ув'язнення, однак він зобов'язаний перебувати під контролем служби пробації;
- часткове призупинення відбування покарання, що полягає в тому, що правопорушник засуджується до тюремного ув'язнення, частина якого відбувається у в'язниці, а відбування іншої зупиняється;
- електронний контроль з використанням різних технічних засобів, що дозволяє встановлювати місцезнаходження правопорушника протягом доби та контролювати його пересування в межах обмеженої території (Швеція, Великобританія);
- контрольоване зупинення виконання штрафу полягає в тому, що засуджений перебуває під контролем відповідних структур, із встановленням щодо його певних обмежень (Румунія);
- обмеження волі під наглядом (Польща);
- поєднання двох або кількох покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, яке відбувається або одночасно, або за черговістю (Велика Британія).

Найпоширенішими функціями служб пробації в розвинених країнах є: *організація виконання громадських робіт, виправних робіт*

(Австрія, Англія та Уельс, Бельгія, Болгарія, Угорщина, Німеччина, Данія, Ірландія, Каталонія, Латвія, Литва, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Естонія); проведення соціального дослідження особистості, підготовка попередньої соціальної доповіді (Англія та Уельс, Бельгія, Болгарія, Угорщина, Німеччина, Данія, Ірландія, Італія, Каталонія, Латвія, Литва, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Естонія); *організація виконання пробації як покарання* (заходи кримінально-правового характеру) (Англія та Уельс, Бельгія, Угорщина, Данія, Ірландія, Італія, Каталонія, Литва, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія); *контроль за умовно засудженими, засудженими з відстроченням відбування покарання* (Австрія, Англія та Уельс, Бельгія, Болгарія, Угорщина, Німеччина, Данія, Ірландія, Каталонія, Латвія, Литва, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія); *контроль за ходом виконання програм засудженими, схильними до алкоголізму чи наркоманії, або інших програм* (Англія та Уельс, – контроль за виконанням або організація підготовки навчання за спеціальними програмами, інші виховні заходи (Англія та Уельс, Болгарія, Угорщина, Німеччина, Данія, Ірландія, Каталонія, Литва, Франція, Хорватія, Чехія); *контроль за поведінкою умовно звільнених* (Австрія, Англія та Уельс, Бельгія, Болгарія, Німеччина, Данія, Каталонія, Латвія, Литва, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Естонія); *організація процесу медіації, допомога жертвам злочинів* (Австрія, Бельгія, Угорщина, Німеччина, Данія, Ірландія, Каталонія, Латвія, Хорватія, Чехія); *загальна та індивідуальна превенція* (профілактика) (Австрія, Англія та Уельс, Бельгія, Угорщина, Данія, Каталонія, Латвія, Фінляндія, Франція, Чехія, Естонія); *надання допомоги, підтримки ув'язненим, підготовка їх до відпустки, надання допомоги та підтримки в період його проведення, розробка індивідуального плану відбування покарання у вигляді позбавлення волі* (Бельгія, Угорщина, Німеччина, Ірландія, Італія, Каталонія, Латвія, Литва, Хорватія); *контроль за здійсненням спеціальних заходів щодо осіб з наркотичною залежністю* (Англія та Уельс, Угорщина, Ірландія, Каталонія, Франція, Хорватія, Чехія); *підготовка рекомендацій щодо можливості звільнення з в'язниці за амністією або умовно достроково* (Бельгія, Угорщина, Німеччина, Данія, Каталонія, Франція, Хорватія); *надання допомоги у здійсненні контролю за правопорушниками, яким запобіжний захід у вигляді тримання під вартою був умовно здійснення нагляду за розумово відсталими правопорушниками та особами з психічними розладами* (Австрія, Данія, Каталонія, Фінляндія); *контроль, надання допомоги правопорушникам,*

чий кримінальні справи були тимчасово припинені (Англія та Уельс, Бельгія, Німеччина, Данія, Каталонія, Франція, Чехія); здійснення електронного моніторингу (Австрія, Англія та Уельс, Бельгія, Німеччина, Данія, Каталонія, Франція); контроль за правопорушниками, які відбувають покарання у відкритих в'язницях (Ірландія, Італія, Каталонія, Франція); надання допомоги особам, звільненим через акт помилування або за амністією (Німеччина, Данія, Хорватія); надання допомоги на ранньому етапі відбування покарання без ізоляції від суспільства, виховний вплив, соціальна допомога, надання підтримки, надання інформації (Англія та Уельс, Бельгія, Каталонія, Литва); надання допомоги та підтримки правопорушникам, які перебувають під домашнім арештом (Данія, Італія); поступенітенційарний контроль (Австрія, Німеччина, Хорватія); робота в центрах денного відвідування (переважно неповнолітні) (Англія та Уельс, Угорщина, Каталонія); перевірка перебування засудженого за місцем проживання (реєстрації) (Англія та Уельс, Болгарія); контроль за перебуванням у межах території, визначеної судом, контроль за виконанням вимог суду заборони займатися певною діяльністю (Англія та Уельс, Болгарія); контроль за особами, обмеженими у свободі пересування (Італія); контроль за особами – учасниками спеціальних програм – як заміни позбавлення волі за рішенням суду: програми із запобігання сексуальним злочинам (Данія); контроль, надання допомоги особам, які утримуються в СІЗО (Чехія); надання допомоги сім'ям правопорушників, потерпілих (Каталонія); контроль за виконанням вироку про обмеження волі (Литва); контроль за стягненням штрафів (Каталонія); координація діяльності добровольців, які працюють у в'язницях (Англія та Уельс); участь у судових слуханнях у справах щодо неповнолітніх (Бельгія); підготовка засудженого до тривалої відпустки та надання допомоги під час перебування вдома (Англія та Уельс); кримінальний нагляд (Естонія).

Можна констатувати, що в таких розвинених європейських державах, як Австрія та Італія, коло функцій відомств, які виконують альтернативні види покарань, є досить вузьким. У Східній Європі така ситуація характерна для Болгарії та Естонії.

У законодавствах менш ніж 50% європейських країн знайшли закріплення функції контролю, надання допомоги правопорушникам, кримінальні справи яких було тимчасово припинено, а також здійснення електронного моніторингу.

Діяльність служб пробації зарубіжних країн відрізняється різноманітністю і залежить від обсягу функцій, покладених на служби пробації.

Для практичного застосування переваг кожної закордонної системи пробації та реалізації її окремих методів в українській системі пробації необхідно розглянути наступне:

1) межі й узгодженість кримінальної політики та рівня гуманізації пенітенціарної політики;

2) можливість та необхідність декриміналізації кримінальних діянь;

3) єдність судової практики щодо призначення покарання стосовно неповнолітніх;

4) узгодженість способів застосування пробації в зарубіжних країнах із особливостями застосування альтернативних позбавленню волі способів призначення покарань.

Аналіз зарубіжного досвіду функціонування служб пробації дав змогу виділити наступні основні напрями соціальної роботи, які стосуються засуджених до покарань без ізоляції від суспільства:

– загальний аналіз потреб та можливостей застосування пробаційних заходів, їх планування, координація та нагляд за їх впровадженням на всіх рівнях, моніторинг ефективності системи;

– створення соціально-економічних засад для роботи системи пробації, залучення джерел фінансування;

– надання досудової доповіді клієнта;

– створення програм корекції соціальної поведінки та забезпечення виконання превентивних заходів;

– координація виконання кримінальних покарань та примусових робіт;

– здійснення нагляду за громадськими роботами;

– організація взаємодії та співробітництва з установами позбавлення волі під час підготовки засуджених до звільнення, надання соціальної допомоги особам, які звільняються з місць позбавлення волі;

– забезпечення можливості примирення у системі «жертва-злочинець»;

– підготовка кадрів запровадження пробаційних програм.

Враховуючи досвід зарубіжних країн слід зазначити наступне:

– застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань неповнолітнім в жорсткіших умовах має більшу ефективність, ніж в полегшених умовах. Наприклад, рівень рецидиву вчинення кримінальних правопорушень у США внаслідок застосування, так званого, «інтенсивного нагляду», значно був менший, ніж внаслідок реалізації у Фінляндії у 1998-2001 експериментального проєкту із застосуванням, здебільшого, працівників соціальних служб (педагогів, психологів та ін), а не працівників установ відбування покарань;

– у США, Швейцарії, Норвегії пробаційною роботою займається начальник в'язниці, а не

створюються спеціальні органи. Зважаючи на високий рівень розвитку інституту пробації у цих країнах вказане свідчить про ефективність різних підходів пробації неповнолітніх залежно від суспільних, кримінально-правових та інших умов;

– зважаючи на вікову ознаку правопорушника (неповнолітній) у будь-якій системі пробації ключову роль відіграють соціальні працівники (педагоги, психологи та ін), а не правники чи працівники установ відбування покарань;

– безпрецедентним із вивчених країн є у Латвії можливість служби пробації делегувати свої повноваження особам приватного права, натомість в інших країнах ці функції виконує служба пробації як державний орган із можливим залученням волонтерів;

– зважаючи на низький криміногенний рівень у скандинавських країнах слід зазначити про зведення у Фінляндії пробаційних заходів до виконання неповнолітніми правопорушниками суспільних робіт.

Висновки. На сьогодні Україна має запровадити більш прогресивну систему запобігання злочинам та соціальної реабілітації осіб, котрі вступили в конфлікт із законом, яка відповідає сучасним вимогам. Міжнародна й вітчизняна практика свідчить, що запровадження служби пробації є важливим фактором, який позитивно впливає на суспільство. Ефективною складовою служб пробації є програми з відновного правосуддя: це й виховний вплив на правопорушника, і профілактика вчинення повторних правопорушень, і сприяння соціальній адаптації та реінтеграції правопорушників у суспільство. Враховуючи вищевикладене, вважаємо за необхідне запровадити деякі моделі й конкретні методики пробації в окремих регіонах України, та проаналізувати їх дієвість, що може стати темою подальших наукових розробок.

Література

1. Probation in Europe Updates. CEP Probation. URL: <https://www.cep-probation.org/knowledgebases/probation-in-europe-updates/> (date of access: 23.05.2023).
2. WIPO Lex. WIPO – World Intellectual Property Organization. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/56> (date of access: 30.05.2023).
3. WIPO Lex. WIPO – World Intellectual Property Organization. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/17208> (date of access: 30.05.2023).
4. Басенко Р.О., Аванесян Г.М., Коваленко В.Ф. Інституціонування пробації в контексті гуманістичного та євроінтеграційного потенціалу правової системи України. Підприємство, господарство і право : Науково-практичний господарсько-правовий журнал. 2021/1. № 5. С. 203–208.
5. Богатирьова О.І. Сутність інституту пробації у сучасному зарубіжному праві. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2013. Вип. 31. С. 254–261.

6. Гизимчук С.С. Особливості здійснення пробації в зарубіжних країнах. Молодий вчений. 2019. № 4(2). С. 348–351.

7. Кальмтоут А., Робертс Дж., Віндінг Дж. Пробація та служби пробації в країнах – кандидатах у члени ЄС. Київ : Атіка, 2005. 448 с.

8. Кримінальний кодекс Австрії від 29 січня 1974 р. – Вікіпедія. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримінальний_кодекс_Австрії_від_29_січня_1974_р.#:-:text=цStGB%20oder%20StGB-AT;%20офіційна,на%20заміну%20KK%201852%20року (дата звернення: 30.05.2023).

9. Кримінальний кодекс Польщі (1997) – Вікіпедія. Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримінальний_кодекс_Польщі_\(1997\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримінальний_кодекс_Польщі_(1997)) (дата звернення: 30.05.2023).

10. Кримінальний кодекс Швейцарії – Вікіпедія. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримінальний_кодекс_Швейцарії (дата звернення: 30.05.2023).

11. Кримінальний кодекс Швеції (1962) – Вікіпедія. Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримінальний_кодекс_Швеції_\(1962\)#:-:text=Brottsbalk%20\(1962:700\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримінальний_кодекс_Швеції_(1962)#:-:text=Brottsbalk%20(1962:700)), (швед. (дата звернення: 30.05.2023).

12. Муравйов К. Досвід США та Великобританії щодо реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та можливості його використання в Україні (2017). Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgir_2017_1_37 (дата звернення: 30.05.2023).

13. Порівняльне кримінально-виконавче право : навч. посібник. За заг. ред. І.Г. Богатирьова. К.: Інститут кримінально-виконавчої служби. 2013. 140 с.

14. Сімакова С.І., Мельник О.Г. Пробація, як механізм міжнародного досвіду роботи із правопорушником. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 3. С. 235–237.

15. Сьомін С.В. Європейські правила пробації та реформування кримінально-виконавчої системи в Україні. Стратегічні пріоритети. 2014. № 2. С. 154–159.

16. Яцишин М., Куренда Л. Злочин та покарання за Кримінальним кодексом Литовської Республіки. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/2025/3/Yacyshyn_Kuranda.pdf

Анотація

Гусак А. П. Зарубіжних досвід пробації та протидії злочинності засобами пробації. – Стаття.

У статті розглянуто зарубіжний досвід пробації та протидії злочинності засобами служб пробації. Аналіз міжнародного досвіду боротьби зі злочинністю показує, що в сучасних умовах злочинні прояви є реальною загрозою демократичному розвитку та національній безпеці будь-якої країни. Автор дає характеристику зародження пробації в зарубіжних країнах. Західний досвід яскраво показує, наскільки важким є шлях до сучасного уявлення про природу пробації. Закордонна модель пробації неодноразово змінювалася відповідно до політичних пріоритетів та наукових досягнень щодо можливостей і потреб кримінальної реабілітації. В дослідженні розглядаються основні правові акти, на яких формуються принципи функціонування служб пробації. Автором виділені основні кримінально-правові заходи, не пов'язані з ізоляцією правопорушників від суспільства, такі як штраф, грошова санкція, яка може бути накладена як індиві-

дуальне покарання, та як умова пробації, при цьому досягаються такі цілі: економічно покарати правопорушника та скоротити судові витрати; конфіскація, полягає у передачі державі об'єктів, які служили або використовувалися для вчинення злочину, а також об'єктів, грошей та будь-якого іншого майна, отриманого в процесі кримінального злочину; відшкодування (компенсація) збитків потерпілим від злочину і т.д. Найпоширенішими функціями служб пробації в розвинених країнах є: організація виконання громадських робіт, виправних робіт; проведення соціального дослідження особистості, підготовка попередньої соціальної доповіді; організація виконання пробації як покарання (заходи кримінально-правового характеру); контроль за умовно засудженими, засудженими з відстроченням відбування покарання; контроль за ходом виконання програм засудженими, схильними до алкоголізму чи наркоманії, або інших програм; контроль за виконанням або організація підготовки навчання за спеціальними програмами, інші виховні заходи; контроль за поведінкою умовно звільнених; організація процесу медіації, допомога жертвам злочинів; загальна та індивідуальна превенція (профілактика) і т.д. Автор стверджує, що міжнародна й вітчизняна практика свідчить, що запровадження служби пробації є важливим фактором, який позитивно впливає на суспільство. Ефективною складовою служб пробації є програми з відновного правосуддя: це й виховний вплив на правопорушника, і профілактика вчинення повторних правопорушень, і сприяння соціальної адаптації та реінтеграції правопорушників у суспільство.

Ключові слова: служба пробації, принципи пробації, запобігання злочинності, профілактика вчинення повторних правопорушень.

Summary

Husak A. P. Foreign experience of probation and combating crime by means of probation. – Article.

The article examines foreign experience in combating crime through probation services. The analysis of international experience in crime prevention shows that in modern conditions, criminal manifestations pose a real threat to democratic development and

national security of any country. The author provides an overview of the emergence of probation in foreign countries. Western experience vividly demonstrates how challenging the path to a modern understanding of the nature of probation can be. The probation model has been repeatedly modified according to political priorities and scientific achievements regarding the possibilities and needs of criminal rehabilitation. The study considers the main legal acts that shape the principles of probation service functioning. The author highlights key criminal law measures that are not associated with isolating offenders from society, such as fines, pecuniary sanctions that can be imposed as individual punishment or as a condition of probation. The objectives achieved through these measures include economically punishing the offender and reducing judicial costs; confiscation, which involves transferring to the state objects that were used or intended for committing a crime, as well as objects, money, and any other property obtained during the commission of a criminal offense; compensation for damages suffered by crime victims, etc. The most common functions of probation services in developed countries include organizing community service, corrective labor; conducting social research on individuals and preparing preliminary social reports; organizing probation as a punishment (criminal law measures); monitoring of probationers, deferred sentence offenders; monitoring the implementation of programs by offenders prone to alcoholism or drug addiction, or other programs; monitoring the implementation or organizing of educational training under special programs, other educational measures; monitoring the behavior of parolees; organizing the process of mediation, providing assistance to crime victims; general and individual prevention and so on. The author asserts that international and domestic practice shows that the introduction of probation service is an important factor that positively impacts society. An effective component of probation services is restorative justice programs, which include both educational influence on offenders and prevention of repeat offenses, as well as assistance in the social adaptation and reintegration of offenders into society.

Key words: probation service, principles of probation, crime prevention, prevention of repeat offenses.

УДК 343.98
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.19>

М. О. Думчиков
orcid.org/0000-0002-4244-2419
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

І. В. Каріх
orcid.org/0000-0003-3665-4826
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри адміністративно-господарського права,
фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ ВЧИНЕНОМУ З ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Сьогодні злочинність у кібернетичному просторі оголошена глобальною міжнародною проблемою, перш за все, це впливає з прийнятих міжнародних домовленостей та виробленню нових форм співпраці в рамках охорони кіберпростору, а також передбачають взаємодію щодо боротьби з цим високотехнологічним, суспільно небезпечним явищем. В умовах збройної агресії Російської Федерації кількість кібератак на державний інформаційний сектор збільшилася у 35 разів [1]. Одночасно, відповідно до даних Національного банку України кількість кримінальних правопорушень у кіберпросторі в фінансовому секторі за 2022 рік збільшилася на 46% [2].

Масштаби злочинності у кіберпросторі зростають пропорційно кількості нових користувачів. Згідно, статистики Генеральної прокуратури України в період з 2015 по 2020 рік, було обліковано понад 12000 кримінальних правопорушень, які передбачені XVI розділом Особливої частини Кримінального кодексу України, при цьому, зазначається, що у 3 кварталі 2022 року за допомогою засобів Системи виявлення вразливостей і реагування на кіберінциденти та кібератаки було опрацьовано 24 млрд подій інформаційної безпеки, що свідчить про їх архівелику латентність.

Варто відмітити, що власне процес розкриття кримінальних правопорушень у кіберпросторі залишається досить складним завданням для працівників правоохоронних органів. На нашу думку це обумовлене, перш за все самою специфікою цього типу кримінальних правопорушень, а також відсутності методичних рекомендацій, як щодо організації розслідування цього типу суспільно небезпечних діянь, так і щодо тактики провадження слідчих дій. Недостатня ква-

ліфікація працівників правоохоронних органів, щодо роботи з джерелами доказової інформації, зокрема оцифрування електронних повідомлень, сторінок, сайтів, виступає каталізатором вироблення сучасних засобів та методів розслідування кримінальних правопорушень у кіберпросторі.

Це підтверджує той факт, що вдосконалення інформаційно-телекомунікаційних технологій породжує якісну зміну кримінальних правопорушень у кіберпросторі, і сьогодні вже має місце спеціалізація в цій частині злочинного середовища, залежно від якого стали з'являтися такі види кримінальних правопорушень, як кардери, фішери (особи, які займаються шахрайством у кіберпросторі шляхом отримання незаконного доступу до банківських реквізитів, номерів пластикових платіжних карток тощо).

Проблеми протидії зазначеним видам незаконного заволодіння чужим майном гостро стоять перед світовою спільнотою, яка адекватно оцінює ситуацію, що склалася, визнаючи обов'язковість вжиття невідкладних міжнародних заходів.

Перші кроки, які були зроблені з цією метою, було прийняття Рекомендацій № 89 (9) 13 вересня 1989 року на засіданні Комітету міністрів Ради Європи, що містили список кримінальних правопорушень у кіберпросторі. Наступним кроком було прийняття Окінавської хартії Глобального Інформаційного суспільства 22 липня 2000 року. У зв'язку із цим доцільно звернути увагу на те, як на сучасному етапі міжнародні організації розвивають свою діяльність у цьому напрямі [3], [4].

Значний внесок у вирішення проблеми протидії кримінальним правопорушень у кіберпросторі робить ООН. Управлінням ООН з наркотиків та злочинності з метою вивчення проблеми протидії, розробки пропозицій щодо вдосконалення

міжнародних правових заходів та національних законодавств проведено всебічне дослідження проблеми злочинності у кіберпросторі. Для проведення дослідження на прохання Генеральної Асамблеї ООН Комісією з попередження злочинності та кримінального правосуддя було створено міжурядову групу експертів відкритого складу, яка визначила теми та методологію дослідження, прийняла до уваги саме дослідження, а також заходи на нього з боку держав-учасниць, міжнародної спільноти та приватного сектору і вже в 2017 році запропонувала виконувати функції платформи для подальшого обговорення питань, що стосуються злочинності у кіберпросторі, уважно стежити за новими тенденціями [5].

Однак насамперед необхідно проаналізувати Конвенцію Ради Європи «Про кіберзлочинність», прийняту 23 листопада 2001 року, відому також як Будапештська конвенція. В даний час це єдиний глобальний документ міжнародного рівня, який є обов'язковим для держав-учасниць, який регулює дії боротьби з кіберзлочинністю. Україна є державою-учасницею Конвенції з 2005 року.

По-перше, Конвенція визначила види кримінальних правопорушень у кіберпросторі і зобов'язала держави-учасниці вжити законодавчих та інших заходів, необхідних для того, щоб кваліфікувати діяння як кримінальні злочини відповідно до внутрішньодержавного права. Кримінальні правопорушення у кіберпросторі в Конвенції поділено на 5 груп: 1) правопорушення проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем; 2) правопорушення, пов'язані з комп'ютерами; 3) правопорушення, пов'язані зі змістом; 4) правопорушення, пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав; 5) правопорушення, пов'язані з виявом расизму та ксенофобії, скоєні за допомогою комп'ютерних систем (Додатковий Протокол до Конвенції «Про кіберзлочинність» (Страсбург, 28 січня 2003 р.) [6].

По-друге, Конвенція торкнулася процесуальних питань, питань взаємодії правоохоронних органів держав і, найважливіше, – питання юрисдикції, пропонуючи визначити її територіальною ознакою держави, включаючи борт судна або борт літака держави, а також громадянством особи, що вчинила кримінальне правопорушення. Але в цьому випадку не можна не враховувати те, що віртуальний простір не має фізичних кордонів. Запобігаючи виникненню можливих правових спорів, Конвенція не виключає юрисдикцію, що здійснюється відповідно до норм внутрішньодержавного права, а також пропонує в міру необхідності проводити консультації з метою визначення найбільш підходящої юрисдикції для здійснення судового переслідування.

Можна стверджувати, що Конвенція виступає фундаментальним документом, який визначає основні положення, зміст та напрями міжнародної протидії злочинності у кіберпросторі. Водночас вона визнана й одним із найжорсткіших міжнародних документів. Так, наприклад, Конвенція наділяє провайдерів обов'язком надавати будь-які комп'ютерні дані, відомості про абонентів, за допомогою яких можна встановити вид використовуваної комунікаційної послуги, вжиті з цією метою заходи технічного забезпечення та період надання послуги, особистість користувача, його поштовий чи географічний адрес, відомості про виставлені йому рахунки та здійснені ним платежі, що є в угоді або договорі на обслуговування, будь-які інші відомості про місце встановлення комунікаційного обладнання, що є в угоді або договорі на обслуговування такого користувача [7]. Ще одним міжнародним документом, обов'язковим для його учасників, є Угода Шанхайської організації співробітництва «Про співробітництво у галузі забезпечення міжнародної інформаційної безпеки». Однак у цьому документі акцент зроблено на протидії та виявленні терористичним загрозам у кіберпросторі, загрозам міжнародної безпеки, а питанням криміналізації діянь уваги не приділено [8]. Розглянувши основні міжнародно-правові нормативні акти, з питань регулювання охорони кіберпростору, вбачаємо за необхідне звернути увагу на кримінально-правове регулювання кримінальних правопорушень у кіберпросторі проти власності в окремих зарубіжних країнах.

Англосаксонська правова система не передбачає кодифікацію законодавства, у зв'язку з чим у Великій Британії відповідальність за вчинення кримінальних правопорушень у кіберпросторі встановлюють різні статuti: Закон про неправомірне використання комп'ютера, Закон про телекомунікації (обман), Закон про електронному повідомленні, а також Закон про захист персональних даних, Закон про телевізійні ліцензії (розкриття інформації), Закон про боротьбу з обманом у галузі соціального забезпечення [9, с. 211].

Проте жоден із перелічених статутів безпосередньо не встановлює відповідальності за скоєння розкрадань у сфері цифрової інформації. Законом про неправомірне використання комп'ютера передбачено відповідальність за несанкціонований доступ до комп'ютерних матеріалів; несанкціонований доступ із наміром вчинити або полегшити вчинення подальших правопорушень; несанкціоновані дії з наміром завдати шкоди щодо порушення роботи комп'ютера тощо; несанкціоновані дії, що спричиняють або створюють небезпеку значних збитків; виготовлення, постачання або одержання виробів для

використання у вищезгаданих правопорушеннях. Інакше кажучи, комп'ютерна інформація в одних випадках є об'єктом злочину, в інших – предметом і, нарешті, є засобом, способом скоєння суспільно небезпечного діяння.

У Кримінальному кодексі Франції норми, які передбачають відповідальність за кримінальні правопорушення у кіберпросторі, містяться у двох книгах. Так, до книги другої «Про кримінальні правопорушення та провини проти особи», що містить розділ «Про посягання на особистість», включено склади таких суспільно небезпечних діянь, як незаконні дії з особистими даними у телекомунікаційних системах. У книзі третьої «Про майнові кримінальні правопорушення та провини» розміщено главу «Про посягання на системи автоматизованої обробки даних», норми якої передбачають кримінальну відповідальність за її неправомірне використання. З цього випливає, що кримінально-правовій охороні підлягають особисті дані та телекомунікаційні системи. Спеціальних норм про розкрадання, які здійснюються з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій, Кримінальний кодекс Франції не містить [10].

Кримінальним кодексом Швейцарії передбачено відповідальність за кібершпигунство, яке вчинене з корисною метою. Так, відповідно до статті 143 кримінальному покаранню зазнає той, хто з метою власного незаконного збагачення чи збагачення іншої набуває для себе чи іншої особи дані, зібрані чи передані електронним чи іншим подібним способом. Крім цього, статтю 147 встановлено кримінальну відповідальність за шахрайське зловживання із установкою для обробки даних. Глава 9 кримінального закону Швеції присвячена шахрайству. Згідно зі статтю 1 особа, яка шляхом надання неправильної або неповної інформації, або внесення змін до програми чи звітності, або будь-якими іншими способами незаконно впливає на результат автоматичної обробки інформації або будь-якої іншої подібної автоматичної обробки, яка тягне вигоду для особи, яка вчинила злочин, і збитки для будь-якої іншої особи, має бути засуджена за скоєння шахрайства і така ж покарання [11].

Кримінальне законодавство Німеччини комп'ютерне шахрайство виділяє в окреме кримінальне правопорушення, параграфом 263а встановлено відповідальність за дії з метою отримання для себе або третьої особи протиправної майнової вигоди, якими завдається шкода майну іншої особи за допомогою впливу на результат обробки даних комп'ютера шляхом – користування неправильними або неповними даними, несанкціонованим застосуванням даних або іншим неправомірним впливом на процес

обробки даних. Комп'ютерна інформація у разі виступає способом скоєння розкрадання [12].

Статтею 246-II Кримінального кодексу Японії передбачено відповідальність за протиправне отримання вигоди за допомогою виготовлення електромагнітного запису, що суперечить істині, а саме встановлено, що особа, яка шляхом подання до інформаційно-телекомунікаційної технології, яка використовується у професійній діяльності іншої особи, сфальсифікованої цифрової інформації або неправомірної команди надало для використання у веденні справ іншої особи електромагнітний запис, що суперечить істині, щодо придбання, втрати або зміни майнового права і таким чином набуло протиправної майнової вигоди або дозволило це іншій особі, яка карається позбавленням волі з примусовим фізичною працею терміном не понад 10 років [13]. Крім того, в Японії кримінальна відповідальність за незаконне проникнення в комп'ютерні системи та інформаційні мережі з метою крадіжки, псування інформації, а також використання з метою отримання доходу та заповідання шкоди законним власникам передбачено в законі «Про несанкціоноване проникнення у комп'ютерні мережі» 2000 року [14].

У Кримінальному кодексі Республіки Корея міститься стаття 347-2 «Шахрайство з використанням комп'ютера», згідно з якою особа, яка отримує будь-яку вигоду від власності або сприяє отриманню такої вигоди третьою особою шляхом використання інформації, введення неправдивих чи підірваних даних у технічні засоби, включаючи комп'ютер, підлягає кримінальному покаранню [15].

Кримінальним кодексом Туреччини склад комп'ютерного шахрайства не передбачено, однак пунктом 3 статті 504 встановлено відповідальність за вчинення шахрайства з використанням як знаряддя злочину засобів зв'язку поштових, телеграфних, телефонних установ [16].

Відповідно до параграфу 279а Кримінального кодексу Данії під комп'ютерним шахрайством розуміється незаконна зміна, доповнення, знищення інформації або програми, що використовуються для електронної обробки даних, вчинена для отримання незаконної вигоди [17].

Проаналізувавши міжнародні норми та норми законодавств зарубіжних країн, щодо встановлення кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у кіберпросторі проти власності у формі шахрайства, можемо визначити наступне: 1) діяльність міжнародних організацій дає змогу з упевненістю наголосити, що світова спільнота активно вживає заходів щодо боротьби з кримінальними правопорушеннями у кіберпросторі, докладає зусиль з реформування законодавства. Але при цьому, визнаючи, що ефективно

протистояння можливе лише за спільних комплексних, узгоджених дій. Прийняті документи міжнародного характеру у зазначеній сфері характеризуються певним ступенем фрагментації з погляду криміналізації діянь. Одночасно, спостерігаємо, що у більшості країн світової спільноти визнається, що для боротьби з феноменом злочинності у кіберпросторі потрібне зміцнення правових заходів, удосконалення законодавства, у тому числі в галузі кримінального права; 2) сьогодні в зарубіжних країнах у частині криміналізації суспільно небезпечних діянь, у формі викрадення та заволодіння чужим майном, що здійснюються з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій, застосовують різні підходи. Ряд країн, таких як, Великобританія та Франція, щодо зазначених кримінальних правопорушень використовують загальні норми про майнові злочини із застосуванням положень, що відображають складові елементи діянь, таких як неправомірний доступ, втручання в персональні дані та інші кримінальні правопорушення у сфері інформаційної та цифрової безпеки. Крім цього, реалізується підхід, при якому застосування інформаційно-телекомунікаційних технологій передбачається як кваліфікуюча ознака складів майнових суспільно небезпечних діянь (Туреччина). В інших країнах, таких Німеччина, Японія, Швейцарія, Данія, Корея, такі кримінальні правопорушення, виділені в окремі склади у системі кримінальних правопорушень проти власності.

Література

1. Кількість кібератак на Україну продовжує зростати – Держспецзв'язку. Офіційний сайт журналу Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/11/10/693694/>
2. Збитки від карткового шахрайства минулого року зросли на 46% – НБУ. Офіційний сайт журналу Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2023/05/3/699747/>
3. Окнавська хартія глобального інформаційного суспільства. URL: <https://studies.in.ua/inform-pravo-shporu/2201-oknavska-hartya-globalnogo-nformacynogo-susplstva.html>
4. Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № 89(9) від 13 вересня 1989 року. URL: <https://rm.coe.int/168047ebb5>
5. Global Programme on Cybercrime. URL: <http://www.unodc.org>
6. Конвенція Ради Європи «Про кіберзлочинність»: від 21.11.2001 URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575
7. Comprehensive Study on Cybercrime. URL: <http://www.unodc.org>
8. О. В. Фролова. Міжнародне співробітництво в галузі забезпечення інформаційної безпеки. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/intrel/article/view/10365>
9. Jahankhani H., Al-Nemrat A., Hosseinian-Far A. Cybercrime classification and characteristics. Cyber

Crime and Cyber Terrorism Investigator's Handbook. Waltham, 2015. 393 p.

10. Кримінальний кодекс Франції. URL: https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/french_penal_code_33.pdf
11. Кримінальний кодекс Швейцарії. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en
12. Кримінальний кодекс Німеччини. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html
13. Кримінальний кодекс Швейцарії. URL: <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3581/en>
14. Карчевський М.В. Злочини в сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електров'язку. URL: http://it-crime.at.ua/index/tezi_lekcij/0-31
15. Кримінальний кодекс Республіки Корея. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=28627&lang=ENG
16. Кримінальний кодекс Туреччини. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2016\)011-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2016)011-e)
17. Кримінальний кодекс Республіки Корея. URL: <https://www.globalwps.org/data/DNK/files/Danish%20Criminal%20Code.pdf>

Анотація

Думчиков М. О., І. В. Каріх. Зарубіжний досвід протидії кримінальним правопорушенням проти власності вчиненому з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій. – Стаття.

У статті досліджуються питання протидії кримінальним правопорушенням проти власності, які вчиняються з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій, систем та мереж. Визначаються міжнародно-правові стандарти, щодо регулювання цього суспільно небезпечного явища. Наголошується, що останнім часом поряд із загальнообов'язковими міжнародними та регіональними документами з питань кібербезпеки приймаються й акти рекомендаційного характеру, які можуть використовуватись у правотворчій діяльності будь-якої держави. В дослідженні особливу увагу приділено вивченню проблеми криміналізації суспільно небезпечних діянь, які вчиняються у кіберпросторі.

Наведено приклади того, як по-різному законодавчі органи різних держав підійшли до вирішення проблеми протидії з кримінальними правопорушеннями проти власності, які вчиняються у кіберпросторі, застосовуючи й спеціальні норми про «комп'ютерні» розкрадання, та загальні норми про майнові кримінальні правопорушення в сукупності з нормами про злочини у сфері інформаційної безпеки, а також враховуючи факт використання комп'ютерної техніки як кваліфікуючу ознаку.

У Кримінальному кодексі України, відсутні окремі склади кримінальних правопорушень, які б визначали відповідальність за вчинення цього типу суспільно небезпечних діянь, однак в частині 3 статті 190 Особливої частини Кримінального кодексу України виділяється кваліфікуюча ознака, при вчиненні шахрайства у кіберпросторі.

Акцентовано увагу на регулюванні питання встановлення кримінальної відповідальності у різних правових системах світу, зокрема здійснено аналіз Кримінального кодексу Німеччини, Франції,

Великобританії, Данії, Швейцарії, Туреччини та Республіки Корея.

Проаналізувавши міжнародні норми та норми законодавств зарубіжних країн встановлено, що діяльність міжнародних організацій дає змогу з упевненістю наголосити, що світова спільнота активно вживає заходів щодо боротьби з кримінальними правопорушеннями у кіберпросторі, докладає зусиль з реформування законодавства. Тим не менш, сьогодні в зарубіжних країнах у частині криміналізації суспільно небезпечних діянь, у формі викрадення та заволодіння чужим майном, що здійснюються з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій, застосовують різні підходи.

Ключові слова: кримінальні правопорушення у кіберпросторі, кіберзлочини, кібершахрайство, шахрайство у кіберпросторі, цифрові кримінальні правопорушення, злочинність у кіберпросторі.

Abstract

Dumchikov M. O., Karikh I. V. Foreign experience of combating criminal offenses against property committed with the use of information and telecommunication technologies. – Article.

The article examines the issues of combating criminal offenses against property, which are committed with the use of information and telecommunication technologies, systems and networks. International legal standards for the regulation of this socially dangerous phenomenon are determined. It is emphasized that recently, along with the universally binding international and regional documents on cyber security, acts of a recommendatory nature have also been adopted, which can be used in the law-making activities of any state. In the study, special attention is paid to the study of the problem of criminalization of socially dangerous acts committed in cyberspace.

Examples are given of how the legislative bodies of different states approached the problem of dealing with criminal offenses against property committed in cyberspace in different ways, applying both special norms on «computer» theft and general norms on property criminal offenses in combination with norms on crimes in the field of information security, as well as taking into account the fact of using computer equipment as a qualifying feature.

In the Criminal Code of Ukraine, there are no separate categories of criminal offenses that would determine responsibility for committing this type of socially dangerous acts, however, in part 3 of Article 190 of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, a qualifying feature is distinguished when committing fraud in cyberspace.

Attention is focused on the regulation of the issue of establishing criminal liability in various legal systems of the world, in particular, an analysis of the Criminal Code of Germany, France, Great Britain, Denmark, Switzerland, Turkey, and the Republic of Korea was carried out.

Having analyzed the international norms and legislation of foreign countries, it was established that the activities of international organizations make it possible to emphasize with confidence that the world community is actively taking measures to combat criminal offenses in cyberspace, and is making efforts to reform legislation. Nevertheless, today in foreign countries, in terms of criminalizing socially dangerous acts, in the form of theft and taking possession of other people's property, which are carried out using information and telecommunication technologies, different approaches are used.

Key words: criminal offenses in cyberspace, cybercrime, cyber fraudster, fraud in cyberspace, digital criminal offenses, crime in cyberspace.

УДК 343.54
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.20>

І. М. Леган
orcid.org/0000-0003-2933-4971
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри права та правоохоронної діяльності
Державного університету «Житомирська політехніка»

ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ОСОБИ

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи є суспільно небезпечними посяганнями, що спричиняють істотну шкоду як окремим особам (повнолітніми та неповнолітніми), так і суспільству в цілому, адже вони характеризуються аморальністю та цинічністю вчинених діянь, принижують честь та гідність потерпілої особи та завдають значної шкоди здоров'ю особи. У сукупності невід'ємних прав та свобод людини і громадянина особливе місце займає статева свобода та забезпечення статевої недоторканості, що є індикатором цивілізаційної зрілості суспільства, його здатності та можливості у створенні умов для гармонійного розвитку сучасного покоління.

Метою статті є аналіз кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Стан дослідження. Питання особливостей кваліфікації кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи були досліджені у працях таких вчених як Н.В. Аніщук, Н.Б. Болотіна, К.Б. Левченко, О.А. Мартиненко, Т.М. Мельник, О.С. Перунова та інших. Однак, попри підвищений інтерес до питань даної проблематики, окремі аспекти кваліфікації кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи досліджені в повній мірі не були.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи є посяганнями на особистість та пов'язані з грубим порушенням норм моралі, тому за їх вчинення передбачається доволі суворе покарання українським кримінальним законодавством. Право особи на свободу та особливу недоторканість гарантує ст. 29 Конституції України. Це право охоплює й право на статева свободу і статева недоторканість особи [1].

Статева свобода та статева недоторканість особи є родовим об'єктом кримінального право-

порушення, відповідальність за які передбачені у розділі IV Особливої частини Кримінального кодексу України [2].

Особливо небезпечними є статеві кримінальні правопорушення проти неповнолітніх, адже вони посягають на їх статева недоторканність та статевий розвиток. Такі кримінальні правопорушення часто можуть призводити до серйозних психологічних травм у потерпілих осіб, можуть штовхати їх до аморального способу життя та мати відчутні наслідки у подальшому житті особи.

Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи – це умисні суспільно небезпечні та протиправні діяння, які посягають на статева свободу та недоторканість потерпілої особи, вчинені суб'єктом кримінального правопорушення [2].

Під «статевою свободою» варто розуміти право повнолітньої і психічно здорової особи самостійно обирати собі партнера для статевого стосунків, не допускаючи при цьому будь якого примусу. Статева недоторканість – це абсолютна заборона вступати у статеві відносини з особою, яка з різних причин не наділена статевою свободою (психічна хвороба, малолітня особа).

Залежно від способу вчинення кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи можуть бути поділені на насильницькі статеві кримінальні правопорушення (ст. 152, 153, 154 КК України) та ненасильницькі статеві кримінальні правопорушення (ст. 155, 156 КК України).

Кримінальна відповідальність за кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи встановлена в розділі IV Особливої частини КК України та охоплює 5 статей, а саме:

- 1) зґвалтування (ст. 152);
- 2) сексуальне насильство (ст. 153)
- 3) примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154);
- 4) вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155);
- 5) розбещення неповнолітніх (ст. 156) та домагання дитини для сексуальних цілей (ст. 156-1).

Згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи, з урахуванням супутніх обставин. Згода особи на сексуальне проникнення в її тіло не може вважатись добровільною, якщо вона була надана, зокрема, під впливом застосування фізичного насильства, погрози його застосуванням, погрози іншого змісту (наприклад, погрози знищенням чи пошкодженням майна як потерпілої, так й іншої особи, погрози обмеженням прав, свобод чи законних інтересів потерпілої або іншої особи), обману, використання щодо особи її матеріальної чи службової залежності, безпорадного чи уразливого стану.

Зґвалтування є найбільш тяжким та найпоширенішим кримінальним правопорушенням проти статевої свободи та статевої недоторканності особи.

Перелік неправомірних дій, якими обумовлюється факт зґвалтування, є вичерпним. Тому дії особи, яка домоглася згоди особи протилежної статі на статеві зносини в інший спосіб, наприклад, шляхом настирливих пропозицій вступити у статеві зносини або шляхом обману чи зловживання довірою (освідчення у коханні, завідомо неправдива обіцянка укласти шлюб, сплатити за сексуальну послугу тощо) не можуть кваліфікуватись за статтю 152 КК.

Заподіяння потерпілій особі при зґвалтуванні чи замаху на це кримінальне правопорушення умисного легкого тілесного ушкодження охоплюється відповідною частиною ст. 152 КК і додатковою кваліфікацією за статтю 125 КК не потребує, оскільки заподіяння шкоди здоров'ю у таких межах охоплюється диспозицією закону про відповідальність за зґвалтування. У разі поєднання зґвалтування із заподіянням потерпілій особі умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження дії винної особи необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами ст. 122 і ст. 152 КК.

Заподіяння в ході зґвалтування з метою подолання чи попередження опору потерпілої особи тілесних ушкоджень (у т.ч. легких) її родичам чи близьким їй особам, слід кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ст. 152 КК та відповідними статтями КК, які передбачають відповідальність за кримінальні правопорушення проти здоров'я особи, оскільки у такому разі умисел суб'єкта злочину направлений не тільки на вчинення зґвалтування потерпілої особи, а й на заподіяння шкоди здоров'ю іншій особі (іншим особам).

Погроза вбити у випадку опору потерпілої особи при зґвалтуванні охоплюється статтю 152 і не вимагає додаткової кваліфікації за статтю 129 КК. Якщо ж погроза вбивством була висловлена після зґвалтування, напри-

клад, з метою, щоб потерпіла особа не повідомила про вчинене щодо неї, дії винної особи за умови, зазначеної у диспозиції частини першої ст. 129 КК, підлягають кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених відповідною частиною цієї статті та відповідною частиною ст. 152 КК.

Насильство чи погроза його застосування можуть мати для потерпілої особи характер нездоланного фізичного чи психічного примусу. В таких випадках відсутність опору потерпілої особи не може розглядатися як її згода вступити в статевий зв'язок, а вчинене має кваліфікуватися за ст. 152 КК.

Відповідно до вимог ст. 33 КК при вчиненні двох або більше зґвалтувань, відповідальність за які передбачена різними частинами ст. 152 КК, дії винної особи належить кваліфікувати за сукупністю вчинених кримінальних правопорушень. Це правило застосовується і тоді, коли перше кримінальне правопорушення було вчинено без обтяжуючих обставин, а друге кваліфікується за частиною 2 ст. 152 КК лише за ознакою його повторності.

Зґвалтування, вчинене без обтяжуючих обставин, а потім повторне їх вчинення за наявності ознак частин 3 або 4 ст. 152 КК повинні кваліфікуватися за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених частиною 1 ст. 152 КК та відповідно частиною 2 або 4 статті 152 КК. У таких випадках кваліфікація дій винної особи за частиною 2 ст. 152 КК за кваліфікуючою ознакою повторності не потрібна. Проте ця ознака має бути зазначена в обвинувальному акті та у вирокі.

Якщо винні особи діяли узгоджено та одночасно щодо кількох потерпілих осіб, хоча кожна з них мала на меті і зґвалтувала одну потерпілу особу, дії кожної із таких осіб належить розглядати як зґвалтування, вчинене групою осіб. Злочинна діяльність одного виконавця може приєднуватись до діяльності іншого (інших) і в ході вчинення кримінального правопорушення, і навіть після моменту закінчення зґвалтування в юридичному розумінні цього поняття. Так, якщо інший учасник кримінального правопорушення без попередньої домовленості застосовує до потерпілої особи насильство з метою її утримання після того, як перший учасник вже почав вчиняти насильницький статевий акт (за таких умов зґвалтування є закінченим кримінальним правопорушенням), і при цьому перший і другий учасники діють узгоджено, їх дії мають кваліфікуватись за частиною 3 ст. 152 як зґвалтування, вчинене групою осіб.

У разі, коли при зґвалтуванні чи замаху на зґвалтування смерть потерпілої особи настала внаслідок її власних дій (наприклад, вона

вистрибула з транспортного засобу під час руху та отримала ушкодження, від яких настала смерть), дії винного охоплюються частиною 4 ст. 152 і додаткової кваліфікації за статтею 119 КК не потребують.

Необхідність відмежування зґвалтування від кримінального правопорушення, передбаченого ст.155 КК «Вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку», виникає у випадках статевого зносин з неповнолітньою особою за умови її згоди на це. Сам по собі неповнолітній вік особи не завжди свідчить про наявність безпорадного стану як ознаки зґвалтування. Питання про наявність або відсутність цього стану та кваліфікацію дій винного за статтями 152 або 155 необхідно вирішувати у кожному конкретному випадку з урахуванням індивідуальних особливостей розвитку і виховання особи, ступеня її обізнаності та інформованості у питаннях статевого життя. Дії винної особи кваліфікуються за частиною 4 ст.152 КК як зґвалтування з використанням безпорадного стану потерпілої (потерпілого) якщо неповнолітня особа не усвідомлювала характер і значення статевого зносин.

Умисне вбивство з метою задовольнити статеву пристрасть з трупом не посягає на статеву свободу чи статеву недоторканість людини, тому реалізація зазначеної мети (статевий акт з трупом) не може кваліфікуватися як зґвалтування. Кваліфікація вчиненого має здійснюватися за п. 9 ч. 2 ст. 115 (вбивство) і за відповідною частиною ст. 297 (наруга над тілом померлого).

Якщо ж винний, вчинивши вбивство під час подолання опору потерпілого, вчиняє з останнім статеві зносини і не усвідомлює при цьому, що потерпілий вже мертвий, вчинене має кваліфікуватися за пунктом 10 частини 2 ст. 115 КК (умисне вбивство поєднане із зґвалтуванням) та за відповідною частиною (в залежності від інших обставин) ст. 152 КК і частиною 2 ст. 15 КК (замах на зґвалтування).

З метою імплементації Ланцаротської Конвенції про захист дітей, ратифікованої Україною ще у 2012 році, Кримінальний кодекс України було доповнено ст. 156-1 «Домагання дитини для сексуальних цілей». Ця норма набула чинності 17 березня 2021 року, і з цієї дати за домагання інтимного характеру стосовно дітей («грумінг») винним загрожує кримінальна відповідальність.

За дію зазначеної статті підпадають пропозиції про зустріч, якщо вони надходять від особи віком від 18 років на адресу неповнолітнього для наступного:

1) здійснення будь-якого статевого контакту або розбещеної поведінки (пропозиція зустрічі, зроблена повнолітньою особою, у тому числі з використанням інформаційно-телекомунікацій-

них систем або технологій, особі, яка не досягла шістнадцятирічного віку, з метою вчинення стосовно неї будь-яких дій сексуального характеру або розпусних дій, у разі якщо після такої пропозиції було вчинено хоча б одну дію, спрямовану на те, щоб така зустріч відбулася);

2) залучення дитини до виробництва порнографії (пропозиція зустрічі, зроблена повнолітньою особою, у тому числі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій, неповнолітній особі з метою втягнення її у виготовлення дитячої порнографії, якщо після такої пропозиції було вчинено хоча б одну дію, спрямовану на те, щоб така зустріч відбулася).

Під зустріччю в ст.156-1 слід розуміти, у тому числі, зустріч, проведення якої передбачає використання інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій. Під дитячою порнографією в цій статті та статті 301-1 КК України слід розуміти зображення у будь-який спосіб дитини чи особи, яка виглядає як дитина, у реальному чи змодельованому відверто сексуальному образі або задіяної у реальній чи змодельованій відверто сексуальній поведінці, або будь-яке зображення статевих органів дитини в сексуальних цілях.

За даними National Centre for Victims of Crime (Національний центр допомоги жертвам злочинів), майже 33% жінок (тобто кожна третя) до досягнення повноліття, як мінімум раз зазнавали сексуального насильства. Статистика серед чоловіків шокує не менше – жертвами сексуального насильства є більше 16% (тобто приблизно кожен шостий). Найчастіше зґвалтувань зазнають підлітки, за статистикою одна з чотирьох дівчат і один з шести хлопців можуть зазнати сексуального насильства, перш ніж їм виповниться 18 років. У США на 100 тис. жінок припадає 36 випадків зґвалтування, в Японії – 12, Англії – 3, а в Україні – 20 [5].

Висновки. Законодавство України щодо кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості виділено в окремий вид протиправних посягань. Водночас вітчизняне законодавство, порівняно із законодавством країн ЄС, США та ряду інших зарубіжних країн встановлює одне з найменш суворих покарань за вчинення цих кримінальних правопорушень. Саме тому неоднозначність та невизначеність цих питань вмотивовує на подальші наукові та законодавчі дискусії у цьому напрямку.

Література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

3. Дудоров О.О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практик. порадник / О.О. Дудоров; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Сєвєродонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2018. 92 с.

4. Руфанова В.М. Сексуальні домагання як форма гендерно зумовленого насильства. Прикарпатський юридичний вісник. №5 (40). 2021. С. 128–132.

5. Офіційний сайт National Centre for Victims of Crime. URL: <https://victimsofcrime.org/>

6. Лєган І.М. Міжнародне співробітництво у сфері запобігання та протидії транснаціональній злочинності: монографія. Чернівці: НУ «Чернігівська політехніка», 2021. 328 с.

Анотація

Лєган І. М. Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. – Стаття.

У статті досліджується сутність кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи та особливості їх кваліфікації. Охарактеризовані характер вчинення, інструменти та механізми реалізації цього виду кримінальних правопорушень. Доведено, що зґвалтування є найбільш тяжким та найпоширенішим кримінальним правопорушенням проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Науковий інтерес до даної проблематики зумовлений необхідністю поглибленого вивчення тенденцій, поняття та причин цього виду кримінальних правопорушень.

У статті доведено, що кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи є суспільно небезпечними посяганнями, що спричиняють істотну шкоду як окремим особам, так і всьому суспільству, адже вони характеризуються аморальністю та цинічністю діянь, принижують честь, гідність потерпілої особи та завдають значної шкоди здоров'ю.

Доведено, що під «статевою свободою» варто розуміти право повнолітньої і психічно здорової особи самостійно обирати собі партнера для статевого стосунків, не допускаючи при цьому будь якого примусу; а статева недоторканість – це абсолютна заборона вступати у статеві відносини з особою, яка з різних причин не наділена статевою свободою (психічна хвороба, малолітня особа).

У статті пояснено, що залежно від способу вчинення кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи можуть бути поділені на насильницькі статеві кримінальні правопорушення (ст. 152, 153, 154 КК України) та ненасильницькі статеві кримінальні правопорушення (ст. 155, 156 КК України).

У статті охарактеризовано, що українське кримінальне законодавство, порівняно із законодавством країн Європейського Союзу, Сполучених Штатів Америки та ряду інших зарубіжних країн встановлює одне з найменш суворих покарань за вчинення кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості.

Ключові слова: статева недоторканість, статева свобода, кримінальні правопорушення, зґвалтування, сексуальне насильство.

Summary

Legan I. M. Features of qualification of criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity of a person. – Article.

The article examines the essence of criminal offenses against a person's sexual freedom and sexual integrity and the peculiarities of their qualification. The nature of the commission, tools and mechanisms of implementation of this type of criminal offense are characterized. It has been proven that rape is the most serious and widespread criminal offense against sexual freedom and sexual integrity of a person.

Scientific interest in this issue is due to the need for in-depth study of trends, concepts and causes of this type of criminal offenses.

The article proves that criminal offenses against a person's sexual freedom and sexual integrity are socially dangerous violations that cause significant damage to both individuals and the entire society, because they are characterized by immorality and cynical actions, humiliate the honor and dignity of the victim and cause significant damage health.

It has been proven that «sexual freedom» should be understood as the right of an adult and mentally healthy person to independently choose a partner for sexual relations, without allowing any kind of coercion; and sexual integrity is an absolute prohibition to engage in sexual relations with a person who, for various reasons, is not endowed with sexual freedom (mental illness, a minor).

The article explains that, depending on the method of committing, criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity of a person can be divided into violent sexual criminal offenses (Articles 152, 153, 154 of the Criminal Code of Ukraine) and non-violent sexual criminal offenses (Articles 155, 156 of the Criminal Code of Ukraine).

The article describes that Ukrainian criminal legislation, compared to the legislation of the countries of the European Union, the United States of America and a number of other foreign countries, establishes one of the least severe punishments for committing criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity.

Key words: sexual integrity, sexual freedom, criminal offenses, rape, sexual violence.

УДК 343.625
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.21>

В. В. Нордіо
orcid.org/0000-0003-1681-7384
аспірант кафедри кримінального права, кримінології,
цивільного та господарського права
Національної академії управління

ДЕРЖАВНИЙ ВИКОНАВЕЦЬ ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Постановка проблеми. У чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК) суб'єктом окремих кримінальних правопорушень названо державного виконавця. Йдеться про частини 2 та 3 ст. 358 – складання та видача завідомо підроблених офіційних документів, ст. 365-2 – зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги. У першому випадку державного виконавця віднесено до осіб, які здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних чи адміністративних послуг, а в другому – до службових осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг. Водночас в іншому складі кримінального правопорушення, що передбачає відповідальність такої категорії осіб (йдеться про підкуп особи, яка здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг – ст. 368-4) про державного виконавця не йдеться.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У теорії кримінального права України проблема дослідження підстави кримінальної відповідальності осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, здійснювали такі науковці, як Р.О. Ніколенко [1], О.С. Перешивко [2], М.В. Рябенко [3], Ю.І. Шиндель [4]. В інших наукових працях проблематика визначення статусу державних виконавців як суб'єктів кримінальних правопорушень практично не порушувалася.

Мета статті полягає у тому, щоб визначити? до якої категорії суб'єктів кримінальних правопорушень належить державний виконавець.

Виклад основного матеріалу. Антикорупційне законодавство, в якому було започатковано виокремлення осіб, які надають публічні послуги, що порівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (пп «б» п. 2 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII), не згадує у відповідному приблизному переліку таких осіб державних виконавців. Як суб'єкт кримінальних правопорушень, передбачених частинами 2, 3 ст. 358 та ст. 365-2 КК, державний виконавець був включений відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення державної реєстрації

прав на нерухоме майно та захисту прав власності» від 06.10.2016 № 1666-VIII. Пояснювальна записка до цього законопроекту не містить мотивування такого рішення. Законом від 06.10.2016 № 1666-VIII не було змінено ст. 368-4 КК, в якій передбачається кримінальна відповідальність за підкуп осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг. Відсутність вказівки на державного виконавця у ст. 368-4 КК як суб'єкта корупційного підкупу не означає, що законодавець не вважає його особою, яка здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг. На думку З.А. Загинеї, «різний перелік осіб, що, на думку законодавця, належать до осіб, які здійснюють професійну діяльність з надання публічних послуг, а також застосування принципу герменевтичного кола допомагає встановити коло тих осіб, які повинні визнаватися таким суб'єктом злочину (відповідних конкретизуючих термінів). ... На цьому прикладі можна запропонувати ще одне правило герменевтики відкритих переліків КК: якщо у відкритих переліках наводяться різні конкретизуючі терміни, але узагальнююче поняття однакове за змістом (хоча може відрізнятися за формою), то всі конкретизуючі терміни повинні включатися в обсяг відповідного узагальнюючого поняття» [5, с. 330]. Повністю поділяємо вказаний підхід та вважаємо, що державний виконавець концептуально належить до осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг. При цьому такий підхід вказує на те, що дії державного виконавця не можуть кваліфікуватися за тими статтями Особливої частини КК, які передбачають кримінальну відповідальність службових осіб.

Насамперед, з'ясуємо, як визначає правовий статус державних виконавців Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 02.06.2016 № 1403-VIII. Відповідно до ст. 7 цього Закону державними виконавцями є керівники органів державної виконавчої служби, їхні заступники, головні державні виконавці, старші державні виконавці, державні виконавці органів державної виконавчої служби. Державний виконавець є представником влади,

діє від імені держави і перебуває під її захистом та уповноважений державою здійснювати діяльність з примусового виконання рішень у порядку, передбаченому законом.

Аналіз судової практики судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій свідчить про те, що суди кваліфікують протиправні діяння державних виконавців як таких, що вчинені не особою, яка здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, а як службовою особою. При цьому пошук в Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – ЄДРСР) за ключовим словом «державний виконавець» серед остаточних судових рішень судів першої інстанції у категорії «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» виявив 9 вироків судів першої інстанції за ст. 368 КК, в яких державні виконавці були визнані винуватими у вчиненні цього кримінального правопорушення. Водночас за жодне кримінальне правопорушення, передбачене ст. 365-2 КК, державні нотаріуси засуджені не були. Загалом це правопорушення не належить до поширених в Україні. Наприклад, як свідчить Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності у 2022 році, у цей період жодна особа за ст. 365-2 КК засуджена не була. При цьому щодо шести осіб, судові рішення щодо яких набрали законної сили протягом 2022 року, кримінальні провадження були закриті [6]. Тому й державні виконавці суб'єктом складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 365-2 КК, не визнавалися.

Що стосується кваліфікації дій державних виконавців, які обвинувачувалися у підкупі, то слід звернути увагу, що жоден з них не був притягнутий до кримінальної відповідальності як особа, яка здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, а визнавалися службовими особами. При цьому суди здебільшого не конкретизували, до якого виду службових осіб належить державний виконавець (вироки Червонозаводського районного суду м. Харкова від 14.02.2019 у справі № 646/681/19, Сарненського районного суду Рівненської області від 12.11.2019 №572/2671/19, Київського районного суду м. Одеси від 08.11.2021 у справі № 947/34165/21, Збаразького районного суду Тернопільської області від 22.02.2022 у справі № 598/664/20, що був залишений без зміни ухвалою Тернопільського апеляційного суду від 13.09.2022 у справі № 598/664/20). Згідно з окремими вироками державних виконавців було віднесено до представників влади (вирок Червоноградського міського суду Львівської області від 22.10.2020 у справі № 444/2286/19, що був залишений без зміни ухвалою Львів-

ського апеляційного суду від 15.07.2021, вирок Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області від 19.04.2019 у справі № 524/1886/19) або до представників влади та осіб, які постійно обіймають в органах державної влади посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих функцій (вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 29.04.2021 у справі №761/6549/21).

Кваліфікуючи дії державних виконавців, які обіймають керівні посади в органі виконавчої служби, суди не звертають увагу на вид службової особи, акцентуючи увагу на тому, що державний виконавець, який є службовою особою, займає відповідальне становище (наприклад, вирок Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області 06.01.2021 № 740/1179/19, який було залишено без зміни ухвалою Чернігівського апеляційного суду від 10.11.2021, однак скасовано постановою ККС ВС від 07.11.2022 не через неправильну кваліфікацію, а у зв'язку з визнанням окремих доказів у цьому кримінальному провадженні недопустимими).

Належність державного виконавця до службових осіб (у цьому випадку – до тих, що займають відповідальне становище) підтверджено і в правовій позиції ККС ВС у справі № 532/1020/20. Якщо начальник районного відділу державної виконавчої служби управління Міністерства юстиції України, державний службовець категорії «Б» (службова особа, яка займає відповідальне становище), який відповідно до ст. 74 Закону України «Про виконавче провадження» наділений повноваженнями щодо витребування виконавчого провадження для перевірки, передавання його іншому державному виконавцю, прийняття до свого провадження, маючи детальну інформацію про виконавче провадження, що перебувало на виконанні районного відділу державної виконавчої служби, який він очолював, одержав неправомірну вигоду від боржника у цьому провадженні, за нестягнення заборгованості, то його дії потрібно кваліфікувати за ч. 3 ст. 368 КК (постанова від 26.01.2023) [7].

Таким чином, як вбачається з аналізу судової практики за розділом про кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, державні виконавці визнавалися службовими особами, а керівники структурних підрозділів та органів виконавчої служби – службовими особами, які займають відповідальне становище.

Як зазначалося вище, державні виконавці віднесено до осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних чи адміністративних послуг, у частинах 2 та 3 ст. 358 – складання та видача завідомо підробле-

них офіційних документів. Водночас у судовій практиці також мають місце різні підходи стосовно визначення статусу державних виконавців. Так, згідно з ухвалою Тячівського районного суду Закарпатської області від 29.04.2020 у справі № 307/814/20, ОСОБА_1, головний державний виконавець, яка під час підготовки офіційного документу – розрахунку заборгованості зі сплати аліментів – внесла завідомо недостовірні відомості про наявність заборгованості у боржника та посвідчила його особистим підписом та затвердила у начальника відділу державної виконавчої служби, після чого видала стягувачу, обвинувачувалася у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК, була звільнена від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК). Тобто, головного державного виконавця визнано службовою особою. Водночас за вироком Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 14.08.2019 у справі № 194/195/19 державного виконавця було засуджено за ч. 2 ст. 358 КК за те, що вона склала та видала завідомо підроблений офіційний документ, а саме довідку про те, що виконавчі провадження про стягнення з боржника штрафів на користь держави за скоєння адміністративних правопорушень закриті та повернуті у зв'язку з їх фактичним виконанням, а інші виконавчі провадження про стягнення з боржника штрафів на користь держави за скоєння адміністративних правопорушень повернені до міського суду у зв'язку з надходженням заяви стягувача про повернення без виконання таких, як помилково пред'явлені.

Інших судових рішень за ЄРДСР, в яких би констатовувався факт підроблення офіційних документів державним виконавцем, виявлено не було. Однак і з наявних рішень вбачається неоднаковий підхід до визначення належності державного виконавця чи-то до службових осіб, чи-то до осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних чи адміністративних послуг (згідно з формулюванням у ч. 2 ст. 358 КК).

Як було зазначено вище, згідно зі ст. 7 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 02.06.2016 № 1403-VIII державний виконавець є представником влади, діє від імені держави і перебуває під її захистом та уповноважений державою здійснювати діяльність з примусового виконання рішень у порядку, передбаченому законом.

Здійснення функцій представника влади постійно, тимчасово чим за спеціальним повноваженням згідно з ч. 3 ст. 18 та приміткою 1 ст. 364 КК віднесено до здійснення повноважень службовою особою. Традиційно представни-

ків влади наділяють такими властивостями, як належність до працівників державних органів та їх апарату, а також наділення правом у межах своєї компетенції ставити вимоги, приймати рішення, обов'язкові для виконання юридичними і фізичними особами незалежно від їх відомчої належності чи підлеглості [8]. Р.Л. Максимович уточнює, що «представники влади мають право застосовувати примусові заходи, обов'язкові для виконання фізичними та юридичними особами незалежно від їх відомчої належності чи підлеглості. У літературі визнано, що до представників влади належать особи, повноваження яких поширюються на осіб, що перебувають поза даною системою органів влади чи управління, тобто не підпорядковані їм в службовому відношенні, а їхні дії не зв'язані рамками певного відомства, системи і т. ін, іншими словами – на невизначене коло осіб» [9, с. 96]. О.С. Перешивко, визначаючи правовий статус приватного виконавця як суб'єкта кримінальних правопорушень, вказує, що «приватний виконавець не належить до осіб, які надають публічні послуги, оскільки під час здійснення своєї професійної діяльності виконує організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції» [2, с. 21].

Здійснюючи свою діяльність, державні виконавці керуються Законом України від 02.06.2016 № 1404-VIII «Про виконавче провадження». У ч. 1 ст. 5 цього Закону визначено, що примусове виконання рішень покладається, зокрема, на органи державної виконавчої служби (державних виконавців).

З аналізу ст. 18 Закону України від 02.06.2016 № 1404-VIII «Про виконавче провадження», в якій закріплено обов'язки та права виконавців, випливає, що, насамперед, виконавці є представниками влади та одночасно наділені адміністративно-господарськими обов'язками. Наприклад, державний виконавець має право безперешкодно входити на земельні ділянки, до приміщень, сховищ, іншого володіння боржника – юридичної особи, проводити їх огляд, примусово відкривати та опечатувати їх; накладати арешт на майно боржника, опечатувати, вилучати, передавати таке майно на зберігання та реалізовувати його в установленому законодавством порядку; накладати арешт на кошти та інші цінності боржника (пункти 5–7 ч. 3 ст. 18 цього Закону). Тобто, діяльність державного виконавця пов'язана з реалізацією державного примусу під час виконання судових рішень, а характер його повноважень свідчить про те, що він належить до представника влади та виконує адміністративно-господарські функції. Вказане стосується головних державних виконавців, старших державних виконавців, державних виконавців органів державної виконавчої служби, тобто осіб,

які виконують свою професійну функцію та не обіймають керівні посади в таких органах. Якщо ж йдеться про керівників органів державної виконавчої служби, їхніх заступників, а також керівників структурних підрозділів органів державної виконавчої служби, то такі особи, без сумніву, є службовими особами ще й такого виду, як службові особи, які виконують організаційно-розпорядчі функції.

Висновки. Підводячи підсумки дослідження визначення статусу державних виконавців як суб'єктів кримінальних правопорушень, доходимо висновку, що вони незалежно від посади, яку обіймають в органі виконавчої служби, є службовими особами, як виконують постійно, тимчасово або за спеціальним повноваженням функцію представника влади та адміністративно-господарську функцію, а у разі зайняття керівної посади – ще й організаційно-розпорядчу функцію. З огляду на викладене пропонуємо виключити вказівку на державного виконавця зі статей 365-2 та 368 КК та вилучити його з категорії осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг.

Література

1. Ніколенко Р.О. Кримінально-правова протидія зловживанням повноваженнями особами, які надають публічні послуги: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія. Одеса, 2018. 209 с.
2. Перешивко О.С. Кримінальна відповідальність за підкуп особи, яка надає публічні послуги: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Академія адвокатури України. Київ, 2018. 248 с.
3. Рябенко М.В. Кримінально-правова охорона діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: дис. ... канд. юрид. наук; Нац. академія прокуратури України. Київ, 2016. 267 с.
4. Шиндель Ю.І. Кримінально-правова характеристика зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги: дис. ... канд. юрид. наук; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2014. 224 с.
5. Загіней З.А. Кримінально-правова герменевтика: монограф. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2015. – 380 с.
6. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2022 рік (форма 6). Офіційний вебсайт «Судова влада України». https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022
7. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за січень 2023 року / Упоряд.: заступник голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду канд. юрид. наук Щепоткіна В.В., відділ аналітичної та правової роботи ККС управління аналітичної допомоги касаційним судам та Великій Палаті ВС департаменту аналітичної та правової роботи. Київ, 2023. 50 с. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_KKS_01_2023.pdf

8. Про судову практику у справах про хабарництво: постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26.04.2002. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02#Text>

9. Максимович Р.Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2007. 271 с.

Анотація

Нордіо В. В. Державний виконавець як суб'єкт кримінальних правопорушень. – Стаття.

У статті розглянуто проблему визначення того, до якої категорії суб'єктів кримінальних правопорушень – до службових осіб чи до осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг – належить державний виконавець. Констатовано, що у частинах 2 та 3 статті 358 Кримінального кодексу України (складання та видача завідомо підrobлених офіційних документів) та у статті 365-2 цього Кодексу (зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги) державного виконавця названо серед осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг. Вказане свідчить про те, що у всіх статтях, в яких передбачається кримінальна відповідальність таких осіб, державний виконавець належить до їх числа (правило тлумачення за герменевтичним колом). На підставі аналізу Єдиного державного реєстру судових рішень констатовано, що у разі отримання неправомірної вигоди державним виконавцем незалежно від посади, яку він обіймає в органі виконавчої служби, його дії кваліфікуються судами за статтею 368 Кримінального кодексу України як одержання неправомірної вигоди службовою особою. З огляду на обсяг повноважень державних виконавців, що передбачений у законодавстві про порядок здійснення виконавчого провадження в Україні, зроблено висновок, що державні виконавці незалежно від посади, яку обіймають в органі виконавчої служби, є службовими особами, як виконують постійно, тимчасово або за спеціальним повноваженням функцію представника влади та адміністративно-господарську функцію, а у разі зайняття керівної посади – ще й організаційно-розпорядчу функцію. Запропоновано виключити вказівку на державного виконавця зі статей 365-2 та 368 Кримінального кодексу України та вилучити його з категорії осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг.

Ключові слова: державний виконавець, службова особа, особа, яка здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, підкуп, підrobлення, зловживання повноваженнями.

Summary

Nordio V. V. State executor as a subject of criminal offenses. – Article.

The article examines the problem of determining to which category of subjects of criminal offenses – to officials or to persons who carry out professional activities related to the provision of public services – the state executive belongs. It was established that in parts 2 and 3 of Article 358 of the Criminal Code of Ukraine (compilation and issuance of knowingly forged official documents) and in Article 365-2 of this Code (abuse of powers by persons providing public services), the state executive is named among persons engaged in professional activities, related to

the provision of public services. This shows that in all the articles, in which the criminal liability of such persons is assumed, the state executive belongs to their number (the rule of interpretation according to the hermeneutic circle). On the basis of the analysis of the Unified State Register of Court Decisions, it was established that in the case of receiving an illegal benefit by a state executive, regardless of the position he holds in an executive service body, his actions are qualified by the courts under Article 368 of the Criminal Code of Ukraine as receiving an illegal benefit by an official. In view of the scope of powers of state enforcers, which is provided for in the legislation on the procedure for enforcement proceedings in Ukraine, it was concluded that state

enforcers, regardless of the position they hold in the executive service body, are officials, as they perform permanently, temporarily or under special authority the function of a representative of the authorities and the administrative-economic function, and in the case of occupying a managerial position, also the organizational-administrative function. It is proposed to exclude the reference to the state executive from Articles 365-2 and 368 of the Criminal Code of Ukraine and to remove him from the category of persons who carry out professional activities related to the provision of public services.

Key words: state executor, official, person who carries out professional activities related to the provision of public services, bribery, forgery, abuse of authority.

УДК 343.35
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.22>

І. В. Панаїд
orcid.org/0009-0007-8615-2759
аспірант кафедри кримінально-правової політики
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРЕДМЕТ НЕЗАКОННОГО ЗБАГАЧЕННЯ

Постановка проблеми. Норма кримінального закону, що передбачає відповідальність за незаконне збагачення зазнала значної кількості змін, обумовлених як вдосконаленням визначення в законі діяння, що містить ознаки цього кримінального правопорушення, так і реалізацією законодавцем дискреційних повноважень при встановленні розміру предмету цього злочину. Наразі, в формулюванні статті 368-5 КК України відсутнє визначення поняття «актив», натомість приділено значну увагу видам активів як предмету незаконного збагачення та способу розрахунку розміру незаконних активів. Серед видів активів привертає увагу окрема вказівка законодавця на криптовалюту як різновид нематеріальних активів та можливий предмет незаконного збагачення при тому, що оборот криптовалюти в Україні не врегульовано, оскільки відповідний профільний закон не набрав чинності. Очевидно, що набрання ним чинності потребуватиме прийняття нормативних актів, спрямованих на забезпечення обігу віртуальних активів і убезпечення їх використання на шкоду суспільним інтересам. При цьому, у зв'язку з істотною зміною розміру незаконного збагачення для цілей криміналізації цього діяння, потребує з'ясуванню питання достатності посилення в законі на види активів для встановлення наявності предмету цього злочину і відповідності визначеного в законі вартісного розміру предмета потребам ефективної протидії корупційним явищам з урахуванням запровадженого в Україні інституту цивільної конфіскації необґрунтованих активів.

Стан дослідження. Дослідженням кримінально-правових проблем незаконного збагачення займалися такі вчені як С.В. Гізімчук, О.О. Дудоров, В.М. Борков, Л.П. Брич, В.М. Киричко, М.В. Кочеров, В.Н. Кубальський, М.І. Мельник, Д.Г. Михайленко, В.І. Тютюгін, М.І. Хавронюк та інші. Проте, дослідження окремих аспектів норми про незаконне збагачення дозволяє зосередитися на певних її елементах для глибшого їх з'ясування й оцінки як існуючого стану нормативно-правового регулювання, так і можливих складнощів та недоліків в розумінні та правозастосуванні, а отже й пошуку шляхів їх вирішення. Тому дослідження предмета цього кримінального правопорушення є передумовою

належного застосування норми кримінального закону про незаконне збагачення в діяльності правоохоронних та судових органів.

Метою статті є дослідження предмета як елемента складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК України.

Виклад основних положень. На думку В.Я. Тація, предметом злочину слід вважати будь-які речі матеріального світу, з певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність в діях особи ознак конкретного складу злочину [1, с. 89]. В кримінально-правовому сенсі предмет завжди виступає у зв'язку з об'єктом злочину і поряд з ним, є тією ознакою злочину, що найчастіше використовується для визначення самого об'єкта, з'ясування його змісту. Однак, якщо об'єкт є обов'язковим елементом, то предмет – факультативною ознакою складу кримінального правопорушення [1, с. 100–101]. Розвиток суспільства обумовлює зміни в традиційному підході до розуміння предмета кримінального правопорушення. Як зазначає А.А. Музика, предмет кримінального правопорушення необхідно розглядати «як факультативну ознаку об'єкта злочину, що знаходить свій прояв у матеріальних цінностях (котрі людина може сприймати органами чуття чи фіксувати спеціальними технічними засобами), з приводу яких та шляхом безпосереднього впливу на які ... вчиняється злочинне діяння» [2, с. 110]. Зміст поняття предмета будь-якого кримінального правопорушення характеризують фізичні, соціальні та юридичні ознаки. Фізичні ознаки предмета кримінального правопорушення відображають його природні властивості, до яких, зокрема, належать: матеріальність, кількість, якість, форма, стан, структура [2, с. 110]. Соціальні ознаки предмета, представлені економічними ознаками - він має мінову (грошова оцінка, ціна) і споживчу вартість (господарсько-економічна або культурна цінність, корисність), здатний задовольнити матеріальні і пов'язані з ними потреби людини [3, с. 221]. Отже, сьгоднішній погляд на предмет злочину не обмежується лише речами матеріального світу, а може бути пов'язаний також із явищами реальної дійсності, що піддаються контролю та впливу людини і при цьому не мають матеріального змісту (зокрема, електрична, теплова енергія, інформація тощо).

Правильне визначення та розуміння поняття предмета кримінального правопорушення має фундаментальне значення для кримінально-правової науки, законотворення та правозастосування. Адже, як вважає В.Я. Тацій, в складі кримінального правопорушення де предмет є обов'язковою ознакою, саме він найчастіше встановлюється раніше за інших і нерідко за допомогою отриманих про нього даних з'ясовуються інші складові ознаки складу злочину [1, с. 92]. Л.П. Брич зазначає, що предмет складу злочину, як явище матеріального світу, яке характеризується кількісними та якісними параметрами, може слугувати критерієм розмежування складів злочинів зі спільними ознаками [4, с. 226–242].

Незаконне збагачення як елемент кримінально-правового механізму протидії корупції запроваджено в кримінальному законі України в порядку імплементації ст. 20 Конвенції ООН проти корупції [5]. Згідно даної норми предметом злочину необхідно вважати активи особи, що не можуть бути раціонально обґрунтовані. У Конвенції використовується й інший термін – «майно» – будь-які активи, матеріальні або нематеріальні, рухомі або нерухомі, виражені в речах або в правах, а також юридичні документи або активи, що підтверджують право власності на такі активи або інтерес у них (ст. 2 Конвенції). Схожі підходи до змісту поняття «майно» містяться в інших міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною [6, 7].

З'ясування співвідношення понять «активи» та «майно» в законодавстві України дозволить більш ґрунтовно проаналізувати предмет злочину незаконне збагачення.

В Цивільному кодексі України [8] поняття «актив» не використовується, об'єктами цивільних прав в ньому вказано, серед іншого, речі, інше майно (ст. 177). Зі змісту ч. 1 ст. 251 Господарського Кодексу України [9] вбачається фактично тотожність цих понять. В статті 368-5 Кримінального Кодексу України [10] міститься чітке посилання на предмет даного кримінального правопорушення – активи, вартість яких більше ніж на шість тисяч п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (НМДГ) перевищує законні доходи посадової особи. При цьому активами, згідно примітки до цієї статті, є грошові кошти (у тому числі готівкові кошти, кошти, що перебувають на банківських рахунках чи на зберіганні у банках або інших фінансових установах), інше майно, майнові права, нематеріальні активи, у тому числі криптовалюти, обсяг зменшення фінансових зобов'язань, а також роботи чи послуги, надані особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Як вбачається зі ст. 368-5 КК Укра-

їни, законодавець застосовує широке розуміння терміну «актив», що включає, у тому числі, майно в різних його формах. Однак дана норма по суті є бланкетною, адже містить перерахування різновидів активів як предмету незаконного збагачення лише в загальному вигляді, їх конкретизація потребує звернення до галузевого законодавства, в якому більш детально здійснюється відповідна регламентація [11, р. 163; 12, р. 49].

Разом з тим, для цілей цієї статті, увага буде зосереджена лише на окремих питаннях, які, видається, є найбільш актуальними з точки зору практики застосування норми про незаконне збагачення.

Так, у складі нематеріальних активів, що можуть бути предметом незаконного збагачення згідно ст. 368-5 КК України, законодавець окремо вказав криптовалюту. Як об'єкт декларування вона передбачена в статті 46 Закону України «Про запобігання корупції» [13] з 2020 року відповідно до Закону України №140-IX від 02 жовтня 2019 року [14]. Однак, до цього часу законодавство не містить чіткого визначення правового статусу та регулювання обороту криптовалюти в Україні, адже Закон України № 2074-IX від 17 лютого 2022 року «Про віртуальні активи» [15] не набрав чинності. Поряд із цим, інформація з відкритих джерел вказує на зростаючий попит до цього інструменту в Україні. Зокрема, як зазначає С. Наконечний «за один лише 2016 р. попит на криптовалюту в Україні виріс у 5 разів, а за кількістю, наприклад, Bitcoin-гаманців, Україна входить до Топ-5 світових лідерів.» [16]. Аналітичний портал «Слово і діло» в публікації від 13.10.21, посилаючись на дані глобальної сервісної IT-компанії Tripl-A, зазначає, що «Україна посідає перше місце за рейтингом країн, де є найбільше власників криптовалют стосовно усього населення. Так, в Україні мають криптовалюту 12,7% населення – 5,6 млн осіб.» [17]. Інформаційне агентство Інтерфакс-Україна цитує радника віце-прем'єр-міністра України, міністра цифрової трансформації Максима Дем'янюка щодо обігу криптовалюти в Україні в 2021 році, який становить «близько 1 млрд гривень на добу.» [18].

Очевидно, що вищенаведені дані є орієнтовними, однак вони вказують на привабливість такого активу як криптовалюта для громадян і бізнесу в нашій державі. Хоча правове регулювання правовідносин у сфері криптовалюти відбувається і з певним запізненням, однак законодавець безумовно розуміє можливі корупційні ризики такого активу, запроваджуючи його декларування навіть раніше регламентування обороту криптовалюти в країні. Але ухвалення Закону України «Про віртуальні активи» – лише

перший крок до формування цивілізованих, прозорих і зрозумілих засад державної політики у цій сфері. Своєї черги чекають відповідні підзаконні нормативно-правові акти, які дозволять сформувати законодавчу базу такої діяльності. З огляду на вимоги щодо декларування криптовалют вбачається нагальним, серед іншого, запровадження оцінки таких активів, виходячи з їх різноманітності. Зокрема, вартість криптовалют на певну дату може бути визначена на відповідній криптобіржі. Однак, ринок віртуальних активів не є усталеним. На ньому з'являються нові інструменти, що можуть використовуватися як джерело отримання доходів, наприклад, NFT (non-fungible token)- неваємозамінний токен – неповторний, єдиний в своєму роді цифровий актив (відцефрована картинка, пісня тощо). Оскільки NFT неваємозамінні, їх вартість не може бути визначена на криптобіржі, відповідно необхідні інші методи їх оцінки для цілей декларування. При цьому слід враховувати динамічність розвитку такого ринку, оновлення і появу нових інструментів на ньому, пов'язаних із розширенням як можливостей ІТ-технологій, так і зацікавленістю учасників ринку в способах використання активів, у тому числі, для легалізації незаконних доходів. Тому доцільним вбачається проаналізувати нормативні акти, що регламентують оціночну діяльність в Україні саме з точки зору оцінки віртуальних активів.

Статтею 3 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» передбачена можливість оцінки нематеріальних активів як виду майна, однак не передбачено оцінки віртуальних активів для цілей декларування, а тим більше обов'язковості такої оцінки. Відповідно до статті 9 Закону, методичне регулювання оцінки майна здійснюється у відповідних нормативно-правових актах з оцінки майна: положеннях (національних стандартах) оцінки майна, що затверджуються Кабінетом Міністрів України, методиках та інших нормативно-правових актах, які розробляються з урахуванням вимог положень (національних стандартів) і затверджуються Кабінетом Міністрів України або Фондом державного майна України [19].

Постановою Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2003 р. № 1440 затверджено Національний стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», згідно з п.3 якого об'єктами оцінки у нематеріальній формі визначено ті, що не існують у матеріальній формі, але дають змогу отримувати певну економічну вигоду: фінансові інтереси (частки (паї, акції), опціони, інші цінні папери та їх похідні, векселі, дебіторська і кредиторська заборгованість тощо), а також інші майнові права [20]. Віртуальні (цифрові)

активи мають спільні ознаки з об'єктами інтелектуальної власності, оцінка яких передбачена Національним стандартом № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності», що затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2007 року № 1185 [21]. Даний стандарт серед можливих об'єктів оцінки передбачає комп'ютерні програми, компіляції даних (бази) даних, інші об'єкти, що згідно законодавства належать до об'єктів права інтелектуальної власності (п. 7). Однак слід враховувати, що віртуальні активи є новим інструментом, який не є лише об'єктом інтелектуальної власності, адже Законом запроваджується регулювання ринку віртуальних активів у різних формах (забезпечені, незабезпечені) активи і т.і. Тому, очевидно, що існуючий Стандарт оцінки об'єктів права інтелектуальної власності не може в повній мірі задовільнити вимоги щодо оцінки віртуальних активів. Отже, потребують розроблення та ухвалення відповідні правила (стандарт, методика), які б дозволяли фахівцям в цій галузі проводити ефективну і незалежну оцінку віртуальних активів виходячи з їх специфіки. Такі заходи до певної міри забезпечать прозорість і зрозумілість цього ринку завдяки можливості обрати за потреби незалежного фахівця для оцінки віртуального активу. Також ці заходи є важливими для забезпечення прозорості декларування активів особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Адже, за умови запровадження для цілей декларування в галузевому законодавстві обов'язкової оцінки віртуальних активів, вартість яких не може бути визначена ринковими механізмами (на криптобіржі), їх вартість може визначатися незалежним експертом відповідно до встановлених законодавством процедур. Запровадження незалежної оцінки віртуальних активів є одним із чинників запобігання корупційним ризикам, пов'язаним з використанням таких активів для легалізації незаконних доходів. Наразі, відповідно до абз. 3 ч. 5 ст. 46 Закону України «Про запобігання корупції», вартість майна, майнових прав, активів, інших об'єктів декларування, що перебувають у володінні чи користуванні суб'єкта декларування, зазначається у випадку, якщо вона відома суб'єкту декларування або повинна була стати відомою внаслідок вчинення відповідного правочину [13]. При цьому не враховано, що певні цифрові активи, до прикладу, NFT-картинка, можуть бути створені безпосередньо суб'єктом декларування і, відповідно, вартість такого активу не буде відома, оскільки будь-яких правочинів щодо нього суб'єктом декларування не вчинялося. Подальший правочин щодо відчуження такого активу може забезпечити легалізацію будь-якого незаконного доходу,

адже відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 9 Закону України «Про віртуальні активи» [15] учасник ринку таких активів самостійно визначає вартість, за якою здійснюються операції з ним. Отже, суспільний інтерес полягає в незалежній оцінці такого віртуального активу з метою визначення його реальної вартості для протидії неконтрольованому використанню активу на шкоду суспільним інтересам шляхом визначення і декларування його реальної вартості. Тому ч. 5 ст. 46 Закону України «Про запобігання корупції» [13] доцільно (пропонується) доповнити абзацом 4 такого змісту:

«Вартість віртуальних (цифрових) активів, що перебувають у власності чи користуванні суб'єкта декларування, визначається на підставі правочину щодо їх набуття, а новостворених – відповідно до вартості, визначеної шляхом оцінки такого активу. Відчуженню належного суб'єкту декларування чи членам його сім'ї віртуального (цифрового) активу, вартість якого не визначена на ринку віртуальних активів, зокрема, на криптобіржі, передує його обов'язкова оцінка. Відомості про оціночну вартість віртуального (цифрового) активу, а також ціна правочину з відчуження такого активу підлягають відображенню в декларації суб'єкта декларування у встановленому порядку».

Крім того, істотною умовою предмету злочину незаконне збагачення є його розмір, який наразі має перевищувати законні доходи особи на 6500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. В науковому середовищі не має єдиної думки щодо його актуальності потребам сьогодення для ефективної протидії корупції. Хоча відповідні підходи науковців висловлені щодо ст. 368-2 КК України, криміналізація незаконного збагачення за якою починалася з 1000 НМДГ, вони не втратили актуальності й щодо чинної на сьогодні статті 368-5 КК України, адже йдеться про принцип визначення розміру предмету незаконного збагачення.

О.І. Гузоватий пропонує диференціювати відповідальність за набуття активів: у значному розмірі – якщо розмір грошових коштів або іншого майна, а також доходів від них перевищує 100 НМДГ, у великому розмірі – якщо розмір активів перевищує 200 НМДГ, в особливо великому розмірі – якщо розмір активів перевищує 500 НМДГ [22, с. 113]. Дана пропозиція ґрунтується на узгодженні розміру незаконного збагачення з визначними в більшості статей розділу XXVII КК України предметом неправомірної вигоди для диференціації відповідальності за корупційні правопорушення.

О.О. Дудоров заперечив висловлену в Експертному висновку РЄ про фінансовий контроль за деклараціями про доходи і майно в Україні

пропозицію про зменшення предмета незаконного збагачення до 5-10 НМДГ, оскільки вона не враховує ні зміст ст. 20 Конвенції ООН проти корупції, ні призначення відповідної заборонної норми як завершального рубежу кримінально-правової протидії корупції, ні обмеженість ресурсів правоохоронних органів [23, с. 133]. Вважаючи виправданим законодавче встановлення значного розміру незаконного збагачення і фактично погоджуючись з М.І. Хавронюком щодо недоцільності перегляду визначеного в статті 368-2 КК України розміру незаконного збагачення в 1000 НМДГ через, серед іншого, «обмежені можливості правоохоронної системи, яка не повинна розмінюватися на дрібниці», О.О. Дудоров додатково посилається на практику інших країн, зокрема кримінальний кодекс Литви, де для злочину незаконне збагачення відповідна сума становить 19 000 Євро [23, с. 133]. Дана позиція науковця про обґрунтованість предмету незаконного збагачення була висловлена в 2017 році, коли для цілей кримінального закону 1000 НМДГ дорівнювало 800 000 гривень, офіційний курс гривні до євро станом на 01.01.2017 року становив 28,422604, тобто кримінально-караний розмір незаконного збагачення в Україні у 2017 році незначно перевищував 28 000 Євро. Отже, розмір розглядуваного злочину в країнах хоча і відрізнявся, але враховуючи соціально-економічні умови, територію, чисельність населення та пов'язане з цим навантаження на правоохоронні органи Литви і України, на мою думку, такий предмет був співставний. Як відомо, наразі він має перевищувати 6500 НМДГ, що станом на 01.01.23 дорівнює $1342 \times 6500 = 8\,723\,000$ гривень, а з урахуванням офіційного курсу гривні до євро станом на 01.01.23 – 38,951 гривні фактично становить 224 000 євро, що за будь-яких умов важко вважати співставним з умовами криміналізації цього діяння в 2017 році як в Україні, так і в Литві. Разом із тим, необхідно враховувати запровадження в Україні Законом від 31 жовтня 2019 року № 263-IX інституту конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування [24]. Позов про визнання необґрунтованими активів і їх стягнення в дохід держави пред'являється щодо активів, різниця між вартістю яких і законними доходами особи, уповноваженої на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на день набрання чинності Законом від 31 жовтня 2019 року (28 листопада 2019 року), тобто перевищує $500 \times 2007 = 1\,003\,500$ гривень. Ідентичність підходів до розуміння термінів «активи»,

«набуття активів», «законні доходи», «особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» в ст. 368-5 КК України та ст. 290 Цивільного процесуального кодексу України [25] свідчить, що законодавець не відійшов від принципу переслідування за незаконне збагачення. При цьому, дотримуючись умов щодо значного перевищення активів над законними доходами та гуманізації законодавства, лише розмежував види такої відповідальності в цивільно-правовому та кримінальному порядку, істотно збільшивши межу розміру активу для кримінальної відповідальності. Чи є виправданим таке істотне збільшення межі кримінальної відповідальності? Якщо за основу оцінювання прийняти лише стандарти диференціації відповідальності за вчинення інших корупційних злочинів або середній розмір заробітної плати державного службовця чи службовця органів місцевого самоврядування в Україні, то відповідь очевидна. Однак, вважаю цілком обґрунтованими висловлені науковцями О.О. Дудоровим та М.І. Хавронюком вищенаведені доводи щодо місця і ролі заборонної норми про відповідальність за незаконне збагачення як такої, що переслідує лише дійсно значне збільшення активів. Немаловажним у цьому питанні є саме роль даної норми як завершального рубежу кримінально-правової протидії корупції, що розрахована на системну протидію цьому явищу, а не конкретному корупційному правопорушенню. При цьому за існуючим в кримінальному провадженні стандартом доказування має бути забезпечено доведення вини особи поза розумним сумнівом (*beyond reasonable doubt*), що, як відомо з прецедентної практики ЄСПЛ, означає доведення, яке ґрунтується на сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою. Тобто, сукупність обставин справи, встановлена під час судового розгляду, виключає будь-яке інше розумне пояснення події, яка є предметом судового розгляду, крім того, що інкримінований злочин був вчинений і обвинувачений є винним у вчиненні цього злочину. Забезпечення реалізації цього принципу коли незаконне збагачення не є значним, очевидним досить ускладнене. Таке доведення потребуватиме істотних зусиль правоохоронних і судових органів, а отже витрачання процесуального часу і бюджетних коштів, не пропорційних отриманому в провадженні результату. Слід врахувати і положення ст.20 Конвенції ООН проти корупції, яка передбачає переслідування лише за значне збільшення активів посадової особи, а також рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року у справі №1-р/2019 [26] щодо визнання неконституційною ст.368-2 КК України, в обґрунту-

вання якого суд послався не лише на порушення принципу презумпції невинуватості, а й на відсутність юридичної визначеності, якості закону. Тому вважаю, що визначений законодавцем в межах його виключної дискреційної діяльності значний розмір предмета незаконного збагачення в статті 368-5 КК України відповідає як статті 20 Конвенції ООН проти корупції, так і умові забезпечення дотримання встановленого в кримінальному процесі принципу доведення вини поза розумним сумнівом через очевидність перевищення активів над законними доходами. Разом із тим, необхідно врахувати й практику застосування інституту конфіскації необґрунтованих активів, адже саме цивільне процесуальне законодавство визначає мінімальний розмір незаконних активів як підставу відповідальності. Наразі Вищим антикорупційним судом розглянуто п'ять позовних заяв прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури щодо стягнення в дохід держави необґрунтованих активів. Чотири позови прокурора задоволено в повному обсязі або частково, один залишено без задоволення, в певних справах свою позицію висловив й суд касаційної інстанції. Як відомо, в цивільному процесі на відміну від кримінального застосовується інший підхід до оцінки доказів. Зокрема, за ч.4 ст.89 ЦПК України у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави суд виносить рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою порівняно з сукупністю доказів іншої сторони. Це відповідає практиці ЄСПЛ, де суд посилається на «*balance of probabilities*» («баланс ймовірностей», «баланс вірогідностей») для оцінки обставин справи (рішення ЄСПЛ *BENDERSKIY v. Ukraine* від 15.11.2007 р., *J.K. AND OTHERS v. SWEDEN* від 23.08.2016 р.) [27, 28], тобто факт є доведеним, якщо після оцінки доказів внутрішнє переконання судді каже йому, що факт скоріше був, аніж не мав місце. Якщо для мінімальної межі розміру незаконних активів, що переслідується в цивільно-правовому порядку такий стандарт оцінки доказів є допустимим і виправданим, то для кримінально-правового переслідування це, як зазначено вище, не допустимо. Безперечно, в кримінальному провадженні правоохоронні органи в своєму розпорядженні мають більш значний арсенал засобів для встановлення фактичних обставин і доведення вини особи, але їх реалізація безпосередньо пов'язана з втручанням у права та свободи людини. Тому для оцінки пропорційності втручання в контексті розглядуваної статті кримінального закону обґрунтованою має бути його мета – захист суспільних інтересів від системної корупції про яку може свідчити лише значне, а отже очевидне для незацікавленої особи неза-

конне збагачення. Таким чином, протидія необгрунтованим активам іншими правовими засобами є виправданою. Вона можлива, у тому числі, й шляхом зменшення мінімального розміру необгрунтованих активів для цивільно-правової відповідальності з метою забезпечення як її невідворотності, так і ефективності витрачання ресурсів правоохоронних органів. При цьому результати практичної діяльності підтверджують ефективність інституту цивільної конфіскації, який використовуючи інший стандарт доказування, що застосовується в цивільному процесі, убезпечує державу від звинувачень у незаконному притягненні до кримінальної відповідальності.

Висновки. Стандарт доведення вини «поза розумним сумнівом» обумовлює визначення значного розміру предмету незаконного збагачення як елемента складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 368-5 КК України. При цьому істотна початкова межа кримінальної відповідальності за незаконне збагачення не виключає ефективної боротьби з корупцією в межах інституту цивільно-правової конфіскації необгрунтованих активів. Запровадження ринку віртуальних активів потребує вдосконалення нормативно-правового регулювання їх обороту шляхом застосування заходів, спрямованих на протидію використанню активів як можливого способу легалізації доходів, отриманих від незаконного збагачення. Одним із елементів такої протидії може бути обов'язкова оцінка таких активів, що перебувають у власності суб'єкта декларування чи членів його сім'ї як для цілей декларування, так і для подальшого відчуження.

Література

1. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві : монографія. Харків : Право. 2016. 256 с.
2. Музика А.А., Лашук Є.В. Предмет злочину : теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : Паливода А.В. 2011. 192 с.
3. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. Київ : Знання. 2000. 771 с.
4. Брич Л.П. Значення видів об'єкта і таких ознак, як предмет і потерпілий у розмежуванні суміжних складів злочинів між собою і для розмежування складів злочинів, передбачених конкуруючими нормами. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2007. Вип. 44. С. 226–242.
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 / Верховна Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_c16 (дата звернення 01.05.2023).
6. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 8 листопада 1990 р. (Закон України «Про ратифікації Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом» від 17 грудня 1997 р. № 738/97-ВР) / Верховна Рада України. URL http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_029 (дата звернення 01.05.2023).
7. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. (Закон України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності та протоколів, що її доповнюють» від 4 лютого 2004 р. № 1433-IV) / Верховна Рада України. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_789 (дата звернення 02.05.2023).
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 02.05.2023).
9. Господарський кодекс України від 16.01.2003 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення 02.05.2023).
10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 02.05.2023).
11. Kharytonov, S.A. (2018). Blanket dispositions of military crimes: problems of qualifications. *Journal of the National Academy of Legal Science of Ukraine*, 25 (3), 160–169.
12. Panov, M.I. & Kwasniewska, N.D. (2010). Qualification of crimes under blanket disposition of the law on criminal liability. *Law of Ukraine*, 9, 47-55.
13. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення 02.05.2023).
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції: Закон України від 2 жовтня 2019 року № 140-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/140-20#n389> (дата звернення 02.05.2023).
15. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 року №2074-IX / Голос України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2074-20> (дата звернення 02.05.2023).
16. С. Наконечний. Криптовалюти в Україні. *Юридична газета online*. 2017. №46(596). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciye-pravo-telekomunikaciyi/kriptovalyuty-ukrayini-.html> (дата звернення: 03.05.2023).
17. Частка власників криптовалюти в Україні найбільша у світі. *Аналітичний портал «Слово і діло»* від 13 жовтня 2021 року. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/10/13/infografika/finansy/chastka-vlasnykiv-kriptovalyuty-ukrayini-najbilsha-sviti> (дата звернення: 03.05.2023).
18. Обіг криптовалют в Україні становить 1 млрд грн за добу – Мінцифри. *Інформаційне агентство Interfax-Україна* 03 вересня 2021 року. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/765864.html> (дата звернення: 03.05.2023).
19. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12 липня 2001 року № 2658-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text> (дата звернення 02.05.2023).
20. Національний стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 р. № 1440 / Офіційний вісник України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1440-2003-%D0%BF> (дата звернення: 03.05.2023).
21. Національний стандарт №4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності»: Постанова Кабінету

Міністрів України від 03.10.2007 р. №1185 / Офіційний вісник України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1185-2007-%D0%BF> (дата звернення: 03.05.2023).

22. Гузоватий О.І., Титаренко О.О. Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення в Україні та деяких зарубіжних країнах : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 2018. 260 с.

23. Дудоров О.О. Кримінально-правові аспекти незаконного збагачення (погляд теоретика в очікуванні судової практики). *Юридичний електронний науковий журнал*. 2017. № 1. С. 129–142. URL: http://lsej.org.ua/1_2017/35.pdf (дата звернення: 03.05.2023).

24. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів : Закон України від 31 жовтня 2019 року №263-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-20#Text> (дата звернення: 03.05.2023).

25. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 03.05.2023).

26. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року у справі №1-р/2019 за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України / Офіційний вісник України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v001p710-19> (дата звернення: 03.05.2023).

27. Рішення ЄСПЛ у справі «Бендерський проти України» (заява №22750/02) / Офіційний вісник України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/974_313/find?text=%E9%EC%EE%E2%B3%F0 (дата звернення: 03.05.2023).

28. J.K. and others v. Sweden: European Court of Human Rights judgment 23.08.2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-165442> (дата звернення 03.05.23).

Анотація

Панаїд І. В. Предмет незаконного збагачення. – Стаття.

Місце предмета як елемента складу кримінального правопорушення визначено традиційно в науці кримінального права – він перебуває поруч з об'єктом як факультативна ознака складу злочину. Разом із тим, його роль істотна – вказівка на предмет в законі означає обов'язковість його встановлення для з'ясування наявності в діях особи ознак відповідного кримінального правопорушення для правильної кваліфікації таких дій.

Дана стаття присвячена проблематиці предмета незаконного збагачення за ст. 368-5 Кримінального кодексу України. Поняття «предмет незаконного збагачення» використовується для опису активів або майна, які незаконно набуті особою через корупційні схеми або інші злочинні дії. Предметом злочину є активи, що були незаконно набуті, отримані або збережені особою, яка уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Предмет є обов'язковим елементом складу цього кримінального правопорушення, тому дослідження співвідношення понять «активи» та «майно» в розумінні кримінального закону є важливим етапом аналізу. Активи – це

ресурси, що мають фінансову вартість та можуть бути конвертовані в грошові кошти. Майно ж охоплює різноманітні матеріальні речі та ресурси, такі як нерухомість, рухоме майно, цінні папери, корпоративні права, інтелектуальна власність тощо. У кримінальному законодавстві України обидва поняття використовуються як терміни, що допомагають визначити предмет злочину.

Далі, у рамках розглядуваного кримінального правопорушення, у статті автором описуються види активів, які можуть становити предмет незаконного збагачення. Це може бути грошові кошти, цінні папери, рухоме та нерухоме майно, нерухомі активи, цінності тощо. Для дослідження даної проблематики, окрім традиційних активів, важливо розрізнити й такі види як віртуальні, серед яких можна вирізнити криптовалюти, електронні гроші, інтелектуальні права в мережі Інтернет, інші цифрові активи та права на них, у зв'язку з можливістю використання їх як засобу незаконного збагачення. Автор статті зазначає, що через їх анонімність у правоохоронних органів можуть виникати труднощі з виявленням, оцінкою та контролем за цими активами, тому вони можуть бути об'єктом незаконного збагачення, а відтак існує необхідність в розробці ефективних заходів протидії цьому.

Крім того, автор, виходячи з принципу доведення вини у кримінальному провадженні, запропонував підхід до оцінки значного розміру предмета незаконного збагачення як елемента складу даного злочину, з урахуванням запровадженого в Україні інституту цивільної конфіскації необ'єктованих активів.

У цілому, стаття є важливим внеском у дослідження предмета незаконного збагачення та може бути корисною для кримінальних правників, науковців та інших зацікавлених осіб.

Ключові слова: предмет, активи, майно, майнові права, немайнові права, криптовалюта, особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, стандарт доказування в кримінальному провадженні, необ'єктовані активи, значний розмір незаконного збагачення.

Summary

Panaid I. V. The object of illegal enrichment. – Article.

The place of the object as an element of the composition of a criminal offense is traditionally determined in the science of criminal law – it is located next to the object as an optional feature of the offense. However, its role is significant – an indication of the object in the law means the need for its establishment to clarify the presence of signs of the corresponding criminal offense in the actions of a person for the correct qualification of such actions.

This article is devoted to the problem of the object of illegal enrichment under Article 368-5 of the Criminal Code of Ukraine. The concept of «object of illegal enrichment» is used to describe assets or property that are illegally acquired by a person through corrupt schemes or other criminal acts. The object of the crime is assets that were illegally acquired, obtained or retained by a person who is authorized to perform functions of the state or local self-government. The object is a mandatory element of the composition of this criminal offense, so the study of the relationship between the concepts of «assets» and «property» in the understanding of criminal law is an important stage of analysis. Assets are resources that have financial value and can be converted into cash. Property, on

the other hand, encompasses various material things and resources, such as real estate, personal property, securities, corporate rights, intellectual property, etc. In the criminal legislation of Ukraine, both concepts are used as terms that help to determine the object of the crime.

Further, within the framework of the discussed criminal offense, the article describes the types of assets that may constitute the object of illegal enrichment. This can be cash, securities, personal and real property, immovable assets, valuables, etc. For the study of this problem, in addition to traditional assets, it is important to distinguish such types as virtual assets, among which cryptocurrencies, electronic money, intellectual property on the Internet, other digital assets and rights to them can be distinguished, due to the possibility of their use as a means of illegal enrichment. The author of the article notes that due to their anonymity, law enforcement agencies may face difficulties in identifying and seizing these assets.

In addition, the author proposed an approach to assessing the significant size of the subject matter of illegal enrichment as an element of the composition

of this crime. This is important to establish whether there is a significant amount of illegal enrichment and to determine the severity of the punishment for the crime.

In general, the article is an important contribution to the study of the subject of illegal enrichment and can be useful for criminal lawyers, scholars, and other interested parties.

Furthermore, based on the principle of proving guilt in criminal proceedings, the author proposed an approach to assessing the significant size of the object of illegal enrichment as an element of the composition of this crime, taking into account the institution of civil confiscation of unjustified assets introduced in Ukraine.

Overall, the article is an important contribution to the study of illegal enrichment and can be useful for criminal lawyers, researchers, and other interested parties.

Key words: subject, assets, property, property rights, non-property rights, cryptocurrency, authorized person to perform state or local self-government functions, standard of evidence in criminal proceedings, unjustified assets, significant amount of illegal enrichment.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.23>**А. В. Мурзановська***orcid.org/0000-0001-8645-0261**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА: ЕВРИСТИЧНІ МЕТОДИ ТА ЇХ МОЖЛИВОСТІ

Постановка проблеми. Зміна уявлень про зміст і роль сучасної юриспруденції, як зазначає Ю.М. Оборотов, багато в чому визначається розвитком її центральної ланки, якою виступає загальнотеоретична юриспруденція, яка стверджує сучасну методологію дослідження, виводить на зміни в категоріальному апараті юриспруденції [докладніше: 1, с. 3–7]. Крім того, загальнотеоретична юриспруденція постійно поповнює свій категоріальний апарат та інструментарій, саме вона використовує принцип юридизації для включення в свою дослідницьку сферу досягнень з інших сфер людського знання, наприклад, антропології, герменевтики, синергетики і т.п. і, таким чином, вона є не тільки дослідницькою сферою, а й сферою закріплення і подальшого затвердження юридизованих положень у всій системі юридичної науки (юриспруденції) [там само], що знаходить своє відображення і на галузевому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням евристичних методів присвячені здебільшого роботи науковців з філософії та загальнотеоретичної юриспруденції. В кримінально-процесуальній науці ці проблеми не були предметом наукового пошуку, окремі питання обговорювались під час Міжнародної науково-практичної конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) та в окремих статтях [Див.: 2, 3].

Метою статті є розгляд евристичних методів та їх значення для наукового пізнання кримінального процесуального права та практики його застосування.

Вклад основного матеріалу. Загальновідомо, що вчення про евристичні методи вперше було розроблено і введено Сократом. Сьогодні існує самостійна наука – евристика, суттю якої є психологія творчого мислення, що й визначає основні евристичні принципи та методи наукових досліджень. Разом з тим вбачається, що такі методи наукового пізнання використовуються та мають застосовуватись як в правових дослі-

дженнях загальнотеоретичного спрямування, так і в дослідженнях права на галузевому рівні – і кримінального процесуального права, зокрема.

Як зазначають О.Г. Данилян та О.П. Дзьобань, міжгалузевий фонд евристичних прийомів налічує близько 200 перевірених світовим досвідом рекомендацій щодо вдосконалення відомих або синтезу нових проектних рішень. Використання цих методів і прийомів допомагає вирішувати різні проблемні завдання, що виникають у науковій діяльності [4, с. 284].

На сьогодні в літературі існує не тільки різне розуміння сутності та поняття евристичних методів, а й визначення їх системи. Так, евристичні методи розглядаються: як логічні прийоми та методичні правила наукового дослідження і винахідницької творчості, які здатні призводити до мети в умовах неповноти вихідної інформації та відсутності чіткої програми управління процесом вирішення завдання [7]; як сукупність правил, прийомів, способів, спрощень, що використовує дослідник при розв'язанні певного завдання на основі узагальнення свого власного досвіду [8]; і, головне, в юридичній науці – як система принципів і правил, які задають найбільш імовірнісні стратегії і тактики діяльності дослідника чи групи дослідників, стимулюючи їх інтуїтивне мислення у процесі генерування та вирішення нових ідей і на цій основі істотно підвищують ефективність вирішення певного класу дослідницьких завдань [4, с. 283]; або як креативний спосіб отримання інформації, та спосіб пошуку, виявлення, обробки та впорядкування системи закономірностей, механізмів, елементів, ознак, властивостей, характеристик об'єктів досудового розслідування для створення ідей, припущень стосовно сутності злочину або окремих обставин події, яка має ознаки злочину [6, с. 171].

До системи евристичних методів відносять: метод інтуїції, метод евристичних питань, метод багатовимірних матриць, метод вільних асоціацій, метод інверсії, метод уявного (мислительного) експерименту, метод мозкового штурму,

метод експертних оцінок [4, с. 284–288]; мозковий штурм, синектику; колективний пошук оригінальної ідеї, евристичні питання, багатовимірні матриці, інверсію, організовані стратегії [6, с. 171]. І тут слід підкреслити, що як би не була визначена така система евристичних методів, вона залишається відкритою, а отже – може бути змінена шляхом доповнення її новими евристичними методами, після того, як відбудеться їх юридизація.

Розглянемо окремі з них більш докладно. Так, найважливішим із механізмів наукової творчості і одночасно евристичним методом наукового пізнання є *інтуїція* – особлива форма стрибка від незнання до знання, переривання поступовості руху думки, переплетіння логічного й психічного механізмів мислення людини, стрибок від вихідних даних до результату; спроможність прямого бачення істини без її попереднього логічного обґрунтування [5, с. 174].

Інтуїція не є особливою, третьою формою мислення, а становить внутрішній момент чуттєвого та логічного у науковому пізнанні. Її основними передумовами є: наявність у дослідника досвіду діяльності у певній сфері; володіння її багатим фактичним матеріалом; виникнення проблемної ситуації; розвиненість у дослідника здатності до творчого мислення; наявність обдарованості, таланту у певній галузі. Найбільш характерними рисами наукової інтуїції і її застосування є: принципова неможливість отримання бажаного результату ані за допомогою чуттєвого пізнання, ані за допомогою прямого логічного висновку; несвідома впевненість в абсолютній істинності результату (не знімає необхідності подальшої логічної обробки й перевірки); раптовість, несподіваність і безпосередня очевидність результату; неусвідомленість механізмів, шляхів і методів, що привели від початкової постановки проблеми до готового результату; надзвичайна легкість, неймовірна простота і швидкість пройденого шляху від вихідних посилок до результату; яскраво виражене почуття самозадоволення від процесу інтуїції і отриманого результату [4, с. 285].

Метод евристичних питань (метод «ключових питань») доцільно застосовувати для збору додаткової інформації в умовах проблемної ситуації чи упорядкування вже наявної інформації в самому процесі рішення творчої задачі. Евристичні питання широко використовував ще давньоримський філософ Квінтіліан, який вважав за необхідне поставити перед собою наступні питання: *хто? що? навіщо? де? чим? як? коли?* та дати на них відповідь, щоб зробити висновок про будь-яку подію. В свою чергу метод евристичних питань базується на певних закономірностях і відповідних їм принципах, а саме: проблем-

ності й оптимальності. Так, шляхом правильно поставлених питань проблемність задачі значно знижується; відбувається дроблення інформації (евристичні питання дозволяють розділити задачі на підзадачі), та цілеспрямовання, адже кожне нове евристичне питання формує нову стратегію – ціль діяльності.

Недоліки й обмеження цього методу полягають у тому, що він не дає особливо оригінальних ідей і рішень і, як інші евристичні методи, не гарантує абсолютного успіху в рішенні творчих задач [5, с. 175]. Проте, переваги цього методу полягають у його простоті й ефективності для рішення будь-яких задач та безперечно розвивають інтуїцію мислення, що має важливе значення для рішення творчих задач, в тому числі при дослідженні проблем кримінального процесуального права.

Метод багатовимірних матриць, який також відомий як метод «морфологічної скриньки», метод «морфологічного аналізу». Якнайповніше обґрунтування та практичне застосування цей метод отримав при розробці системи реактивних двигунів швейцарським ученим Ф. Цвіки. Спираючись на цей метод, Ф. Цвіки придумав безліч винаходів. Аналізуючи проблеми, які найчастіше стоять перед дослідниками або винахідниками, він розділив їх на три великі класи: 1) проблеми, для вирішення яких можна використовувати порівняно невелике число вже відомих елементів; 2) проблеми, для вирішення яких потрібно використовувати ще невідомі нові елементи; 3) проблеми великих чисел [Див.: 11]. Ідея методу багатовимірних матриць в рішенні творчих завдань полягає в наступному. Оскільки нове дуже часто є іншою комбінацією відомих елементів (пристроїв, процесів, ідей тощо) або комбінацією відомого з невідомим, то матричний метод дозволяє це зробити не шляхом проб і помилок, а цілеспрямовано і системно. Таким чином, метод багатовимірних матриць базується на принципі системного аналізу нових зв'язків та відносин, які виявляються в процесі матричного аналізу досліджуваної проблеми.

Позитивом методу багатовимірних матриць є те, що він дозволяє вирішити складні творчі задачі і знайти багато нових, несподіваних оригінальних ідей. Недоліками і обмеженнями методу багатовимірних матриць може бути те, що навіть при вирішенні завдань середньої складності в матриці можуть опинитися сотні варіантів рішень, вибір з яких оптимального виявляється дуже складним [5, с. 175–176].

Метод вільних асоціацій. Цей метод також має велике значення, адже, результативність творчої діяльності, значно зростає, якщо використовувати все нові і нові асоціації, які і породжують креативні ідеї вирішення проблем.

В самому процесі зародження асоціацій встановлюються нові взаємозв'язки між частинами проблеми та елементами зовнішнього світу, і як наслідок – в результаті процесу зародження нових асоціативних зв'язків і виникають креативні ідеї вирішення проблеми. Серед принципів можна виділити наступні: вільних асоціацій; антиконформізму; відстроченого критичного аналізу.

Метод інверсії (у психології його іноді називають методом звернення) є одним з евристичних методів креативної діяльності, орієнтованих на пошук ідей вирішення завдання в нових, несподіваних напрямках, найчастіше протилежних традиційним поглядам і/та переконанням, які диктуються формальною логікою та здоровим глуздом. Так, досить часто в ситуаціях, коли логічні прийоми, процедури мислення виявляються безплідними і заходять в безвихідь, природно припустити, що оптимальною є принципово протилежна альтернатива рішення. Метод інверсії базується на принципах дуалізму, діалектичної єдності і оптимального використання протилежних (прямих і зворотних) процедур творчого мислення: аналіз і синтез, логічне і інтуїтивне, статичні і динамічні характеристики об'єкту дослідження, зовнішні і внутрішні сторони об'єкту, збільшення або зменшення розмірів, конкретне і абстрактне, реальне і фантастичне, роз'єднання і об'єднання, конвергенцію (звуження поля пошуку) і дивергенцію (розширення поля пошуку).

Безперечною перевагою цього методу є те, що він дозволяє розвивати діалектику мислення, знаходити вихід, здавалося б, в безвихідній ситуації, знаходити оригінальні, деколи зовсім несподівані рішення різного рівня креативних завдань. Його недоліком і обмеженням є те, що він вимагає достатньо високого рівня креативних здібностей, базисних знань, умінь та досвіду [Див.: 5, с. 176].

Метод уявного (мислительного) експерименту – це аналіз і синтез такої ситуації, яку в принципі відтворити не можливо, тобто це форма мислення, в якій реальні моделі замінені ідеалізованими уявленнями про них. Уявний експеримент – це «програвання» у свідомості дослідника деяких ідеалізованих ситуацій. Розрізняють три типи уявних експериментів: конструюючи – пов'язані з побудовою фундаментальних теоретичних схем; аналітичні – які полягають у побудові або прикладу, що підтверджує істинність теорії, або контрприкладу (як правило, у формі парадоксу); синтетичні – які виступають засобом конструювання наукової гіпотези [4, с. 287].

Метод мозкового штурму. Метод та термін «мозковий штурм», або «мозкова атака», запро-

поновані американським вченим А.Ф. Осборном [10] (за основу узятий варіант евристичного діалогу Сократа). Діалог в умовах «мозкової атаки» виступає в ролі засобу, що дозволяє прибрати «шлюз», вивільнити креативну енергію учасників рішення завдання. В даний час вироблено декілька модифікацій методу «мозкової атаки». Основні принципи і правила цього методу – абсолютна заборона критики запропонованих учасниками ідей, а також заохочення всіляких реплік, жартів. Успіх застосування методу багато в чому залежить від керівника дискусії, який повинен вміло направляти хід дискусії, вдало ставити стимулюючі питання, здійснювати підказки, використовувати жарти, репліки. Відбір ідей проводять фахівці-експерти, які здійснюють їх оцінку в два етапи: із загальної кількості відбирають найбільш оригінальні та раціональні, а потім відбирається найоптимальніша з урахуванням специфіки завдання та мети його вирішення.

В літературі виділяється також *метод колективного пошуку креативних ідей*, який базується на наступних принципах: принцип співтворчості в процесі рішення творчої задачі. Керівник групи, спираючись на демократичний стиль спілкування, заохочуючи фантазію, несподівані асоціації, стимулює зародження оригінальних ідей та виступає як їх співавтор. При цьому дуже важливим є здібності керівника до співпраці та співтворчості, проте всі учасники виступають на рівних: жартом, вдалою реплікою керівник заохочує щонайменшу ініціативу членів творчої групи; принцип використання оптимального поєднання інтуїтивного та логічного. В умовах генерування ідей оптимальним є ослаблення логічного мислення та усіяке заохочення інтуїції, чому й сприяють такі правила, як: заборона критики, відстрочений логічний і критичний аналіз ідей.

Суть *методу експертних оцінок* полягає у проведенні експертами інтуїтивно-логічного аналізу проблеми з кількісним оцінюванням суджень і формальною обробкою результатів. Узагальнена думка експертів, що отримується в результаті обробки, приймається як вирішення проблеми. Експерт – це компетентна особа, яка має глибоке знання про предмет або об'єкт дослідження. Основні вимоги, які висуваються до експертів: компетентність у досліджуваній сфері; ерудованість у суміжних сферах; стаж наукової або практичної роботи у досліджуваній сфері; принциповість; максимальна об'єктивність; здатність творчо мислити; наявність інтуїції [Див.: 4, с. 288].

Визначаючи методологію свого дослідження С.Л. Шаренко серед інших вказує і на застосування методу експертних оцінок для з'ясування

позицій фахівців щодо запропонованих моделей нормативної регламентації [Див.: 9].

Метод емпатії (особистої аналогії). Метод аналогій завжди був важливим евристичним методом вирішення креативних завдань. Процес застосування аналогії є як би проміжною ланкою між інтуїтивними і логічними процедурами мислення. В вирішенні креативних завдань використовують різні аналогії: конкретні і абстрактні; ведуться пошуки аналогії живої природи з неживою. В цих останніх аналогіях можуть бути, у свою чергу, встановлені аналогії за формою, структурою, функціям, процесам і т.д. У ситуаціях уявної побудови аналога іноді хороші евристичні результати дає такий прийом, як *гіперболізація*. Частіше всього емпатія означає ототожнення особи однієї людини з іншою. У випадку застосування методу емпатії, об'єкту приписують відчуття, емоції самої людини: людина ідентифікує цілі, функції, можливості, плюси і мінуси.

Метод організованих стратегій. Одним з головних психологічних бар'єрів в вирішенні креативних завдань є інерція мислення і нездатність відмовитися від найбільш очевидного способу та знайти новий підхід, новий напрям в пошуках ідей рішення. В основі цього методу лежать наступні принципи: самоврядування особи у виборі нових стратегій рішення креативного завдання та відчуження, тобто розгляду об'єкту, предмету, процесу з несподівано нової точки зору. Суть основних правил методу організованих стратегій можна визначити в наступному: в процесі вирішення завдання слід фіксувати всі спонтанні ідеї; також не слід ігнорувати також і стратегії, що виникли спонтанно; слід пам'ятати, що часто одна або декілька діючих стратегій добре доповнюються виникаючими стратегіями; в процесі вирішення завдання необхідно використовувати такі стратегії, як-от: використання інформації; пошуку ідеї, протилежної загальноприйнятій або найбільш очевидній; функціонально-цільового аналізу; аналізу суперечності; подолання перешкод; оціночних думок; а також ухвалення рішення.

В правовій літературі також виділяють певні етапи процесу вирішення завдань за допомогою евристичних методів [4, с. 284], до яких віднесено: постановка творчого завдання; вибір відповідних прийомів на основі аналізу недоліків і дефектів прототипу (прототип – найбільш близький за технічною сутністю (за змістом) і за ефектом, що досягається, аналог передбачуваного результату і протиріч його розвитку; перетворення прототипу за допомогою вибраних прийомів і формування кількох нових рішень; аналіз нових рішень щодо їх практичної здійсненності і ступеня ефективності використання.

Можна погодитись з думкою, що евристичні методи не гарантують вирішення складних завдань у кримінальному провадженні, однак без них процес прийняття процесуальних рішень буде утрудненим або іноді й зовсім неможливим [6, с. 171], але тут мова йде про пізнання безпосередньо у кримінальному процесі, тоді як евристичні методи мають застосовуватись і як методи наукових досліджень проблем кримінального процесуального права, тобто як складові методології кримінально-процесуальної науки. Тут важливо звернути увагу на те, що було підкреслено в літературі [4, с. 284], що найбільший ефект застосування евристичних методів досягається тоді, коли ці методи спрямовані на відкриття нових причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей, загальних ознак вирішення цілого класу наукових завдань, в основі яких лежать ще не відомі суб'єкту відносини між певними компонентами досліджуваних конкретних ситуацій.

Висновки. Таким чином, застосування системи евристичних методів в науковому пізнанні питань кримінального процесуального права також дозволить, як це визначено для правових досліджень в цілому [4, с. 284], забезпечити виявлення, обробку й упорядкування системи закономірностей, механізмів і отримання нового завдання та цілеспрямованих способів діяльності. Таке забезпечення уможливорюється на основі узагальнення колишнього досвіду та випереджуючого відображення моделей майбутнього з метою вирішення поставленого наукового завдання найбільш ефективно.

На жаль, в наукових дослідженнях кримінального процесу практично не згадується про такі методи дослідження, а йдеться здебільшого про визначення евристичних можливостей окремих методів, що є доволі доречним, проте, методологія кримінально-процесуальної науки має бути доповнена також визначенням та застосуванням саме системи евристичних методів наукового пізнання кримінального процесуального права.

Література

1. Оборотов Ю.М. Передмова: формування синтагми загальнотеоретичної юриспруденції. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / за ред. Ю.М. Оборотова*. Одеса: Фенікс, 2019. 420 с.
2. Мурзановська А.В. Евристичні методи наукового пізнання кримінального процесуального права. *Правове життя сучасної України: у 2 т.: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.)* відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 2. С. 327–329. URL: <http://surl.li/efmtk>
3. Аленін Ю.П., Мурзановська А.В. Методологія кримінально-процесуальної науки: сучасний стан та

перспективи розвитку. *Право України*. 2019. № 9. С. 17–30. DOI: 10.33498/louu-2019-09-017 URL: <https://rd.ua/storage/attachments/4107.pdf>

4. Данилян О.Г., Дзьобань О.П. Організація та методологія наукових досліджень: навч. посіб. Харків: Право, 2017. 448 с.

5. Данилян О.Г., Дзьобань О.П. Методологія наукових досліджень: підручник. Харків: Право, 2019. 368 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/OMND.pdf

6. Користін О., Цільмак О. Евристичні методи побудови та перевірки криміналістичних версій. *Публічне право*. 2015. № 3(19). С. 170–179. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2015_3_23

7. Евристичні методи. URL: <http://it.словник.укр/index.php/>

8. Суть евристичних методів пізнання та їх роль в економічних дослідженнях. URL: <http://library.if.ua/book/25/1769>

9. Шаренко С.Л. Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09.2021.

10. Osborn A. F. *Applied imagination: Principles and procedures of creative problem solving*. 3 rd. ed. New York: Charles Scribner's Sons, 1963. 417 p.

11. Zwicky, F. & Wilson A. (eds.) (1967). *New Methods of Thought and Procedure: Contributions to the Symposium on Methodologies*. Berlin: Springer.

Анотація

Мурзановська А. В. Евристичні методи в наукових дослідженнях кримінального процесуального права. – Стаття.

У статті розглянуто евристичні методи та їх значення для пізнання кримінального процесуального права та практики його застосування.

Доводиться, що система евристичних методів має різне визначення, але в будь-якому разі вона залишається відкритою, тобто може бути змінена шляхом доповнення її новими евристичними методами, але після того, як відбудеться їх юридизація.

В статті розглянуті окремі евристичні методи, такі як-от: метод інтуїції, метод евристичних питань, метод багатовимірних матриць, метод вільних асоціацій, метод інверсії, метод уявного (мислительного) експерименту, метод мозкового штурму, метод експертних оцінок, метод емпатії, а також метод організованих стратегій.

Підкреслюється, що застосування системи евристичних методів в науковому пізнанні питань кримінального процесуального права також дозволить, як це визначено для правових досліджень в цілому, забезпечити виявлення, обробку й упорядкування системи закономірностей, механізмів і отримання нового завдання та цілеспрямованих способів діяльності. Таке забезпечення уможливиться на основі узагальнення колишнього досвіду та випереджуючого відображення

моделей майбутнього з метою вирішення поставленого наукового завдання найбільш ефективно.

Робиться висновок, що в наукових дослідженнях кримінального процесу практично не згадується про такі методи, а йдеться здебільшого про визначення евристичних можливостей окремих методів, проте, методологія кримінально-процесуальної науки має бути доповнена також визначенням та застосуванням саме системи евристичних методів наукового пізнання кримінального процесуального права та практики його застосування.

Ключові слова: кримінально-процесуальна наука, методологія, кримінальне процесуальне право, кримінальний процес, досудове розслідування, судове провадження, евристичні методи.

Summary

Murzanovska A. V. Heuristic Methods in Scientific Research of Criminal Procedural Law. – Article.

The article has examined heuristic methods and their significance for learning of criminal procedural law and the practice of its application.

It has been proven that the system of heuristic methods has a different definition, however in any case it remains open, as it could be changed by supplementing it with new heuristic methods, however after their legalisation would take place.

In the article some heuristic methods have been considered, such as the method of intuition, the method of heuristic questions, the method of multidimensional matrices, the method of free associations, the method of inversion, the method of imaginary (thought) experiment, the method of brainstorming, the method of expert evaluations, the method of empathy, and organized strategies.

It was emphasised that the application of a system of heuristic methods in the scientific knowledge of issues of criminal procedural law would also allow, as defined for legal research in general, to ensure the identification, processing and ordering of a system of regularities, mechanisms and obtaining a new task and purposeful methods of activity. Such support could be possible on the basis of the generalization of past experience and anticipatory display of future models in order to solve the scientific task in the most effective way.

It was concluded that such methods were practically not mentioned in the scientific studies of the criminal process, and it is mostly about determining the heuristic possibilities of individual methods, however, the methodology of criminal procedural science should also be supplemented by the definition and application of the system of heuristic methods of scientific knowledge of criminal procedural law, and the practice of its implementation.

Key words: criminal procedural science, methodology, criminal procedural law, pre-trial investigation, court proceedings, heuristic methods.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

В. А. Довганич Особливості реалізації правової ідеології у правосвідомості та правовій культурі: історико-правова ретроспектива	3
А. А. Настюк Причини захоплення влади Олегом та усунення від управління Рюриків в Північній Русі.....	8
Н. М. Раданович Загальнодозвільний тип юридичного регулювання в Україні: суб'єктна характеристика	16

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

А. О. Вербовий Проблеми фінансування примусового виконання судових рішень. Судова практика	23
О. О. Грабовська Теоретичні проблеми класифікації форм участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві.....	29
В. В. Добровольська, А. В. Прилуцька Господарський спір (конфлікт) як об'єкт медіації.....	36
Н. В. Коробцова Цивільно-правова відповідальність виконавця медичних послуг за завдану шкоду без врахування його вини	40
Я. В. Петруненко Трансформація ідеології соціальної справедливості в умовах регулювання економіки воєнного періоду.....	44
О. Р. Хомляк Актуальні проблеми українського законодавства управління авторськими та суміжними правами	50

ТРУДОВЕ ПРАВО,

ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

В. А. Плева, М. Ю. Бразалук Особливості застосування матеріальної та цивільно-правової відповідальності до працівників, які вчинили шкоду підприємству під час виконання службових обов'язків	55
О. Ю. Раневич До проблеми призначення пенсії за вислугу років деяким категоріям працівників	59

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Н. С. Гавриш Правові питання відшкодування шкоди та збитків завданих грунтовому покриву України в умовах збройної агресії російської федерації	63
--	----

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

М. М. Бліхар	Форми та методи публічного адміністрування захисту персональних даних	67
Ю. А. Голодник	До питання правоохоронної функції держави	73
М. Ю. Кравчук	Застосування біологічної зброї від минулого до сучасності: історико-правовий аспект	78
В. Ю. Цьомра	Державна реєстрація як засіб легітимації правосуб'єктності юридичної особи	82

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

А. В. Градецький	Запобігання злочинності засобами кримінально-правового впливу та умови їх ефективності	88
А. П. Гусак	Зарубіжний досвід пробації та протидії злочинності засобами пробації	93
М. О. Думчиков, І. В. Каріх	Зарубіжний досвід протидії кримінальним правопорушенням проти власності вчиненому з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій	100
І. М. Леган	Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи	105
В. В. Нордіо	Державний виконавець як суб'єкт кримінальних правопорушень	109
І. В. Панаїд	Предмет незаконного збагачення	114

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

А. В. Мурзановська	Дослідження кримінального процесуального права: евристичні методи та їх можливості	122
---------------------------	---	-----

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

<i>Dovhanych V. A.</i> Peculiarities of the implementation of legal ideology in legal consciousness and legal culture: a historical and legal retrospective.....	3
<i>Nastyuk A. A.</i> Reasons and Goals of Oleg's Seizure of Power and Ruriks' Removal in Northern Rus'.....	8
<i>Radanovych N. M.</i> Generally permissive type of legal regulation in Ukraine: subject characteristics	16

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

<i>Verbovoi A. O., Diachenko S. V.</i> Problems of financing enforcement of court decisions. Judicial practice.....	23
<i>Grabovska O. O.</i> Theoretical problems of classification of forms of state authorities and local self-government bodies` participation in civil proceedings	29
<i>Dobrovol'ska V. V., Prylutska A. V.</i> Business dispute (conflict) as an object of mediation	36
<i>Korobtsova N. V.</i> Civil liability of the provider of medical services for the damage caused regardless of his fault.....	40
<i>Petrunenko Ia. V.</i> Transformation of the ideology of social justice in the conditions of regulating the economy of the war period	44
<i>Khomyak O. R.</i> Actual problems of the Ukrainian legislation on the management of copyright and related rights.	50

LABOUR LAW, SOCIAL WELFARE LAW

<i>Pleva V. A., Brazaluk M. Yu.</i> Peculiarities of the application of material and civil liability to employees who caused damage to the enterprise during the performance of official duties	55
<i>Ranevych O. Yu.</i> On the problem of granting a pension for length of service to some categories of workers.....	59

ENVIRONMENTAL AND LAND LAW

<i>Havrysh N. S.</i> Legal issues of compensation for damage and losses caused to the soil cover of Ukraine in the conditions of armed aggression of the russian federation.....	63
---	----

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS, FINANCIAL LAW, CYBERLAW

<i>Blikhar M. M.</i> Forms and methods of public administration of personal data protection	67
<i>Holodnyk Yu. A.</i> To the question of the law enforcement function of the state.....	73

<i>Kravchuk M. Yu.</i>	
The use of biological weapons from the past to the present: historical and legal aspects	78
<i>Tsomra V. Yu.</i>	
State registration as a means of legitimation of the legal personality of a legal entity	82

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY

<i>Gradecky A. V.</i>	
Crime prevention by means of criminal law influence and conditions of their effectiveness	88
<i>Husak A. P.</i>	
Foreign experience of probation and combating crime by means of probation	93
<i>Dumchykov M. O., I. V. Karikh.</i>	
Foreign experience of combating criminal offenses against property committed with the use of information and telecommunication technologies	100
<i>Legan I. M.</i>	
Features of qualification of criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity of a person	105
<i>Nordio V. V.</i>	
State executor as a subject of criminal offenses	109
<i>Panaid I. V.</i>	
The object of illegal enrichment	114

CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINALISTICS

<i>Murzanovska A. V.</i>	
Heuristic Methods in Scientific Research of Criminal Procedural Law	122

НОТАТКИ

Науково-практичне юридичне видання

ПРИКАРПАТСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний журнал

Випуск 2 (49)

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Я. Вишнякова
Комп'ютерна верстка – О. Молодецька

*Підписано до друку 24.03.2023 р. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 16,52. Ум. друк. арк. 16,28.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0623/400.*

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1. Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua